

9

КИЇВ-1974

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Збройні Сили СРСР у боях за визволення Радянської України
- Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України
- Ідеологічна робота в тилу ворога
- До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників (добірка)
- До 50-річчя братніх союзних республік (добірка)
- До 25-річчя Німецької Демократичної Республіки (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. И. Беднягин*. Вооруженные Силы СССР в боях за освобождение Советской Украины. *Д. Ф. Григорович*, *В. Н. Немятый*. Коммунистическая партия — организатор борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Советской Украины. *Л. Е. Кизя*. Идеологическая работа в тылу врага. Сообщения. *К 30-летию освобождения Украинской ССР от немецко-фашистских захватчиков*. *И. Ф. Джабраилов*. Сыны Азербайджана в боях за освобождение Советской Украины. *П. А. Савчук*. Из истории деятельности парторганизаций партизанских формирований Украины (1941—1944 гг.). *В. В. Нечитайло*. Об агитационно-массовой работе Каменец-Подольского подпольного обкома КП(б)У (май 1943 — март 1944 гг.). *Ю. А. Барштейн*, *В. Е. Мельниченко*. Памятки боевой славы (Памятные настольные медали, посвященные 30-летию освобождения городов Украины от немецко-фашистских захватчиков). *К 50-летию братских союзных республик*. *В. Г. Лысенко*. Образование и развитие Молдавской АССР в составе УССР (1920—1940 гг.). *И. Д. Мацюк*. Сотрудничество в области искусства между Украиной и Молдавией в годы восьмой пятилетки. *В. М. Зайченко*, *Т. А. Комаренко*, *К. С. Сабиров*. Советский Таджикистан. *К. К. Орозалиев*. Советская Киргизия. *К 25-летию Германской Демократической Республики*. *М. Е. Гурарий*. Социалистическая единая партия Германии — организатор преобразований в промышленности ГДР (1971—1973 гг.). *Б. В. Грановский*. Участие Украинской ССР в научно-техническом сотрудничестве Советского Союза с ГДР (1949—1970) гг. *** *И. И. Бабич*, *А. Г. Капитонов*. Политико-воспитательная работа среди воинов Красной Армии на Восточном фронте (1918—1919 гг.). *Ю. И. Макара*. Польская Народная Республика на международной арене (1944—1974 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение

CONTENTS

Articles. *A. I. Bedyagin*. Armed Forces of the USSR in Battles for Liberation of the Soviet Ukraine. *D. F. Grigorovich*, *V. N. Nemyaty*. The Communist Party — an Organizer of Struggle against Fascist Invaders in the Temporarily Occupied Territory of the Soviet Ukraine. *L. E. Kizya*. Ideological Work in the Enemy Rear. Communications. *On the 30th Anniversary of Liberation of the Ukrainian SSR from the German-Fascist Invaders*. *I. F. Dzhabrailov*. Sons of Azerbaijan in Battles for Liberation of the Soviet Ukraine. *P. A. Savchuk*. From the History of Activity of Party Organizations in Partisan Formations of the Ukraine (1941—1944). *V. V. Nechytailo*. On Agitational-Mass Work of the Kamenets-Podolsky Underground Regional Committee of the CP(b)U (In May, 1943—March, 1944). *Yu. A. Barshtein*, *V. E. Melnichenko*. Memorials of Fighting Fame (Memorable Table Medals Dedicated to the 30th Anniversary of Liberation of Ukrainian Towns from the German-Fascist Invaders). *On the 50th Anniversary of Fraternal Union Republics*. *V. G. Lysenko*. Formation and Development of the Moldavian ASSR as a Part of the Ukrainian SSR (1920—1940). *I. D. Matsyuk*. Collaboration in the Field of Art between the Ukraine and Moldavia in the Years of the 8th Five-Year Plan. *V. M. Zaichenko*, *T. A. Komarenko*, *K. S. Sabirov*. The Soviet Tajikistan. *K. K. Orozaliev*. The Soviet Kirghizia. *On the 25th Anniversary of the German Democratic Republic*. *M. E. Gurary*. The Socialist United Party of Germany — an Organizer of Transformations in the German Democratic Republic (1971—1973). *B. V. Granovsky*. Participation of the Ukrainian SSR in Scientific and Technical Cooperation of the Soviet Union with GDR (1949—1970). *** *I. I. Babich*, *A. G. Kapitonov*. Political-Education Work among the Soldiers of the Red Army on the Eastern Front (1918—1919). *Yu. I. Makar*. The Polish People's Republic on the International Arena (1944—1974). Notes. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Bibliography. News Items

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (162)
ВЕРЕСЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- А. І. Бєднягін — Збройні Сили СРСР у боях за визволення Радянської України 3
Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятний — Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України 11
Л. Є. Кизя — Ідеологічна робота в тилу ворога 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

- І. Ф. Джабраїлов (Баку) — Сили Азербайджану в боях за визволення Радянської України 29
П. О. Савчук (Дубно) — З історії діяльності парторганізацій партизанських формувань України (1941—1944 рр.) 35
В. В. Нечитайло (Ізяслав) — Про агітаційно-масову роботу Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У (травень 1943 — березень 1944 рр.) 39
Ю. А. Барштейн, В. Ю. Мельниченко — Пам'ятки бойової слави (Пам'ятні настільні медалі, присвячені 30-річчю визволення міст Радянської України від німецько-фашистських загарбників) 41

До 50-річчя братніх союзних республік

- В. Г. Ляшенко — Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920—1940 рр.) 46
І. Д. Мацюк (с. Заслучне Хмельницької області) — Співробітництво в галузі мистецтва між Україною і Молдавією в роки восьмої п'ятирічки 55
В. М. Зайченко (Душанбе), Т. О. Комаренко, К. С. Сабіров (Душанбе) — Радянський Таджикистан 61
К. К. Орозалієв (Фрунзе) — Радянська Киргизія 65

До 25-річчя Німецької Демократичної Республіки

- М. Є. Гузарій (Одеса) — Соціалістична єдина партія Німеччини — організатор перетворень у промисловості НДР (1971—1973 рр.) 71
В. В. Грановський — Участь Української РСР у науково-технічному співробітництві Радянського Союзу з НДР (1949—1970 рр.) 76

* *

- І. І. Бабич (Львів), О. Г. Капітонов (Куйбишев) — Політико-виховна робота серед воїнів Червоної Армії на Східному фронті (1918—1919 рр.) 81
Ю. І. Макара (Чернівці) — Польська Народна Республіка на міжнародній арені (1944—1974 рр.) 88

ЗАМІТКИ

- В. С. Терентьева (Ворошиловград) — Пропаганда економічних знань у системі партосвіти (1966—1970 рр.) 96

ВИЛАННИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

- Г. Г. Письменний, Ю. М. Томін (*Івано-Франківськ*) — З досвіду роботи партійних організацій України по трудовому вихованню учнів професійно-технічних училищ (1966—1970 рр.) 100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. Ф. Шиманська — Телепередачі з історії та суспільствознавства у вересні — грудні 1974 р. 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Г. М. Гончар (*Івано-Франківськ*) — Герої Холодного Яру 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Б. С. Венков (*Івано-Франківськ*), А. Л. Ясінський (*Івано-Франківськ*) — Перемога в передгір'ях Карпат 123
 П. Г. Смішко — Героїчні сторінки минулого (До 50-річчя Татарбунарського повстання) 127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Л. В. Кондратенко — Радянська історична література про крах економічних планів фашистських окупантів у Донбасі 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. І. Клоков, М. В. Коваль — А. Д. Колесник. Народное ополчение городов-героев 137
 В. Г. Кравченко (*Запоріжжя*) — Ю. А. Приходько. Восстановление индустрии. 1942—1950 139
 П. І. Бакуменко, В. Р. Сторожук — В. П. Горшков. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.) 140
 О. О. Кучер (*Харків*) — Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг. 142
 Т. М. Шашло — В. С. Петренко. Методика позакласної роботи з історії 143
 О. В. Хланта (*Ужгород*) — Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. I 144
 М. М. Алексієвєць (*Тернопіль*) — Эрих Хонеккер. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе 146
 П. М. Калениченко, В. О. Нерод — Ян Квятковський. Я народився у Плонську... 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. Я. Петухов — У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР» 150
 В. К. Мороз (*Львів*) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю Польської Народної Республіки 151
 В. Б. Євтух — Конференція молодих вчених Інституту історії АН УРСР 152
 О. П. Криль (*Львів*) — Відзначення 30-річчя визволення Львівщини 153
 Г. І. Чернихівський (*Кременець*) — Музей бойової слави в с. Плоскому на Тернопільщині 154
Филимон Петрович Остапенко 155

ДОДАТОК

- Теми кандидатських дисертацій, затвержені Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і Компартії України 156
 Нові книги 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92

Статті

А. І. БЕДНЯГІН,

член Військової ради, начальник Політуправління Червонопрапорного Київського
військового округу, генерал-полковник

ЗБРОЙНІ СИЛИ СРСР У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В наступному році минає тридцять років з дня закінчення чотирирічної війни радянського народу проти гітлерівських загарбників. Велика Вітчизняна війна завершилася повним розгромом фашистської Німеччини. Вже тоді, у травні 1945 р., було видно, яке важливе історичне значення для долі народів має наша перемога над гітлеризмом. Тепер, з висот тридцятиріччя, подвиг, здійснений радянським народом і його Збройними Силами, постає ще грандіознішим. З плином часу дедалі виразніше перед нами вимальовується цей великотрудний період небачених битв, коли з незвичайною силою проявилися могутність радянського народу, його монолітна згуртованість.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр. проти фашистської Німеччини та її союзників в Європі й Азії була однією з найважчих і найкровопролитніших воєн в історії нашої Батьківщини. Незважаючи на тимчасові невдачі в перший період боїв з ворогом, героїчний радянський народ і його доблесні Збройні Сили згодом добилися корінного перелому в ході війни і здобули всевітньо-історичну перемогу над фашистським агресором. Хвалені «непереможні» броньовані дивізії гітлерівського рейху, що являв собою найагресивніший загін імперіалізму, знайшли свій безславний кінець у «поході на Схід». Війська першої в світі соціалістичної держави стерли на порох сили загарбників, урятували всі народи землі від коричневої чуми.

Фашистська воєнна машина розбилася вщент, наштовхнувшись на небачену в історії стійкість, впертість і масовий героїзм радянських людей, на наш соціалістичний суспільний і державний лад. Джерелами цієї славної перемоги були мудре керівництво Комуністичної партії, морально-політична єдність всього нашого суспільства, дружба народів СРСР, полум'яний радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм. Через жертви і страждання, гіркоту поразок і радість успіхів пронесли радянський народ та його армія Прапор Перемоги і підняли над поверженим рейхстагом. Потрібні були величезні моральні зусилля і матеріальні затрати, щоб затримати натиск гітлерівських військ, зупинити їх, а потім, громлячи, погнати на Захід. Світ ще раз переконався в мудрості лєнінського передбачення: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали,

відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»¹.

Героїчну сторінку в літопис захисту Радянської Вітчизни вписав і український народ. УРСР однією з перших прийняла на себе удар гітлерівських полчищ. В єдиному строю радянських народів самовіддано боролися з ворогом сини й дочки України. І тридцятиріччя вигнання ненависних загарбників з рідної української землі, яке республіка відзначає в нинішньому році, — це свято всіх радянських людей.

Задуми фашистських верховодів були жахливі. За відомим планом «Барбаросса» Радянська держава мала бути повністю розгромлена, соціалістичний лад — знищений. Стратегічну основу цього становила ідея «блискавичної» війни. Крім плану «Барбаросса» ще існувала генеральна розробка «Ост» («Схід») — втілення людиноненависницьких ідей імперського управління СС і поліції. Це була програма придушення вогнем і мечем слов'янських народів. Згідно з нею український народ чекало часткове винищення, переселення і ярмо рабів.

В гітлерівських планах війни проти СРСР окупація України займала важливе місце. Першочергового значення надавалося захопленню Києва і плацдарму на лівому березі Дніпра. Звідси фашистське командування розраховувало завдати вирішального удару у фланг і тил основним силам Південно-Західного і Південного фронтів, створених Ставкою Головного Командування Збройних Сил СРСР в перші дні війни. Оволодіння Києвом гітлерівці пов'язували також з можливістю проникнення до найважливіших промислових районів республіки. Крім того, звідси відкривався шлях до нафтових джерел Кавказу і Закавказзя. Нарешті, і це найголовніше, німецьке військове керівництво було переконане, що втрата Радянським Союзом криворізької руди, нікопольського марганцю, донецького вугілля, української металургії і хімічної промисловості, багатих хлібних нив зламає опір радянського народу та його Збройних Сил і принесе швидку перемогу фашистській Німеччині. «Тепер підтверджено документально, — пише генерал армії С. М. Штеменко, — що німецько-фашистське командування не могло здійснити захоплення Москви без попереднього оволодіння Ленінградом і створення на півночі спільного фронту з фіннами, на півдні — без розгрому нашого угруповання в районі Києва. Крім суто воєнних міркувань загарбання України мало для фашистської Німеччини велике економічне значення. Ще 4 серпня 1941 року Гітлер збирав у Борисові командуючих арміями групи «Центр» і там усі зійшлися на такому саме варіанті дальших наступальних дій. Про це ж ішла мова на нараді у Гітлера 2 серпня. Таким чином, результат боротьби на головному, Західному напрямі більшою, ніж будь-коли, мірою залежав у той момент від стійкості лєнінградців і киян»².

Здійснювати свої чорні задуми фашисти почали з віроломного нападу на СРСР. 22 червня 1941 р., о 3-й год. 30 хв., тисячі гармат і мінометів головних сил групи армій «Південь» відкрили вогонь по заставах, штабах, вузлах зв'язку і районах розташування частин Київської Особливого військового округу в прикордонній зоні. Ворожа авіація завдала ударів по військових аеродромах, потім бомбардувала Ровно, Львів, Житомир, Київ та багато інших населених пунктів.

Що являло собою угруповання «Південь»? До його складу входило 57 дивізій і 13 бригад. Воно налічувало близько 16 тис. гармат і міно-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 38, стор. 304.

² С. М. Штеменко. Генеральний штаб в годы войны, М., 1968, стор. 35.

метів, 850 танків, 1300 літаків. Крім того, головне командування сухопутними військами фашистської армії виділило на Київський напрям із свого резерву 4 піхотні дивізії.

Київський Особливий військовий округ вступив у війну, маючи 11 стрілецьких корпусів (32 стрілецькі і гірськострілецькі дивізії), 8 механізованих корпусів (16 танкових і 8 моторизованих дивізій), повітрянодесантний і кавалерійський корпуси.

Незважаючи на приблизну рівність одиниць формувань, наші частини поступалися ворогові і в кількості людського складу, і в якості техніки, і в позиційному відношенні. Суть у тому, що війська КОВО, як і Радянські Збройні Сили в цілому, виявилися не в повній мірі готовими до рішучої відсічі агресорові. В період 1939—1941 рр. Червона Армія чисельно зросла в 2,8 раза. Проте наша промисловість, незважаючи на терміново вжиті партією і урядом заходи, не змогла в короткий час повністю задовольнити її потреби в озброєнні, бойовій техніці, транспорті і т. д. Досить сказати, що в танкових військах округу питома вага нових машин (КВ і Т-34) становила 24,4%. П'ять механізованих корпусів не одержали нової бойової матеріальної частини і практично не були боєздатними. Авіація мала 28% нових літаків. До повної укомплектованості не вистачало сучасних зразків артилерійських гармат і стрілецької автоматичної зброї. Складною була проблема транспорту. У стрілецьких дивізіях налічувалося не більше 15—40% необхідної кількості автомашин. Не вистачало також значної кількості засобів зв'язку, особливо радіостанцій, спеціальних автомашин і артилерійських тягачів. В інженерних частинах і підрозділах було мало переправних засобів, шляхових машин, мостових засобів.

Нерозв'язаним до кінця було і завдання комплектування військ кадрами. Обмежені строки не дали змоги завершити зведення укріплених районів на новому кордоні, встановленому в результаті визвольних походів 1939—1940 рр. В Західній Україні не вдалося здійснити план будівництва і посилення залізничної сітки.

Загальновідомі причини наших тимчасових невдач відбилися на строках приведення військ і укріплених районів у повну бойову готовність. Більшість дивізій КОВО продовжували утримуватися за штатами мирного часу. Перекинення військ на територію округу з внутрішніх округів здійснювалося повільно.

Зовсім в іншому становищі перебувала армія фашистської Німеччини. У неї був у той час ряд переваг. На її потреби працювала перебудована на воєнні рейки промисловість не тільки Німеччини, а й усіх окупованих країн. У гітлерівців була кількісна перевага в запасах зброї, бойової техніки і боєприпасів. Війська, офіцерський склад і генералітет мали бойовий досвід. Німецькі дивізії були повністю укомплектовані й завчасно розгорнуті біля наших кордонів.

Ще й інші фактори зумовлювали велику напруженість і труднощі боротьби нашої армії проти сильного і підступного ворога в початковий період війни. Однак, незважаючи на все це, опір військ Південно-Західного фронту, утвореного з військ Київського Особливого військового округу, був винятково впевненим. Командував фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос.

Зав'язувалися напружені кровопролитні оборонні бої. Безприкладну відвагу і мужність уже з перших хвилин виявили наші прикордонники. До останнього подиху велися воїни 9-ї застави 92-го загону, які охороняли міст через річку Сан в районі Радимне (в 18 км на північ від Перемишля). Начальником цієї застави був лейтенант Н. С. Слюсарев. Одинадцять днів билася в оточенні 13-а прикордонна застава

лейтенанта Лопатіна з 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону. Тепер одна із застав носить ім'я Героя Радянського Союзу А. В. Лопатіна.

Отже, розрахунки фашистів за півгодини знищити застави, захопити мости, переправи і відкрити шлях головним силам не виправдалися. Прикордонники, взаємодіючи з частинами і підрозділами округу, стійко відбивали атаки ворога.

Напружений бій розгорівся за Перемишль. Тут стійко оборонялися воїни укріпленого району і 92-го прикордонного загону. Фашисти марно сподівалися розправитися з ними до підходу основних сил нашої 99-ї стрілецької дивізії, яка перебувала в таборах на схід від міста. Вже в перші години ранку гітлерівці втратили сотні солдатів і офіцерів. Героїчно билася за міст через річку Сан група прикордонників на чолі з помічником начальника 4-ї застави лейтенантом П. С. Нечаєвим. Зазнавши невдачі в лобових атаках, фашисти пішли в обхід. Ряди захисників мосту рідшали. Залишившись один, лейтенант Нечаєв, коли ворог наблизився, підірвав в'язку гранат і знищив його. Відважний командир також загинув, зберігши вірність присязі. Група партійно-радянського активу на чолі з секретарем міськкому партії П. В. Орленком, яка підійшла, допомогла прикордонникам розбити ворога, що прорвався на міст. Це були перші ополченці України у війні проти фашизму.

Жорстокі бої з перших хвилин війни зав'язалися також на морі і в повітрі. На морських рубежах моряки-чорноморці в районі Севастополя організовано відбили удар. Самовіддано билися в українському небі льотчики. Командир ланки 46-го винищувального полку 14-ї авіаційної дивізії старший лейтенант І. І. Іванов, молодший лейтенант Л. Г. Бутелін та інші вчинили безсмертні подвиги, виводячи з ладу ворожі машини.

На всьому протязі державного кордону СРСР — від Балтійського до Чорного моря — Червона Армія грудьми стала на захист завоювань Жовтня. Почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу за свою свободу і незалежність.

Частини Південно-Західного фронту вели жорстокі бої. Дорого платив агресор за кожную п'ядь Радянської України. Але перевага в цілому на той час була на боці ворога. Наші війська, відбиваючись і контратакуючи, відходили. Ніколи не зітреться в пам'яті народній мужність і стійкість захисників міст-героїв, зокрема Києва, Одеси, Севастополя, Керчі, та оборонних рубежів. Вони затримали просування ворога вглиб країни, прирікаючи на провал гітлерівські плани «блискавичної війни».

В найтяжчий для Батьківщини час повною мірою проявилась єдність армії і народу, готовність радянських людей відстояти свободу і незалежність, соціалістичні завоювання.

Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд вжили першочергових заходів щодо мобілізації сил народу на відсіч агресорові. В ряді союзних республік, в тому числі і в Українській РСР, запроваджувався воєнний стан. Усі функції органів державної влади, пов'язані з обороною, зосереджувалися в руках Військових рад фронтів, армій і округів. Проводилася мобілізація в армію, готувалися резерви людського складу, техніки, озброєння.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР визначили завдання партійних і радянських органів в умовах воєнного часу. Основним програмним документом стала директива Ради Народних Комісарів і Центрального Комітету ВКП(б) від 29 червня партійним і радянським організаціям при-

фронтових областей. Вона потім дістала відображення у промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня. В директиві відзначалося, що Батьківщина опинилася у величезній небезпеці, що необхідно швидко перебудувати всю роботу на военний лад. Партія і уряд закликали радянських людей відстоювати кожну п'ядь нашої землі, битися до останньої краплі крові за рідні міста і села.

Загальнонародну боротьбу проти іноземних загарбників очолили комуністи. В ті дні на численних мітингах, що проходили в Києві та інших містах Української РСР, виступали керівники КП(б)У, уряду УРСР, провідні працівники обласних і міських комітетів партії, депутати вищих органів влади, видатні діячі науки і культури.

7 липня 1941 р. було опубліковане Звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому і ЦК КП(б)У до українського народу. В ньому говорилося, що настав час, коли кожний, не шкодуючи життя, повинен до кінця виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною. Звернення викликало у трудящих нове патріотичне піднесення. Посилився приплив добровольців в ряди Червоної Армії і народного ополчення. Коли ворог наближався до столиці Радянської України, ополчення тут налічувало 29 тис. чол., а в області — понад 60 тис. Вже 30 червня понад 50 тис. чол. було зайнято на роботах по будівництву оборонної смуги.

Одночасно готувалися сили для боротьби в тилу ворога. В усіх областях республіки під керівництвом ЦК КП(б)У створюються партизанські загони, бази, підпільні диверсійні і розвідувальні групи та загони. Після поразки гітлерівців під Москвою партизанський рух набирає ще більшого розмаху. Виникають цілі з'єднання народних месників, зростає їх бойова активність.

Земля починає горіти під ногами загарбників. Партійні органи, які працювали в окупованих районах, успішно справлялися із своїми завданнями. Вони провели гігантську організаторську, політичну роботу серед населення, добилися справді всенародного опору загарбникам.

Очищення території України від гітлерівців почалося ще в дні розгрому їх під Сталінградом, наприкінці 1942 р. 20 грудня війська Південно-Західного фронту, здійснюючи наступальну операцію на Середньому Дону з метою розгрому 8-ї італійської армії і лівого крила групи армій «Дон», вступили у північно-східні райони Ворошиловградської області. Цим самим був покладений початок визволенню української землі. Події збігалися із знаменною датою — 25-річчям проголошення України Радянською Республікою (25 грудня 1917 р.). Ці події нібито символізували, що Україна була і буде в сім'ї народів СРСР.

Вигнання окупантів з території республіки Радянська Армія широким фронтом розгорнула після провалу фашистського наступу під Курськом. 3 серпня 1943 р. війська Воронезького і Степового фронтів прорвали лінію оборони ворога на Белгородсько-Харківському напрямі. Німецький генеральний штаб надавав їй особливо важливого значення як свого роду бастиону, що перекривав шляхи наступу радянських військ вглиб України і, зокрема, на Донбас. Загальна глибина оборони на цьому плацдармі досягала 80—90 км і складалася з ряду рубежів, що перетинали шляхи наступу радянських військ понад західним берегом Сіверського Дінця. Особливо сильно був підготовлений до оборони Харків. Проти наших фронтів діяло близько двох десятків дивізій, з них п'ять танкових.

Але ніякі перепони не могли стримати наступу Червоної Армії. 5 серпня було визволено Белгород, 8-го — Богодухів, 9-го — війська Південно-Західного фронту вже рухалися на схід від Харкова, 11-го —

танкові з'єднання Воронежського фронту перерізали залізничну магістраль Харків — Полтава.

Події розгорталися навально. 23 серпня червоний прапор замайорів над Харковом. У період з 13 серпня по 22 вересня війська Південно-Західного і Південного фронтів визволили Донбас, вийшли до Дніпра в нижній течії і на підступи до Криму. Створилися сприятливі умови для розгортання дальших операцій по визволенню південної частини Правобережної України і Криму. В цей же період війська Степового, Воронежського і Центрального фронтів стрімко наступали на Кременчуцькому, Київському і Чернігівському напрямках. На кінець вересня частини всіх фронтів вийшли до Дніпра і захопили ряд плацдармів на правому березі.

Гітлерівське командування і навіть солдати й офіцери військ, що відступали, були твердо впевнені в тому, що за Дніпром вони зуміють втриматися. Тим більшими були розчарування і розгубленість ворога, коли радянські війська захопили ряд найважливіших плацдармів на правому березі річки. Впевненість у неприступності Дніпра змінилася панікою. Про це говорять свідчення полонених, бойові документи, захоплені в розгромлених ворожих штабах, листи німецьких солдатів і офіцерів.

Про блискучий успіх Радянської Армії на Лівобережній Україні і в Донбасі свідчить те, що наші війська, діючи у важких умовах, за короткий час просунулися на 250—300 км.

Велику допомогу регулярній армії, яка підходила до Дніпра, подали партизани. Насустріч наступаючим частинам вони посилали розвідників, які виводили їх до найвигідніших для форсування місць, допомагали збирати переправні засоби, а в деяких випадках з боями захоплювали місця переправ і утримували їх до підходу передових частин і підрозділів наших військ.

Про битву на Дніпрі написано багато. І ще, безперечно, вона привертатиме увагу дослідників своєю грандіозністю, розмахом, масовим героїзмом радянських людей. Адже форсування Дніпра з ходу, не чекаючи нагородження сил, — безпрецедентний в історії воєн випадок подолання найбільшої водної перепони одночасно на широкому фронті до 700 км. Форсуючи річку, утримуючи плацдарми, а потім наступаючи на правому березі, війська всюди проявляли масовий героїзм, відвагу, хоробрість. 2438 воїнів усіх родів військ були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Безприкладною впертістю відзначався і наступ на Київ військ 1-го Українського фронту (колишній Воронежський). З ранку 3 листопада до 4-ї години 6 листопада не припинялися бої ні вдень ні вночі. У визволенні Києва брала участь і 1-ша Чехословацька окрема бригада під командуванням полковника Л. Свободи.

Батьківщина високо оцінила подвиг воїнів 1-го Українського фронту, їх героїзм. Тільки з 12 жовтня по 7 листопада 1943 р. було нагороджено орденами і медалями 17 500 чол., а 65 частин і з'єднань удостоїлися почесного найменування Київських, 1-ша Чехословацька окрема бригада була нагороджена орденом Суворова II ступеня, її командир і 139 воїнів одержали ордена і медалі Радянського Союзу.

Битва за Правобережну Україну була дуже жорстокою. Цілий ряд визначних операцій провели тут у 1944 р. всі чотири Українських фронти: Корсунь-Шевченківську, Ровно — Луцьку, Нікопольсько — Криворізьку, Проскурово — Чернівецьку, Уманську, Березнегуватсько — Снігурівську. Це протягом січня — березня. Особливе значення мала

ліквідація Корсунь-Шевченківського угруповання ворога. В цьому котлі було знищено дев'ять піхотних і танкових дивізій, моторизовану бригаду і велику кількість артилерійських, інженерних та інших частин і підрозділів ворога. В результаті цієї операції фашистів було остаточно відкинуто від Дніпра в середній течії і поховано їх плани відновлення тут оборони.

Завдяки усім цим боям радянські війська просунулися до передгір'я Карпат, до кордону з Румунією і Чехословаччиною. Правобережна Україна була визволена повністю.

Успішний результат битви за Дніпро і Правобережну Україну прискорив розвал гітлерівського блоку, що почався після поразки німецько-фашистських військ під Сталінградом і на Курській дузі. Вихід Радянської Армії в межі Румунії викликав паніку серед гітлерівських маріонеток у країнах Південно-Східної Європи. Вони з усією очевидністю зрозуміли, що крах фашистської Німеччини близький і неминучий.

Під впливом перемог Радянської Армії в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, так само як і в інших окупованих гітлерівцями державах, все ширше розгортався рух народних мас за своє визволення.

Протягом останніх чисел березня — першої половини квітня війська 3-го Українського фронту визволили Одесу, Тирасполь, з ходу форсували Дністер і захопили плацдарми на його правому березі. На цьому етапі наступу армії також активно допомагали партизани і підпільники.

З квітня почалася операція по визволенню Криму. Вона здійснювалася силами військ 4-го Українського фронту, Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією. 9 травня червоний прапор замайорів над Севастополем.

Таким чином, до літа 1944 р. більша частина тимчасово окупованої території УРСР була очищена від гітлерівців. Але фашисти ще хазяйнували в Західній Україні.

Основні операції по визволенню Західної України проводив 1-й Український фронт, зокрема Львівсько—Сандомирську. Визволення Західної України і форсування Вісли поклали початок вигнанню гітлерівців з Польщі.

Винятково складний театр дій являли собою Ліснсті Карпати. Наступ 9 вересня військ 4-го Українського фронту, утвореного в серпні, і лівого флангу 1-го Українського фронту великих результатів не дав. На 1 жовтня вони досягли лише підступів до перевалів через Карпати. Проте активні дії наших військ на цьому напрямі скували тут сили ворога і позбавили його свободи маневрування. Незабаром фашистів було вигнано з останніх районів Української РСР.

Для трудівників УРСР 30-річчя визволення від гітлерівської нечисті має особливе значення. Адже три роки й чотири місяці не припинялася всенародна боротьба з іноземцями на українській землі. Важким був шлях до перемоги. Мільйони синів і дочок народів Радянського Союзу відстоювали свободу, честь і незалежність братів-українців. Трудящі республіки свято шанують пам'ять тих, хто не повернувся з поля битви, віддають належне ветеранам, воїнським подвигам.

Майже в усіх містах, селищах, селах є священне для кожного місце: могили загиблих, обеліск, сквер, парк або холм Слави. Близько 22 тис. пам'ятників, монументів і пам'ятних знаків воїнам, підпільникам, партизанам увічнюють на землі Радянської України героїчний подвиг нашого народу у Великій Вітчизняній війні. До них не заростає народна стежка.

І найбільший пам'ятник нашій перемозі, тим, хто загинув, та живим героям — наші трудові і ратні справи по здійсненню програми комуністичного будівництва, накресленої ХХІV з'їздом КПРС. Бо кожний, хто бився з чорними силами фашизму, йшов у бій за щастя і розквіт Вітчизни.

Відповідаючи на заклик ЦК Компартії України відзначити історичну подію успішним виконанням рішень ХХІV з'їзду партії, грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, завдань четвертого, визначального року і дев'ятої п'ятирічки в цілому, трудівники республіки добиваються нових досягнень у соціалістичному змаганні.

Разом з усім українським народом готуються відзначити цю дату і війни Червонопрапорного Київського військового округу. Нинішнє покоління захисників Батьківщини свято береже заповіді батьків і дідів, які в суворі роки боротьби з загарбниками захищали українську землю і гнали з неї гітлерівців. Сини й онуки учасників оборони Києва й Одеси, Севастополя і Керчі, таких найбільших операцій, як форсування Дніпра, Корсунь-Шевченківської, Кримської та інших, нині на навчальних полях примножують їх славу і традиції. У військах округу розгорнулося соціалістичне змагання за дальше підвищення бойової готовності, відмінне знання і зберігання зброї та військової техніки. Особовий склад намітив високі рубежі. Результати повсякденного бойового навчання свідчать, що зобов'язання успішно виконуються.

Особливо добре йдуть справи у ініціаторів патріотичного руху в нашому окрузі, у воїнів відмінного полку зв'язку, яким командує підполковник М. Г. Дерновий. Наполегливо оволодівають бойовою майстерністю солдати, сержанти, прапорщики й офіцери знаменитої гвардійської Чапаєвської дивізії. Серед інших вирізняється Широїнський взвод. В роки Великої Вітчизняної війни цим підрозділом командував Герой Радянського Союзу лейтенант П. М. Широїн. 2 березня 1943 р. вони провели героїчний бій під Харковом, біля станції Таранівки. Гвардійці грудьми закрили шлях фашистським танкам до міста. Двадцять п'ять чоловік повторили подвиг героїв-панфіловців. Всім їм присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Служити в Широїнському взводі почесно і відповідально. Командує ним нині лейтенант Б. М. Ломакін. Гвардійці борються за те, щоб в одинадцятий раз підтвердити звання відмінного колективу, за право бути сфотографованими біля святині — Прапора частини, Прапора з'єднання, Прапора Перемоги.

Зараз у військах округу провадиться велика партійно-політична робота, присвячена 30-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. Особовий склад зустрічається з ветеранами боїв, знатними трудівниками міст і сіл, відвідує місця грізних боїв, бере участь в різних заходах військово-патріотичного характеру. Все це підвищує ідейне загартування воїнів, посилює їх прагнення бути гідними спадкоємцями слави батьків.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистських загарбників радянський народ під керівництвом Комуністичної партії здійснив безсмертний патріотичний та інтернаціональний подвиг, розгромивши ударні сили міжнародної імперіалістичної реакції. Головною силою у розгромі гітлерівського вермахту були Радянські Збройні Сили. Неоціненну допомогу їм подала самовіддана боротьба радянських людей у тилу ворога. Вона була важливою складовою частиною Великої Вітчизняної війни нашого народу за свободу і незалежність своєї соціалістичної Батьківщини.

За своїм характером і змістом боротьба у ворожому тилу була всенародним рухом робітників, селян, інтелігенції, представників різних національностей, спаяних між собою соціально-політичною й ідейною єдністю, непорушною дружбою, прагненням захистити завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції. Комуністична партія розробила розгорнуту програму всенародної боротьби, виконання якої здійснювала безпосередньо через підпільні партійні комітети й організації. Вона створила гнучку систему керівництва цією боротьбою, що давало змогу найефективніше подавати допомогу Червоній Армії, зривати політичні, економічні та воєнні заходи окупантів. Усіма засобами політичної пропаганди і агітації партія піднімала бойовий дух радянських людей на окупованій території, вселяла впевненість у розгром гітлерівців, забезпечувала авангардну роль комуністів.

У даній статті порушено лише деякі проблеми багатогранної діяльності Комуністичної партії щодо організації і керівництва народною боротьбою на окупованій ворогом території України. Мета і завдання, політичні та організаційні принципи партійного керівництва народною боротьбою, а також її форми і методи були визначені у директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р.: «У захоплених ворогом районах — створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни скрізь і всюди, для висаджування в повітря мостів, залізниць, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. д. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи»¹.

Основні положення цієї директиви були викладені в промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.

Детальніше ці завдання викладені в постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу ворожих військ», яка зобов'язувала партійні комітети поліпшити керівництво боротьбою радянського народу проти окупантів, надати їй найширшого розмаху,

¹ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970, стор. 42.

активності, виділити для створення підпільних організацій і керівництва партизанським рухом перевірених на ділі партійних і радянських працівників. ЦК ВКП(б) вимагав «розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на захопленій території для керівництва усіма діями проти фашистських окупантів»².

Центральний Комітет партії пропонував створювати підпільні парт-організації і у районах, яким загрожувала окупація. З цією метою необхідно було заздалегідь перевести частину комуністів і комсомольців на нелегальне становище, забезпечивши їх зброєю, боєприпасами та іншими матеріально-технічними засобами для роботи у ворожому тилу. Особлива увага приділялася добору керівників партійних органів для цієї роботи. ЦК ВКП(б) вимагав від керівників партійних організацій, щоб «уся ця боротьба набрала розмаху безпосередньої, широкої і героїчної підтримки Червоної Армії, яка билася на фронті з німецьким фашизмом»³.

Отже, Центральний Комітет партії у постанові від 18 липня дав партійним організаціям основні вказівки щодо розгортання всенародної боротьби за лінією фронту. Це було практичне втілення у життя і розвиток ленінського положення про те, що «партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії...»⁴.

Втілюючи в життя вказівки Центрального Комітету ВКП(б), республіканські, обласні та районні парторганізації провели значну роботу на місцях. На Україні цією діяльністю керували члени Політбюро ЦК і секретарі ЦК КП(б)У — М. О. Бурмистенко, М. С. Гречуха, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, М. С. Хрушов, М. С. Співак і І. Г. Лисенко.

Для подання практичної допомоги парторганізаціям у створенні партійного підпілля і партизанських формувань на місця виїжджали партійні і радянські керівники республіки. 25 червня 1941 р. М. С. Гречуха провів у Новоград-Волинську з секретарями обкомів партії західних областей України нараду, на якій обговорювалися заходи по перебудові роботи на военний лад, по створенню мережі підпільних партійних організацій та партизанських загонів у районах, окупованих ворогом. 28 червня Політбюро ЦК КП(б)У провело нараду з цих же питань з секретарями обкомів партії Лівобережної України. До Вінницької і Кам'янець-Подільської областей було відряджено М. С. Співака⁵.

Безпосередню участь у створенні партійного підпілля і партизанських формувань у Сталінській, Ворошиловградській і Харківській областях брав секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. В Сталінській області в цій роботі брали участь спеціальна група ЦК ВКП(б) у складі О. М. Ярославського, Р. А. Руденка, Я. В. Сторожева⁶.

Для керівництва роботою по створенню мережі підпільних партійних організацій, переходу парторганізацій, яким загрожувала окупація на нелегальне становище ЦК КП(б)У 30 червня організував оперативну групу у складі секретарів ЦК КП(б)У по кадрах М. С. Співака (керівник), по будівництву П. І. Захарова, заступника завідуючого відділу кадрів Л. П. Дрожжина, завідуючого сектором обліку

² Там же, стор. 50.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 24.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 212—213.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 302.

⁶ Герои подполья, М., 1972, стор. 85, 121.

кадрів Г. М. Караваєва⁷. Ця група вивчала становище, що склалося у кожній області, подавала допомогу обкомам, міськкомам і райкомам партії у комплектуванні підпільних партійних органів, інструктувала командирів партизанських загонів.

7 липня всі республіканські газети надрукували звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради, РНК Української РСР до українського народу, яке закликала ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії, стійко захищати радянську землю від фашистської навали, створювати підпільні партійні організації та партизанські загони. «Настав час, — сказано у зверненні, — коли кожен, не шкодуючи життя, зобов'язаний до кінця виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом. Де б не з'явився ворог, він повинен знайти собі могилу. Хай кожна хата і будинок, хай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським розбійницьким ордам». Звернення гаряче зустріли трудящі України. Робітники, колгоспники, інтелігенція, люди похилого віку й учнівська молодь, комуністи, комсомольці і безпартійні подавали заяви про те, щоб їх послали для боротьби у ворожий тил.

Створення партійного підпілля проходило в надзвичайно складних умовах дуже мінливої прифронтової і фронтової обстановки. Наприкінці червня гітлерівці зайняли 11 областей України з 23. Проте вже на вересень 1941 р. було створено 23 підпільних обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії та 4316 партійних осередків. Для підпільної роботи на окупованій території України республіканська партійна організація виділила понад 26 тис. комуністів⁸.

Під керівництвом партійних органів, при активній участі ЦК ВЛКСМ, ЦК і ОК ЛКСМУ створили комсомольське підпілля. Усього до початку окупації на Україні було організовано 9 підпільних обкомів ЛКСМУ (Київський, Чернігівський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Запорізький, Сталінський, Харківський і Ворошиловградський), 213 міськкомів і райкомів, 286 первинних організацій. Всього залишилося для підпільної роботи близько 3 тис. членів ВЛКСМ⁹.

Одночасно з підготовкою партійно-комсомольського підпілля партійні органи республіки велику увагу приділяли формуванню партизанських загонів і груп. Найпоширенішою формою організації партизанських формувань був загін, що складався з кількох бойових груп. На початку війни ці загони чисельно були невеликі. В степових районах України до них входило 30—50, у лісових — 100 і більше чол. На чолі їх стояли командири і комісари. Один з них, як правило, був секретарем чи членом бюро міськкому або райкому партії.

Комплектування партизанських загонів, як і підпільних організацій, провадилося добровільно. Восени 1941 р. на окупованій території УРСР було створено 883 партизанські загони, 1700 диверсійно-розвідувальних груп з особовим складом 35 тис. чол. ЦК КП(б)У, партійні комітети республіки послали в партизанські загони 13 743 комуніста, а комсомол України — близько 8,5 тис. членів ВЛКСМ¹⁰.

Важливе місце в діяльності партії в організації боротьби в тилу ворога була підготовка кадрів для підпілля і партизанських формувань, забезпечення зброєю, медикаментами, продовольчо-речовими базами та ін. У Києві за рішенням ЦК КП(б)У була створена спеціальна

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 259, арк. 57.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 305.

⁹ Там же, стор. 306.

¹⁰ Там же, стор. 312.

школа для підготовки керівних кадрів підпільників і партизанів. Начальником і комісаром школи були затверджені відповідальні працівники апарату ЦК КП(б)У Г. А. Федюшин і В. А. Нарижний¹¹.

Певний час такі школи працювали при Ворошиловградському, Дніпропетровському, Полтавському, Сталінському, Сумському і Чернігівському обкомах партії. Вони підготували більше 3200 командирів і бійців партизанських загонів і диверсійних груп, керівників підпільних організацій і підричників.

Особливо важким був початковий період в діяльності комуністичного підпілля і партизанських загонів. Частина з них в силу різних причин не змогли залишитися в тилу ворога і відійшли з діючими частинами Червоної Армії. Інші в умовах фашистського терору з самого початку своєї діяльності зазнали провалів.

Але окупантам не вдалося задушити комуністичне підпілля. В 1941 р. на окупованій території України діяло: 11 обкомів, 110 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних парторганів¹². Вони згуртовували навколо себе широкі народні маси, піднімали їх на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Народні месники завдавали удару по ворожих комунікаціях, резервах, що відводилися на відпочинок.

Центром воєнно-організаторської і політичної роботи ЦК КП(б)У восени 1941 р. став прифронтовий Ворошиловград, на околицях якого розмістилися апарати ЦК КП(б)У, РНК УРСР, окремих наркоматів, редакцій республіканських газет. Сюди з різних джерел надходили зведення про становище на окупованій території України.

За пропозицією Центрального комітету КП(б)У при Військовій раді Південно-Західного фронту на початку листопада 1941 р. було сформовано спеціальну оперативну групу на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. С. Співаком. Вона провадила роботу по створенню резерву кадрів з числа евакуйованих партійних, радянських, комсомольських працівників, а також з неокупованих районів для посилки їх на окуповану територію республіки. Група також переправляла за лінію фронту організаторів партійного підпілля, диверсійних груп, розвідників-зв'язківців і радистів, що закінчили спеціальні школи і курси для розгортання народної боротьби у ворожому тилу. Одним з найголовніших завдань групи було встановлення зв'язків з підпільними партійними органами і партизанськими формуваннями, матеріально-технічне забезпечення їх і подання необхідної допомоги. Відсутність такого зв'язку зобов'язувала групу направляти за лінію фронту зв'язкових Центрального Комітету. Вона займалася також питанням координації бойових дій партизанських загонів з військовими частинами Південно-Західного фронту. У здійсненні цих заходів допомогу їй подавала спеціальна група Наркомату внутрішніх справ на чолі з заступником наркома Т. А. Строкачем. Така форма співробітництва сприяла посиленню боротьби на окупованій території України¹³.

Разом з тим, керівництво народною боротьбою на окупованій території не було централізоване. Діючі партизанські формування були одночасно підпорядковані кільком інстанціям: легальним і нелегальним партійним комітетам, Військовим радам фронтів, армій і створених при них оперативним групам, розвідувальним органам Червоної Армії, спеціальним відділам Наркомату внутрішніх справ. Така підпорядкова-

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 259, арк. 7—8.

¹² История СССР, т. 10, М., 1973, стор. 56.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 70, арк. 207, 217—289.

ність утруднювала розробку заходів по розгортанню народної боротьби у ворожому тилу, приводила до розпорошення сил і засобів.

Становище на фронті влітку 1942 р., широкий розмах боротьби радянських людей на окупованій території вимагали дальшого посилення партійного керівництва партизанським рухом.

30 травня 1942 р. постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) «з метою об'єднання керівництва партизанським рухом в тилу ворога, розробки і проведення заходів по дальшому розвитку цього руху»¹⁴ при Ставці Верховного Головнокомандування був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), начальником якого призначено члена ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренка.

Тією ж постановою ДКО був створений Український штаб партизанського руху (УШПР), начальником якого було призначено Т. А. Строкача, який з самого початку війни брав безпосередню участь в організації партизанської боротьби в тилу ворога¹⁵. Членами штабу були затверджені: секретар ЦК КП(б)У М. С. Співак і завідуючий оргінструкторським відділом А. Н. Зленко, які займалися питаннями добору кадрів, керівництва партійним підпіллям. До штабу направлялися відповідальні партійні й радянські працівники та військові спеціалісти.

ЦШПР працював під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування, а УШПР (підпорядкований в оперативному відношенні Центральному штабу) діяв під керівництвом ЦК КП(б)У, був його військовим органом по керівництву боротьбою на окупованій території України. Таким чином, складалася така система управління, при якій завдання парторганів, фронтового чи армійського командування підпільним партійним органам, партизанським формуванням здійснювалися через штаби партизанського руху. Це усувало дублювання і різнобій у керівництві¹⁶.

В період битви під Сталінградом, коли для Червоної Армії склалась особливо важка обстановка, Комуністична партія поставила перед партійними органами відповідних республік і областей завдання посилити удари по тилах ворога і насамперед по його комунікаціях. Вони були викладені в наказі Наркому оборони СРСР Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху». У ньому, зокрема, відзначалося: «Тепер, коли Червона Армія на фронтах, напружуючи всі свої сили відстоює свободу і незалежність своєї держави, народний партизанський рух на нашій території, тимчасово загарбаній німецькими окупантами, стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом»¹⁷.

Питання про розвиток партизанського руху на Україні розглядалося на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 2 жовтня 1942 р. З метою поліпшення партійного керівництва ним, посилення зв'язку з підпільними партійними комітетами і організаціями, рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був створений нелегальний ЦК КП(б)У, до якого увійшли члени Центрального Комітету, керівники ряду підпільних обкомів партії, командири і комісари найбільших партизанських з'єднань: В. А.

¹⁴ Там же, ф. 62, оп. 5, спр. 8, арк. 33.

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 488.

¹⁶ П. К. Пономаренко. Некоторые вопросы организации руководства партизанским движением.— Вторая мировая война. Движение сопротивления в Европе, М., 1966, стор. 60.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 491.

Бегма, А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, Л. Р. Корнієць, П. Х. Куманьок, Д. С. Коротченко, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, М. С. Співак, І. К. Сиромолотний, В. Ф. Старченко, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко. Завдання нелегального ЦК КП(б)У — «очолити партизанський рух на Україні й перетворити його у всенародний рух проти німецьких окупантів»¹⁸. Його діяльність підлягала безпосередньо основному Центральному Комітету КП(б)У та його Політбюро, яке розташовувалося спочатку у Воронежі, а потім — у Москві. Апарат ЦК був невеликий. Ще в перші дні війни в Червону Армію пішло 77 відповідальних працівників, інші разом з місцевими партійними і радянськими органами займалися розміщенням великих промислових підприємств та їх колективів евакуйованих на схід. Галузеві відділи представляли лише їх завідувачі. Більш повнокровними були відділи: оргінструкторський (25 чол.), пропаганди і агітації (28) і кадрів (15 чол.). Вони здійснювали контроль за виконанням рішень, зв'язаних з діяльністю підпільних партійних організацій і партизанських формувань. 8 січня 1943 р. нелегальний ЦК ухвалив створити в оргінструкторському відділі два сектори: підпільних партійних організацій і спецтехніки. Нелегальний ЦК КП(б)У безпосередньо керував діяльністю УШПР¹⁹.

Таким чином, Комуністична партія виробила гнучку і ефективну систему керівництва народною боротьбою на захопленій фашистами радянській землі, яка відповідала вимогам часу. В основі цієї системи лежав ленінський принцип централізації керівництва у сполученні з широкою місцевою ініціативою. Така система дозволяла, з одного боку, зсєбічно враховувати різнобічність конкретних місцевих умов, знаходити найбільш правильні для даної місцевості і часу форми боротьби. З другого боку, — направляти партизанський рух у масштабі всієї окупованої ворогом території до єдиної мети, планувати і здійснювати великі операції в тилу ворога, координувати діяльність партизанських формувань і підпільних організацій і з завданнями, які розв'язувала Червона Армія.

Безпосередньо на місцях боротьбою народних месників в тилу ворога і всенародним опором керували підпільні партійні органи: обласні, міські, міжрайонні та районні комітети партії. Центральний Комітет партії приділяв значну увагу зміцненню партійного підпілля на Україні. До середини травня 1942 р. ЦК КП(б)У послав на підпільну роботу 14 секретарів обкомів і райкомів партії, 26 організаторів партизанського руху, 12 комсомольських працівників і 54 зв'язкових²⁰. Восени УШПР направив у тил ворога 23 організаторські і 2 обласні оперативні групи на чолі з відповідальними працівниками штабу. Всього 1942 р. ЦК КП(б)У направив 123 уповноважених ЦК КП(б)У, секретарів підпільних обкомів і райкомів партії і партійних організаторів.

Подання допомоги кадрами мало велике значення не тільки в організаційному зміцненні підпілля, але й в піднятті морального духу народних месників. Вони вносили ще більшу впевненість у перемогу над німецько-фашистськими загарбниками.

Чимало підпільних партійних організацій, партизанських загонів виникли на окупованій території з ініціативи радянських активістів, які з різних причин опинилися в тилу ворога. Їх діяльність спростовує твердження деяких істориків на Заході про те, ніби підпільна боротьба

¹⁸ Там же; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. первая, М., 1970, стор. 474.

¹⁹ ПЛ ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 189, спр. 25, арк. 12—14; 49—50.

²⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 430.

велася лише більшовицькими агентами, які були залишені задалегідь чи закінуті з радянського тилу.

До початку другого періоду Великої Вітчизняної війни в результаті значної організаторської роботи ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по зміцненню підпілля, народну боротьбу на тимчасово окупованій території республіки очолили Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Кіровоградський, Одеський, Сталінський, Сумський, Харківський і Чернігівський підпільні обкоми, близько 100 підпільних окружкомів, міськкомів і райкомів партії, понад 1300 підпільних організацій і груп²¹.

Незважаючи на значні втрати партизанів, особливо в степових районах України, наприкінці осені 1942 р. на окупованій території республіки діяло 5 партизанських з'єднань, близько 900 загонів, понад 1 тис. диверсійних і розвідувальних груп²².

Поряд із зміцненням діючих підпільних партійних органів і розширенням підпілля, Комуністична партія надавала великого значення організації нових, у тих областях, де не вдалося їх створити з різних причин. Там ці органи створювались на базі організаторських груп, які очолювали уповноважені ЦК, досвідчені партійні працівники, як правило, колишні секретарі обкомів, які переправлялися за лінію фронту.

На початку 1943 р. почав діяти Ровенський підпільний обком партії, до складу якого ввійшли: В. А. Бегма (секретар), О. С. Повторенко, І. П. Федоров, Л. Є. Кизя, В. Г. Тимофеев та секретар підпільного обкому комсомолу Т. І. Біляков; Вінницький — Д. Т. Бурченко (секретар), В. Є. Нижник, В. В. Сашко та уповноважена ЦК ЛКСМУ по Вінницькій області Н. П. Гержова; Кам'янець-Подільський — С. А. Олексенко (секретар), І. І. Шитов та І. Є. Скубко²³.

Весною і влітку 1943 р. ЦК КП(б)У створив підпільні обкоми і в інших областях. У відповідності з затвердженням ЦК ВКП(б) оперативним планом бойових дій партизанів на весняно-літній період 1943 р. за наказом УШПР 11 березня 1943 р. Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова вийшло в рейд на Правобережну Україну з метою нанесення ударів по важливих комунікаціях у районі Ковельського залізничного вузла, зміцнення на Волині комуністичного підпілля і подання допомоги місцевим партизанам. Партизанські загони, що залишилися на Чернігівщині, були об'єднані у з'єднання і діяли під командуванням М. М. Попудренка. В зв'язку з вибуттям деяких членів Чернігівського підпільного обкому КП(б)У за межі області, нелегальний ЦК КП(б)У затвердив склад обкому у складі М. М. Попудренка (секретар), С. М. Новикова, В. О. Яременка, Ф. І. Короткова, І. Є. Цимбаліста (члени обкому)²⁴.

Партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова більше трьох місяців пробивалося до місця призначення, пройшло з боями сотні кілометрів, форсувало річки Дніпро, Прип'ять і прибуло в північні райони Волинської області. 2 червня 1943 р. ЦК КП(б)У затвердив Волинський підпільний обком партії у складі О. Ф. Федорова (перший секретар), В. М. Дружиніна, Я. З. Михайлова, Ф. І. Лисенка, С. Д.

²¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 684—689.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 522.

²³ Там же, т. 2, К., 1968, стор. 186, 187.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 189, спр. 46, арк. 3.

Герасименка (члени обкому). Одночасно було створено Волинський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з М. М. Коваленком²⁵.

27 травня 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У затвердив новий склад Житомирського підпільного обкому партії. До нього увійшли: С. Ф. Маликов (перший секретар), Л. Г. Бугаєнко, З. А. Богатир, Я. Я. Довгань, О. М. Сабуров (члени обкому)²⁶.

ЦК ЛКСМУ протягом 1943 р. вжив ряд заходів по дальшому зміцненню комсомольського підпілля. У ворожий тил було перекинуто 126 комсомольських працівників, організовано 7 підпільних обкомів ЛКСМУ, 36 підпільних райкомів і 141 комсомольську організацію²⁷.

У зв'язку з визволенням частини Радянської України у червні 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У припинив свою діяльність. Всі питання, зв'язані з діяльністю партійного підпілля, вирішував ЦК КП(б)У. 1943 р. на окупованій території України діяло 15 обласних, 150 окружних, міських і районних комітетів партії, 1200 організацій і груп партійного підпілля і більше 1 тис. партійних, комсомольських організацій і груп в партизанських формуваннях²⁸.

З визволенням Ворошиловградської, Донецької, Полтавської, Сумської, Харківської, Чернігівської і значної частини Київської, Житомирської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей підпільні партійні організації припинили діяти, а партизанські формування вийшли в радянський тил.

На початку 1944 р. на окупованій території республіки ще діяло 7 підпільних обкомів КП(б)У, один міжобласний і один міжрайонний підпільні центри, 39 міських та райкомів партії, 4 обкоми і 16 райкомів ЛКСМУ, більше 300 низових партійних, комсомольських та інших антифашистських організацій. Там діяло 31 партизанське з'єднання і 82 самостійних загони, які об'єднували близько 48 тис. партизанів²⁹. Їх дії координувалися з бойовими операціями Червоної Армії, яка вела наступальні бої на Правобережжі.

13 січня 1944 р. постановою ДКО ЦШПР було розформовано Керівництво партизанським рухом покладалося на ЦК союзних республік, обкоми партії, республіканські та обласні штаби партизанського руху.

Партизани і підпільники подали значну допомогу Радянським Збройним Силам у визволенні соціалістичної батьківщини від фашистських загарбників. Партизани на окупованій території України знищили сотні тисяч ворожих солдатів і офіцерів, пустили під укіс близько 5 тис. ворожих ешелонів, вивели із строю більше 1500 танків і броневих автомобілів, велику кількість іншої бойової техніки, знищили і розгромили майже 470 ворожих гарнізонів, штабів, комендатур, зірвали значну кількість мостів, різних складів, вузлів зв'язку та ін.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили героїзм і мужність підпільників і партизанів. 95 партизанів і підпільників удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в їх числі командири двох найбільших партизанських з'єднань С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров цього звання удостоєні двічі.

²⁵ В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965, стор. 112—113.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 189, спр. 46, арк. 4.

²⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 183.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 306, арк. 2—3; ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 12—70.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 68, 71.

У всенародній боротьбі проти фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни з усією силою проявилася непорушна дружба народів нашої країни. На окупованій ворогом території України в підпіллі і в партизанських загонах пліч-о-пліч з народними месниками українцями боролися росіяни, білоруси, грузини, азербайджанці, вірмени, узбеки та представники інших народів нашої багатонаціональної країни — понад 60 національностей СРСР.

Разом з радянськими патріотами боротьбу проти фашистських загарбників вели антифашисти Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції, Німеччини та ін. країн.

Організатором і натхненником всенародної боротьби на окупованій території виступила Комуністична партія. Вона організувала і спрямувала боротьбу народних месників, підпільників до єдиної мети — надання допомоги Червоній Армії в розгромі ворога.

Пройдуть роки, але радянські люди ніколи не забудуть героїчні подвиги підпільників і партизанів, вірних синів нашої Батьківщини, які наблизили час перемоги над фашистськими загарбниками.

ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА В ТИЛУ ВОРОГА

Війна з німецьким фашизмом не лише вимагала від Збройних Сил СРСР зразкової військово-стратегічної та оперативно-тактичної майстерності в боях. Питання стояло так, що зброя матеріальна мала тісно поєднуватися зі зброєю ідейно-політичною. Тільки таким чином могли бути і були завдані смертельні для окупантів удари. «Ідеологічна, пропагандистська і агітмасова робота,— відзначав на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК партії Л. І. Брежнев,— це важлива і відповідальна сфера діяльності партії»¹.

На тимчасово окупованій території України цю справу взяли в свої руки підпільні партійні організації та політоргани партизанських загонів, оскільки саме вони виступили основною організуючою і керівною силою всенародного опору гітлерівцям. І це цілком зрозуміло. Підпільники й партизани, загалом усі радянські люди піднялися на смертельну боротьбу проти ненависного ворога. Опинившись в окупаційному морозі, вони не втрачали марксистсько-ленінської ідейної переконаності, політичної свідомості— цих найдорогоцінніших рис, прищеплених їм радянським суспільним і державним ладом, комуністичним вихованням.

Партійне керівництво, незламний моральний дух радянських людей зумовили переростання боротьби проти фашистів у вкрай нищівну для них, всенародну війну. Цей невідворотно поступальний процес випливав безпосередньо з ідеологічного гарту нашого народу.

Партизанський рух і боротьба партійного підпілля на загарбаній ворогом території набували глибокого ідейного змісту. З вичерпною повнотою розкривалися цілі всенародної війни з гітлеризмом, її форми й методи, виразно поставала історична, політична, ідейна й економічна неспроможність фашизму, його приреченість, немінучий крах. Всіма засобами партія домагалася, щоб ідея народної війни оволоділа свідомістю радянських людей, виховувала у них ненависть до загарбників.

Розбійницьку війну проти СРСР німецький фашизм планував і здійснював також у сфері насаджування й поширення своєї людо-ненависницької ідеології, небезпечної для суспільного розвитку. Велетенський апарат фашистської пропаганди був зосереджений в руках Геббельса— найближчого підручного і спільника Гітлера.

Прагнучи реалізувати свою маніакальну ідею світового панування, політичні пройдисвіти й запеклі авантюристи, поставлені при владі монополістичним капіталом Німеччини, поєднували нечувано жорстокі, звірячі методи і форми ведення сучасної війни з практикою ідеологічних диверсій. Ворог будь-що сподівався посварити радянські народи між собою, обеззброїти їх ідейно. «Ця боротьба,— говорив Геббельс,— ...є головним чином боротьбою світогляду»².

Гітлерівські пропагандисти, озброєні звірячою ідеологією, ігнорували факти, реальну дійсність. Потворна брехливість становила чи не найголовнішу рису фашистської пропаганди.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 283.

² М. Л. Гутин. Фашистський «новий порядок»: політика, окупаційний режим.— В кн. «Война в тылу врага», М., 1974, стор. 322.

З першого ж дня війни спрямування нашої агітаційно-масової роботи визначалося настановою — на конкретних, близьких і зрозумілих фактах з місцевого життя, всієї країни політично виховувати й організовувати маси, прищеплюючи їм ненависть до німецько-фашистських загарбників, які посягнули на життя і свободу нашої Батьківщини, надихати радянський народ на справедливу, визвольну війну, мобілізувати трудящих на виконання бойових завдань у справі активної підтримки фронту.

Вся увага партійного підпілля і партизанського руху в той період була зосереджена на нещадній боротьбі проти гітлерівської отруйної ідеології. Радянська друкована пропаганда й агітація становила основну і вирішальну ланку всієї ідеологічної роботи партії. Її вістря було націлене на викриття антинародної суті теорії й практики німецького фашизму та його лакеїв — українських буржуазних націоналістів.

Знаряддями і джерелом розгнужданої нацистської пропаганди на окупованих територіях стали фашистська офіційна преса, радіо, численна розвідувально-диверсійна агентура, поширювачі провокаційних чуток, буржуазно-націоналістичні видання. На небезпеку ідеологічних диверсій фашистської пропаганди Г. Димитров указував ще в 1935 р. на VII конгресі Комінтерну. «Силу ідеологічної зарази фашизму, — говорив він, — ми ні в якому разі не повинні недооцінювати»³.

Саме про це свідчить зміст фашистської пропаганди в умовах режиму ворожої окупації. Тут і проповідь культу сили; і вихвалання звірячих інстинктів; базікання про те, нібито, з точки зору фашизму, застосування брутального насильства є найважливішим чинником прогресу людства, а гуманізм, який заперечує насильство, є виявом або теоретичним виправданням боягузтва. Все згадане — лише частка того, що пропагували фашисти.

Партійне підпілля і партизани, ведучи наполегливу ідеологічну боротьбу проти окупантів, роз'яснювали нашому народові, вихованому на ідеях інтернаціоналізму та гуманізму і дружби народів, що головне зараз — захист Радянської Батьківщини. Лозунг «Смерть німецьким окупантам!» мав стати основним. Саме на цьому наголошував Й. В. Сталін у наказі «Про завдання партизанського руху».

Викриття ворожої брехливої пропаганди теж було прямим, повсякденним обов'язком партійного підпілля і партизанів. За тогочасних умов їх ідеологічна діяльність проводилася передусім серед самих народних месників і місцевого населення окупованих районів. Це зумовлювалося тим, що гітлерівська пропаганда ставила однією з вирішальних цілей: домогтися розвалу партизанського руху, паралізувати боротьбу радянського підпілля, зрештою духовно поневолити наш народ на тимчасово загарбаній гітлерівцями території.

Відповідні органи окупаційної адміністрації забезпечили для своєї друкованої пропаганди належну поліграфічну і фінансову базу, а також засоби розповсюдження.

На допомогу фашистам, неначе гриби-поганки, звидусіль повилазили буржуазно-націоналістичні видання, переважно газети, які були наскрізь пройняті антирадянським духом. Серед них були: «Волинь» (Рівне); «Український голос» (Луцьк); «Львівські вісті»; «Голос», «Вісті» та «Українець» (останні три видавалися в Берліні та розповсюджувалися на окупованій Україні); «Краківські вісті»; «Нова Україна» (Харків); «Нове українське слово» (Київ) та чимало інших. Всі вони сумлінно відробляли у фашистів свій холуйський «хліб».

³ Г. Димитров. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса. против фашизма, М., 1935, стор. 12.

Від рук гітлерівських катів день у день гинули величезні маси радянських людей — військовополонені і мирне населення. А тим часом фашистське радіо сіяло брехню про те, нібито море злочинно пролитої людської крові — справа рук «самих більшовиків». З шкіри пнулися гітлерівські сіячі отрути і людиноненависництва, щоб ідеологією фашизму затьмарити свідомість українського радянського народу. Та все було марним. Самі ж нацисти змушені були визнати безсилля своєї пропаганди.

Фашистсько-націоналістичний підхід до тимчасово окупованої України, до її народу визначав позицію і такого запопадливого слуги нацистів, яким була тогочасна уніатська церква та її глава — митрополит Шептицький. В повоєнні роки побачили світ численні публікації, дослідження, розвідки тощо, присвячені викриттю прислужництва греко-католицької церкви фашизмові в роки ворожої навали. І всі вони рясніють безліччю фактів, що розповідають про страхітливу історію ганьби і зради, запродавства уніатської церкви «третьому рейхові» Адольфа Гітлера. В особі уніатських «пастирів» фашистська пропаганда, по суті, мала своїх слухняних поплічників.

Взяти хоча б нескінченні проповіді в церквах, де щоденно віруючим втовкмачувалося: «Адольфа Гітлера послано богом». Отже, слід йому, як і самому «панові богу», коритися беззастережно, служити тілом і душею, мати його та його власті за найвищих панів і владик над Україною — віднині й повік. Хто є таким, той справжній християнин. І навпаки. Хто хоч найменшою мірою чинитиме опір, виявить непослух, непокору чи бодай найменше співчуття до «советів», — той прирікає сам себе на смерть: від «кари божої» та кари від рук «владстей» світських, тобто фашистських. Що й казати, слухняно, з рабською догідливістю виконували наказ своїх нацистських владик уніатські каноніки. Релігійний дурман, особливо на західноукраїнських землях, певним чином впливав. Окупанти мали підстави бути задоволеними старанністю своїх клерикально-націоналістичних посіпак. Це засвідчується, зокрема, й найганебнішою історією створення «дивізії СС Галичина». Складовою частиною цієї бандитської затії був, як відомо, лист генерал-фельдмаршалові В. Кейтелю від А. Мельника, який запропонував сформувати так зване українське військо для боротьби з Червоною Армією. Гітлер дав на це згоду. Проте ні про яке «українське військо» не могло бути й мови: він зажадав сформування стрілецької дивізії СС під назвою «дивізія СС Галичина».

Ще один компонент виникнення горезвісної дивізії — участь у цьому церковників. Вони робили практично все, чого вимагали німці, і навіть більше того. Згадаймо хоча б угоду між єпископом Й. Сліпим і бригаденфюрером СС Отто Вехтером, укладену в квітні 1943 р. Згідно з нею до комітету у справах формування «дивізії СС Галичина» входив також і представник від самого митрополита. Усім церковним служителям було наказано — вербувати молодь у новостворювану дивізію. Сам Шептицький послав туди 19 капельманів — тобто військових священників. Зокрема, В. Лаба став «генеральним вікарієм з військових справ», тобто главою всієї церковної служби в цьому фашистському з'єднанні, будучи водночас заступником єпископа.

Годі й казати про те, як розпиналася гітлерівська пропаганда разом з її націоналістичними підспівувачами насамперед з газетно-журнальних рептильок на зразок журнальчика «Наші дні», підготовувано-го геббельсівським відомством⁴, нахабно і зухвало обманюючи й одур-

⁴ Марко Терлиця. Написаного сокирою не вирубаєш. Факти про служіння українських буржуазних націоналістів гітлерівцям під час другої світової війни, К., 1968, стор. 29.

манюючи чадом ненависті людей, щоб видати їм огидне плазування націоналістично-уніатської наволочі перед окупантами за «волю» всього українського народу⁵. Причому все це робилося, як правило, з розрахунку на темноту, відсталість і затурканість трудящих. Мовляв, вони своїм примітивним, рабським розумом не збагнуть, де правда, а де брехня.

Саме в цій нацистській основоположній настанові для всієї фашистської, усної та друкованої, пропаганди причина того, чому від початку ворожої окупації на Україні форми і зміст, методи та прийоми гітлерівської пропаганди мали на собі каїнову печать безмежної злочинності. Та воно й зрозуміло: яка мета — такі й засоби її досягнення. Отже, мета фашизму визначала і методи, якими він прагнув її здійснити⁶.

Проте німецькі фашисти та їх буржуазно-націоналістичні посіпаки були неспроможні нічого зробити, щоб молодь охоче і масово вступала до «дивізії СС Галичини». Всі їх зусилля лишалися марними, хоч далеко не завжди рівень класової свідомості місцевої молоді був таким, щоб вона самостійно могла розібратися в зливій фашистській брехні. Окупанти та їх націоналістично-церковні найманці своїми діями уже й самі з головою викрили себе як найлютіші вороги трудящих. А головне — на той час господарем становища на фронтах стала Червона Армія, а не вермахт, чия близька катастрофа була очевидною і неминучою.

За цих умов комуністичне підпілля і партизани докладали багато зусиль, щоб систематично розкривати радянським людям усю правду, в чому, безперечно, полягає їх видатна історична заслуга. Рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань ідеологічної боротьби проти «теорій» й «практики» фашистських окупантів визначали її зміст, форми й методи. Метою цієї боротьби було цілковите викриття дійсних прагнень окупантів та їх військово-політичної і карально-поліцейської адміністрації разом з апаратом економічного пограбування, спустошення і руйнування тимчасово загарбаних районів. Але, ясна річ, цим завдання не вичерпувалося. Воно мало ще один дуже важливий аспект: невтомну дальшу мобілізацію й організацію народу на розгортання нищівної збройної боротьби проти гітлерівських поневолювачів та їх посіпак усіх різновидів і гатунків.

По-різному розв'язувалося це завдання на тимчасово окупованій фашистами території. Зайве доводити, що в тих місцевостях, де гітлерівці почували себе більш-менш певно, і умови для радянської пропаганди й агітації були вкрай несприятливими. Найкраще для нашої справи вони склалися там, де, завдяки цілеспрямованій, невтомній боротьбі партійного підпілля й активному, наступальному партизанському рухові, виникали цілі партизанські краї, в яких поновлювалася Радянська влада, звичайно, у специфічній обстановці окупації⁷.

Як відомо, такі партизанські райони в глибокому тилу окупантів утворилися на півночі Сумської, Волинської, Ровенської, Житомирської та Київської областей України. Природно, партизанські загони та з'єднання, що тут оперували, мали у своєму розпорядженні також і засоби для друкованої пропаганди й агітації⁸. В партизанські загони було направлено кваліфіковані кадри редакторів, складачів, портативні друкарні, папір, фарби. Преса стала могутнім засобом ідеологічної

⁵ Клим Дмитрук. Безбатченки, Львів, 1972, стор. 156—157.

⁶ А. А. Галкин. Социология неофашизма, М., 1971, стор. 33—35.

⁷ О. Ф. Федоров. Остання зима, К., 1972, стор. 108—113.

⁸ І. Л. Дем'янчук. Партизанська преса України, К., 1956.

боротьби. В умовах, коли можливості усних виступів були дуже обмеженими, преса стала основним засобом інформації і згуртування населення навколо Комуністичної партії, підпорядкування його зусиль великій справі перемоги над ворогом⁹.

Маючи такий несхибний дороговказ, як настанови та вказівки партії, підпільна і партизанська преса на тимчасово окупованій території України розгортала свою роботу, дедалі багатограннішу, гнучкішу й оперативнішу. Стаючи чимраз дужчою, повнокровнішою, міцніючи організаційно та матеріально-технічно, вона зростала водночас з посиленням боротьби партійного підпілля та перетворенням партизанського руху у всенародний і зрештою стала у ворожому тилу величезною ідейно-політичною силою партії та Радянської влади. Цій силі дедалі менше була спроможна протистояти німецько-фашистська пропаганда, яка почала здавати одну позицію за одною, будучи безповоротно дискредитованою в очах місцевого населення. Цей процес цілком відповідав бурхливому піднесенню партизанського руху та боротьби партійного підпілля.

Вирішальною передумовою корінного перелому в ідеологічній боротьбі у ворожому тилу на Україні були події на фронтах. Як і слід було сподіватися, розгром 6-ї армії Паулюса під Сталінградом став початком смертельної кризи не лише вермахту, а й усієї пропагандистської машини «третього рейху». Це водночас свідчило, що часи безкарної сваволі, безцеремонного «хазайнування» минули для фашистів назавжди.

Бурхливе піднесення партизанської та підпільної преси в цей період виявилось насамперед у виданні на окупованій території республіки цілої низки газет, у тому числі «Радянської України» — органу ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР та Раднаркому УРСР. Її редакція діяла в лісах північної Волині, під надійним захистом Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання на чолі з Героєм Радянського Союзу генерал-майором О. Ф. Федоровим, яке контролювало чималу територію (вона обіймала кілька районів України і Білорусії, що прилягають до басейну р. Прип'ять).

Умови тогочасної боротьби диктували характер роботи редакції «Радянської України». Насамперед, вона видавала зведення Радінформбюро, які були тоді буквально хлібом насущним для нашої партійної пропаганди. Редакція газети також систематично випускала численні листівки, заклики, звернення тощо. Вся ця маса пропагандистських снарядів і куль невтомно, день у день руйнувала мур брехні, наклепів і провокацій, що його зводила фашистська пропаганда.

Як відомо, Волинь і Ровенщина становили тоді вогнище чи не найзапеклішого на західноукраїнських землях бандитсько-оунівського та церковноуніатського терору. Саме тому й особливо складними були ідеологічно-політичні завдання, що їх повсякденно розв'язували підпільні партійні організації і партизанські загони та з'єднання, які діяли на Ровенщині і Волині.

Цим же пояснюється і та запекла ідеологічна боротьба, яку з початку 1943 р. очолив Ровенський підпільний обком КП(б)У, керований В. А. Бергмою. У лісах Ровенщини, тоді вже майже суцільно охопленої партизанським рухом, в той час перебував і підпільний обком ЛКСМУ. Саме тут і розпочали своє бойове життя народжені в глибокому тилу ворога три обласні газети: «Червоний прапор» (українською і поль-

⁹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 4.

ською мовами) та «Син України» і 6 районних: «Червоний шлях», «Більшовицька правда», «Богунець», «Червона зірка», «Кармалюк», «Ворошиловець».

Як свідчать дані історичних архівів, Ровенський підпільний обком КП(б)У протягом 1943 р. видав, опублікував та розповсюдив 250 комплектів газет і листівок загальним тиражем 300 тис. примірників¹⁰. Серед них значне місце посідає «Народний мститель»^{*} — військово-історичний, літературно-художній ілюстрований журнал-місячник (вийшло 8 номерів). Загалом тогочасний обсяг друкованої пропаганди Ровенського підпільного обкому КП(б)У перевищив довоєнний рівень.

Не менш виразною постає картина ідеологічного поєдинку з ворогом і на прикладі партизанського з'єднання О. М. Сабурова. Воно видавало газети «Партизан України», «Партизанская правда», «Партизан», журнал «Україна в огні», тисячі примірників листівок, звернень тощо. Протягом самого лише рейду сабуровців на Правобережну Україну восени 1942 р. серед населення було розповсюджено близько 900 тис. примірників різної друкованої продукції (крім партизанської газети, яка виходила в поході тричі, було випущено 13 найменувань листівок, 23 зведення Радінформбюро).

Друкована пропаганда у сабуровців перетворилася в могутню зброю значною мірою завдяки хистові й енергії таких висококваліфікованих журналістів, якими були, наприклад, Д. О. Абрикін та І. І. Гридчин. Саме завдяки насамперед їм «Україна в огні» стала своєрідною ілюстрованою історією цього ушлявленого партизанського з'єднання.

Щодо конкретних методів, тактики, засобів та прийомів ідеологічної боротьби з ворогом, то вони різнилися між собою залежно від місцевих умов. Одна справа — робота в партизанському краї, на півночі Житомирщини, Ровенщини й Волині, зовсім інша — наприклад, в окупованих Ровно й Луцьку, вщерть переповнених гітлерівцями, чи, приміром, у катакомбах Одеси. Переборюючи всілякі труднощі, комуністи робили неймовірне.

Зокрема, можна згадати хоча б про цілу низку мітингів і бесід або про таку визначну партійно-політичну і військово-організаційну подію, як розширена нарада членів нелегального ЦК КП(б)У, що відбулася за участю Д. С. Коротченка в кінці травня — на початку червня 1943 р. у глибокому тилу ворога. Порядком денний її роботи включав і обговорення та підбиття підсумків ідеологічної роботи партійних організацій на окупованій території, визначення завдань дальшого неухильного її розгортання та піднесення. Наголошуючи на винятковій вазі цієї справи, Дем'ян Сергійович підкреслював у своєму виступі на нараді, що «ідеологічна робота у ворожому тилу — це те ж саме, що сонце та вода для рослини. Без повсякденної ідеологічної роботи неможливою стає і бойова діяльність, вона приречена на вимирання. Ось чому за її стан відповідає кожен комуніст — від секретаря обкому, командира та комісара з'єднання і до рядового підпільника, партизана».

Рішення наради членів нелегального ЦК КП(б)У мали велике значення для дальшого розгортання наступу і контрнаступу комуністичної ідеології. Перед новим наступом усіх загонів комуністичної пропаганди фашисти були безсилі.

У 1943 р. місця дислокації численних партизанських загонів стали справжніми фортецями, неприступними для окупантів. Вичерпавши всі

¹⁰ И. Бескромный. Лесная правда, Одесса, 1953, стор. 43.

* Нині повні комплекти «Народного мстителя» і названих газет зберігаються в Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

наєвні у них засоби придушення, фашисти вдалися до ідеологічної диверсії. Вони скинули народним месникам листівку, в якій від імені радянського командування пропонувалося припинити активні дії і чекати спеціального наказу про спільний наступ з радянськими військами. Ця ідеологічна диверсія, дуже характерна для «почерку» гітлерівців, з тріском провалилася. Вони явно недооцінили радянських людей, розраховуючи на простаків. Партизанська війна завирувала з новою, дедалі наростаючою силою, диверсії на комунікаціях та розгроми ворожих гарнізонів стали системою, причому повсюдно.

Катастрофа вермахту на Курській дузі викликала новий, могутній шквал диверсій на залізницях. Вони стали для гітлерівців буквально величезним лихом. В листівці, виданій польською та українською мовами і розкиданій в районах, де діяли партизани Волині та Ровенщини, окупанти обіцяли всілякі винагороди тому з місцевих жителів, хто віддасть міну або розривний заряд, розповідь про місцезнаходження складу з вибуховими речовинами.

Та, смертельно ненавидячи окупантів, радянські люди не лише гидливо відкидали будь-які пропозиції, обіцянки гітлерівців та їх націоналістичних прислужників, а й брали безпосередню участь у збройній партизанській боротьбі проти ненависних поневолювачів.

Поряд з бойовою діяльністю з новою силою розгорталася наша ідеологічна робота — правдива, доказова, душевна, хвилююча і пристрасна. Цим вона і забезпечувала свій незмінно високий, незаперечний авторитет серед місцевого населення, не кажучи вже про народних месників та підпільників.

Фашистська провокаційна брехня й наклеп, дезінформація, перекручування, фальсифікація фактів, орієнтування на найгірші риси та якості людини — все це діставало нищівну, професійну відсіч з боку радянських людей. Що б не задумали гітлерівці та їх попіхачі — українські буржуазні націоналісти, нічого їм не вдавалося сховати від всюдисущого людського ока, відгостреного, зокрема, і радянською агітацією та пропагандою.

Успішному наступові комуністичної ідеології в тилу ворога сприяло й те, що в розпорядженні народних месників були численні партизанські аеродроми. Сюди з Великої Землі регулярно прибували літаки, привозячи свіжі центральні газети, журнали, листівки, літературу та інші пропагандистські матеріали. З кінця 1942 р. повітряна партизанська траса діяла безперебійно. Відтоді народні месники мали змогу регулярно одержувати щойно випущені номери «Правды», «Комсомольской правды», «Известий»; переглядати кінофільми разом з усією Радянською країною. Тогочасні будні не можна навіть і уявити собі без такого, скажімо, факту. Пропагандист-партизан виступає перед місцевими жителями, радянськими людьми. І ось вони чують голос партії, голос Батьківщини, Москви, і бачать у руках пропагандиста — народного месника радянські, свої, рідні до болю газети: «Дай, брате, газету,— просять вони,— дай у руках подержати, ще раз глянути!»

Саме тому закономірним було те, що «в січні 1943 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову про збільшення кількості друкованих видань для розповсюдження їх серед населення тимчасово окупованих районів України»¹¹. Надаючи цій справі особливої ваги, він створив спеціальну агітгрупу при відділі пропаганди і агітації ЦК партії¹². Група мала насамперед забезпечити підготовку текстів для листівок.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 201.

¹² Там же.

Розгорнулася велика робота, до якої були залучені численні діячі науки і культури Радянської України, серед них народний артист СРСР Ю. Шумський, удостоєний медалі партизана Великої Вітчизняної війни I ступеня. Саме вони стали діяльними учасниками видання листівок, газет, брошур, радіопередач для партизанів та жителів окупованих районів.

А тим часом партизанські аеродроми діяли неослабно. Так, протягом самої лише другої половини 1943 р. з Великої Землі сюди було доставлено близько 400 тис. примірників газет і журналів. Крім того, партизани для себе і для місцевих трудящих отримали з-за лінії фронту ще 350 масових бібліотечок¹³.

Великий вплив на ідеологічний гарт населення тимчасово окупованої території мало також мовлення радіостанції ім. Шевченка, розташованої в Саратові.

Всіма цими заходами було закладено міцний, непорушний фундамент для нашої повної перемоги в ідеологічній боротьбі з ворогом. Це змушені були визнати навіть самі фашисти. Наприклад, Г. Прютцман, обергрупенфюрер СС, вищий керівник війська СС та поліції рейхс-комісаріату «Україна» і водночас начальник поліції безпеки та служби безпеки (СД) на Україні, 26 березня 1943 р. доповідав у Берлін: «Ворожа агітація останнім часом надзвичайно посилилася, вона домінує в усьому настрої. Широкі кола населення вважають само собою зрозумілим, що Червона Армія знищить у найкоротший час німецьку армію»¹⁴.

Друга половина 1943 р. ознаменувалась новим, ще могутнішим успіхом ідеологічної зброї нашої партії. В цей час на Правобережну Україну до партизанських загонів та з'єднань прибули послані ЦК КП(б)У лектори ЦК партії, серед них К. К. Дубина і Л. І. Кухаренко, кінооператор В. Фроленко, письменники Я. Баш, М. Шеремет і А. Шиян. Дбаючи про неухильне зміцнення матеріальної бази підпільної та партизанської преси, ЦК КП(б)У відрядив до партизанів та підпільників 15 редакторів, 70 складачів, послав 94 портативні друкарні, кінопересувки.

З другої половини 1943 р. ідеологічна боротьба у ворожому тилу визначалася таким постійно діючим фактором першорядної ваги: майже всі підпільні обкоми КП(б)У, партизанські з'єднання і великі загони видавали свої друквані органи й листівки. Зокрема, Чернігівський підпільний обком партії — газету «Большевик»; Сумський * — «За Родину»; Кам'янець-Подільський — «Зоря Поділля»; Вінницьке партизанське з'єднання — «Більшовицька правда» (орган Вінницького підпільного обкому КП(б)У; підпільники Донбасу — «За Родину»; Житомирський підпільний обком партії — «Червоне Полісся» (у партизанському з'єднанні ім. М. О. Щорса); у з'єднанні М. І. Наумова — «Народний клич», «Партизан»; «Партизанскую правду» згодом видавали командування і парторганізація з'єднання О. М. Сабурова; та ін.

Процес розгортання ідеологічної боротьби можна легко простежити на прикладі окупованої Ровенщини. Тут (завдяки передусім наявності підпільного обкому і партизанського краю) пропагандисти й агітатори регулярно виступали майже в 300 селах та інших населених пунктах. За короткий час вони прочитали близько 200 лекцій і допс-

¹³ Там же, стор. 202.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 300/5, арк. 66.

* Про Ровенський уже говорилося вище.

відей, організували 900 мітингів, 5000 групових та індивідуальних бесід¹⁵.

Найвищого піднесення агітаційно-масова та пропагандистська робота досягла у 1944 р., коли Червона Армія завершувала визволення України. Цей рік характеризується неухильним наростанням всенародної партизанської війни, активізацією діяльності більшовицького підпілля та всеосяжного саботажу заходів окупаційної адміністрації.

На завершальному етапі визволення України від німецько-фашистських загарбників великого значення набули звернення Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів і ЦК КП(б)У «До населення тимчасово окупованих районів України», «Робітникам, селянам, інтелігенції Львівської, Дрогобицької і Станіславської областей, усім, хто прагне якомога швидше звільнитися від німецького рабства, хто любить свою рідну землю, свій народ, хто хоче жити вільно й щасливо»¹⁶, та ін.

У 1944 р. значно зріс обсяг друкованої пропаганди більшовицького підпілля та партизанських загонів і з'єднань, збільшилася кількість радіопередач. Партизани Ровенщини видали 500 тис. примірників листівок і газет, систематично виходив журнал «Народный мститель». Велика пропагандистська робота провадилась у Волинській, Житомирській, Кам'янець-Подільській та інших областях України. Буревій радянської зброї в поєднанні з наступальною комуністичною пропагандою очищав тимчасово окуповану Радянську землю, несучи щастя нашому народові. Відчайдушні намагання фашистської та буржуазно-націоналістичної пропаганди були марними. Трудящі не вірили фашистам, вони радісно зустрічали Червону Армію-визволительку за старовинним народним звичаєм — хлібом-сіллю, квітами.

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 206.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 78.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

СИНИ АЗЕРБАЙДЖАНУ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

І. Ф. ДЖАБРАІЛОВ

Велика Вітчизняна війна була суворою перевіркою міцності Радянської держави. У вогні війни під керівництвом Комуністичної партії ще міцніше загартувалася братерська дружба народів СРСР, скріплена кров'ю їх хоробрих воїнів, пролітою в боях за честь, незалежність і свободу нашої Вітчизни. Одним з яскравих прикладів непорушного братерства радянських народів є їх участь, в тому числі синів Азербайджану, в боротьбі за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Героїчний син нашого народу Азі Асланов почав свою службу на Україні — в Києві, Харкові, Овручі. Вже в перших оборонних боях він виявив виняткову стійкість і мужність. Тільки в одному бою танкісти майора Асланова знищили 40 танків ворога¹. Мужньо і відважно захищали Україну політрук Кямал Касумов, льотчик Нельсон Степанян, мінометник Джабуш Шихалієв, автоматник Мірза Рагімов, артилерист Аббас Гулієв, танкіст Н. Рафієв. Сини Азербайджану самовіддано билися за Київ, Севастополь, красуню-Одесу. В цих боях яскраво розкрилися риси полководців І. Х. Баграмяна і А. Х. Бабаджаняна², гніні Маршала Радянського Союзу і маршала бронетанкових військ.

В обороні Києва брав участь уродженець селища Колхозашен Нагірно-Карабахської області М. А. Парсегов, який на початку війни був начальником артилерії Київського Особливого військового округу. Героїчний подвиг вчинив, б'ючись за Севастополь, славний син азербайджанського народу Кафур Мамедов, який у хвилину смертельної небезпеки закрити своїм тілом росіянина лейтенанта Зіновія Синельникова. На Кримському фронті азербайджанець Б. Керімов вступив у нерівний бій з 11 автоматниками і знищив 10 фашистів³.

Коли гітлерівські полчища, досягнувши передгір'їв Кавказу, простягли свої пазури до Азербайджану, їм перегородила шлях сталеве стіна народів СРСР. Разом з росіянами, білорусами, грузинами, вірме-

¹ «Пропагандист», 1942, № 6, стор. 34.

² Г. М а д а т о в. Азербайджан у Великій Вітчизняній війні (1941—1945) (азерб. мовою), Баку, 1965, стор. 75; Науковий архів Інституту історії АН Азерб. РСР, ф. 20, оп. 1, спр. 9, арк. 20—21; газ. «Вышка», 31 травня 1942 р.; «Бакинський рабочий», 18 вересня і 31 жовтня 1941 р.; Партильний архів Азербайджанського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС (далі — ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 1, оп. 238, спр. 333, арк. 5.

³ Історія Азербайджана, т. 3, ч. II, Баку, 1967, стор. 82—83.

нами, казахами, татарами та представниками інших націй від фашистських загарбників мужньо захищали Кавказ і сини України.

Влітку 1943 р., після перемоги під Курськом, почалося масове вигнання німецько-фашистських окупантів з радянської землі. Відступаючи, вони катували, мордували і вбивали мирних жителів, стариків, жінок, дітей. У безсилій люті гітлерівські вандали руйнували історичні пам'ятники, палили міста і села України.

В день 25-х роковин Української Радянської Соціалістичної Республіки ЦК КП(б) Азербайджану і уряд АзРСР звернулися до братнього українського народу з телеграмою, в якій говорилося:

«Старі нерозривні узи дружби зв'язують наші братні народи...

Україна завжди була рідною сестрою Азербайджану, український народ завжди був нашим кровним братом.

Разом з вами, разом з усіма народами Радянського Союзу сини азербайджанського народу доблесно б'ються за честь і незалежність рідної землі, за визволення братньої України.

Настане день, і ми всією сім'єю відсвяткуємо перемогу над фашистськими мерзотниками.

А зараз — всі сили на боротьбу, смертельну, нещадну, винищувальну війну проти гітлерівських загарбників»⁴.

У битвах за визволення України невмирущою славою вкрили прапори своїх дивізій воїни 416-ї, 223-ї, 77-ї, сформованих в Азербайджані.

Гордість азербайджанського народу — 416-а дивізія за роки війни 24 рази діставала подяку від Верховного Головнокомандування. 9 чоловік з її складу було удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу, близько 11 тис. воїнів нагороджено орденами і медалями. Дивізія пройшла з боями від передгір'їв Кавказу до Берліна, брала участь у визволенні Мелітополя, Миколаєва, Одеси. Всюди, де билися воїни цієї дивізії, вони показували зразки надзвичайної мужності й героїзму. Командир відділення, комуніст, молодший сержант А. Джафаров в одному з боїв під Мелітополем знищив вогнем свого кулемета 300 фашистів. В одному з боїв за висоту «Мамаєва могила» відзначився капітан Фіруддін Сулейманов, який до війни працював секретарем райкому партії. Перебуваючи в бойових порядках роти, він своїм особистим прикладом запалював воїнів і, долаючи шалений опір ворога, забезпечив взяття висоти. Під час відбиття четвертої контратаки ворога Сулейманов був убитий. Його останніми словами були: «Товариші! Нас кличе Україна! Вперед за братів!»⁵ Парторг роти танкових десантників цієї дивізії Гамза Сулейманов в одному з боїв знищив 16 фашистів⁶.

Хоробро билися воїни батареї, де командиром був майстер артилерійського вогню Амрах Ахмедов. На рахунку відважних батарейців — всі вони були комуністами⁷ — 13 розбитих ворожих танків і бронемашин, 20 зруйнованих дзотів, понад 200 знищених фашистів. У битвах цієї прославленої батареї брав участь і вів її в бій, після смерті Ахмедова, член Спілки письменників Азербайджану Енвер Алібейлі.

В боях за визволення Одеси загинув як герой секретар комсомольської організації дивізіону Касум Асадов. Жителі с. Анатоліївки, що недалеко від Одеси, назвали місцеву школу ім'ям героя-азербайджанця. В селі споруджено «Монумент дружби» як символ непорушного братерства азербайджанського і українського народів.

⁴ «Советская Украина», 25 грудня 1942 р.; «Бакинський рабочий», 5 січня 1943 р.

⁵ «Вышка», 30 вересня 1943 р.

⁶ «Вышка», 9 жовтня 1943 р.

⁷ «Вышка», 12 січня 1945 р.

У травні 1944 р., визволяючи від гітлерівських загарбників с. Стрюкове Миколаївського району Одеської області, героїськи загинув капітан медичної служби, вихованець Азербайджанського медичного інституту Малік Гусейнов⁸. Ціною свого життя він врятував командира корпусу. М. Гусейнов похований в цьому селі на подвір'ї школи, яку назвали його ім'ям. Ім'ям капітана М. Гусейнова названо і поліклініку № 3 в Баку.

Командування 4-го Українського фронту (в особі командуючого фронтом генерала Ф. І. Толбухіна, командуючого 28-ю армією В. П. Герасименка та інших) неодноразово підкреслювало героїзм синів Азербайджану в жорстоких битвах з гітлерівськими загарбниками, за Україну⁹.

Жителі визволених міст як рідних зустрічали визволителів¹⁰. «Це наші азербайджанці»,— говорили мелітопольці, вітаючи бійців і офіцерів прославленого з'єднання. «Героїчні сини вашого народу,— писали трудящі В. Білозерського району Запорізької області трудящим Азербайджану,— зросили своєю кров'ю поля наших колгоспів, зробивши нашу дружбу кровним і непорушним братерством азербайджанського і українського народів»¹¹. У цих словах почуття глибокої вдячності до братів-азербайджанців, які пліч-о-пліч з іншими народами СРСР боролися за визволення України.

За українську землю, проявляючи масовий героїзм, билися воїни 223-ї стрілецької дивізії. Тільки протягом 1944 р., діючи в складі 57-ї армії, ця дивізія пройшла з боями 1900 км по території України. Дніпро одним з перших форсував Б. Мехтієв.

Зразком неухильного виконання свого обов'язку були комуністи. Під час напружених боїв на правому березі Дніпра кандидат у члени КПРС Алекперов сказав своєму товаришеві по зброї Тагієву: «Якщо я завагаюсь і побіжу з поля бою, ти стрілай в мене. А якщо ти злякаєшся,— моя куля тебе не пощадить. Назад жодного кроку». Таким був настрій усіх воїнів підрозділу. І коли фашисти переважачими силами їх атакували, ніхто не здригнувся. Воїни з честю вдержала позицію, яку займали¹².

За Україну героїчно билася гарматна обслуга, очолювана азербайджанцем сержантом А. Байрамовим. В нерівному бою, відбиваючи наступ ворога, загинув весь її склад: командир гармати кандидат у члени КПРС А. Байрамов, росіянин сержант С. Бубнов, українець В. Черненко, азербайджанці кандидати в члени КПРС Н. Амірасланов, Д. Наджафов¹³. Хоробрість воїнів-азербайджанців, росіян, українців породжувалась їх любов'ю до Радянської Батьківщини та всіх її народів і ненавистю до гітлерівських загарбників.

Фашисти цинічно заявляли, що вони особливо жорстоко розправлялися із «смаглявими воїнами, які не бояться ні мін, ні снарядів, ні куль, ні гранат». «Коли в нашому селі перебував загін СС,— писав 70-річний колгоспник Іван Ситников,— гітлерівські кати прив'язали

⁸ В единой семье братских народов, Баку, 1964, стор. 300.

⁹ Науковий архів Інституту історії АН Азерб. РСР; ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 341, арк. 8.

¹⁰ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2665, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

¹¹ «Бакінський робочий», 22 червня 1944 р.

¹² С. Н. Гуш и л, Г. Г. Мехт и е в. Деятельность партийной организации Азербайджана по укреплению дружбы народов и воспитанию патриотизма воинов азербайджанцев в период битвы за Кавказ.— «Ученые записки Азербайджанского государственного университета». Серия истории и философии, 1964, № 3, стор. 45; «Бакінський робочий», 9 січня 1944 р.

¹³ ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 138, арк. 23.

одного бійця-азербайджанця до дерева у дворі свого штабу, і скільки його не катували, він не виказав розташування радянських військових частин... Знесилений нелюдськими муками, він вигукнув: «Смерть вбивцям людей — фашистам!..

Я ніколи не забуду, як цей син Азербайджану не схилив голови перед ворогом і загинув як справжній герой»¹⁴.

Багато яскравих сторінок в історію боїв на Україні вписали воїни 77-ї азербайджанської дивізії. В рапорті особового складу дивізії своєму народові говорилося, що за участь у визволенні братньої республіки нагороджено 750 чол.¹⁵ Вони знищили кілька тисяч фашистських солдатів і офіцерів, захопили 9 танків, 46 станкових і ручних кулеметів, багато гвинтівок і автоматів, патронів, гранат і мін. В боях за визволення української землі відзначилися комуніст М. Мамедов, парторг роти автоматників Калоев, командир роти бакинець комуніст І. Абдуллаєв, відважний розвідник, воїн з душею поета Іслам Сафарлі та ін.¹⁶ Очищаючи Кримський півострів від ворога, 77-а дивізія знищила близько 3 тис. солдатів і офіцерів ворога, захопила сотні коней, близько 150 кулеметів і 400 гармат¹⁷. Бійці дивізії взяли в полон понад 1600 фашистів¹⁸. Трудящі республіки пишаються своїм сином Абдулазізом Гурбановим, який першим підняв прапор над легендарною Сапун-горою в Севастополі.

Мужність і відвагу в боях за Крим виявив старший сержант А. Пірієв, якому в березні 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Визволяючи Україну, прославилися й інші дивізії, у складі яких була більшість азербайджанців, зокрема 271-а Горлівська і 227-а Темрюкська.

Безсмертний подвиг здійснив у боях за Севастополь санінструктор роти комуніст М. Р. Мамедов¹⁹. Під ураганим вогнем ворога він виніс з поля бою 165 поранених бійців та командирів і сам загинув смертю героя.

Під час визволення м. Волновахи Донецької області загинув як герой командир танкового взводу старший лейтенант Наджаф Наріманов — син видатного діяча Радянської держави Нарімана Наріманова. На його честь вдячні жителі у центрі міста встановили обеліск Слави.

Воїни-азербайджанці проявляли в боях кращі якості свого народу — самовідданий патріотизм, непохитну мужність і відвагу; ненависть до німецько-фашистських розбійників.

ЦК КП(б) України, уряд УРСР в листі до трудящих республіки писали: «Пліч-о-пліч в рядах Червоної Армії разом з синами російського, українського, білоруського, грузинського й інших народів нашої країни мужньо б'ються за визволення України славні сини азербайджанського народу. Ніколи український народ не забуде братерської допомоги, яку подавали йому в ці дні героїчні сини багатонаціональної радянської сім'ї...»

За героїзм і мужність, проявлені в боях за Україну, 25 синам Азербайджану було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

¹⁴ К. Касум-заде. Дружба народів в азербайджанской советской литературе, Азербейшр, 1963, стор. 134.

¹⁵ «Бакинский рабочий», 23 лютого 1944 р.

¹⁶ ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 28, спр. 163, арк. 3; спр. 329, арк. 83.

¹⁷ Г. С. Бурназян. Участие национальных соединений закавказских республик в битве за Кавказ и последующих операциях Красной Армии в Великой Отечественной войне, Ростов-на-Дону, 1967, стор. 147—148.

¹⁸ Г. М а д а т о в. Назв. праця, стор. 225.

¹⁹ «Бакинский рабочий», 9 червня 1944 р.

Дев'ятнадцятирічний юнак, син старого бакинського нафтовика Мікаїл Алекперов, одним з перших переправився через Дніпро і в сутичці з ворогом був тяжко поранений. Жителі українського села Щербинівки, незважаючи на всі свої зусилля, не змогли врятувати від смерті героя. Після війни його прах було перенесено на центральну садибу радгоспу ім. Шевченка Царичанського району Дніпропетровської області і поховано у братській могилі. Ім'ям героя назвали піонерську дружину Рудківської школи. Відважному синові азербайджанського народу українські поети присвятили свої вірші²⁰.

Чудовим командиром показав себе лейтенант Мелік Магеррамов, який зумів виховати хоробрих воїнів: в його роті було 15 Героїв Радянського Союзу²¹. Підрозділ М. Магеррамова першим ввійшов у Чернігів, де відважний герой починав свою службу²².

Під час форсування річок Дніпра й Інгульця відзначився колишній тракторист Таузської МТС старший сержант М. Мусаєв. Героїчний подвиг на Дніпрі вчинив вихованець бакинської парторганізації син українського народу комуніст Г. Калениченко. Мужньо бився з ворогом командир артилерійської батареї уродженець м. Закатали С. Князімов. В одному з боїв на вогневу позицію цієї батареї йшло відразу 12 танків і батальйон піхоти. Артилеристи відбили атаку, знищивши 11 танків і 180 фашистів.

За форсування Дніпра високе звання Героя Радянського Союзу було присвоєно також Ф. М. Сафарову, Г. Ш. Балаюну, В. С. Лозову, С. Г. Петросяну, І. К. Шаумяну, М. А. Магеррамову, М. Ф. Фролову, М. Я. Лелякіну.

В день визволення столиці України — Києва два танкових батальйони під командуванням Х. Мустафаєва зробили сміливий сімдесятикілометровий рейд у ворожий тил і захопили Фастов²³. Фашисти кинули проти сміливців 100 танків, мотопіхоту, бомбардувальники. Але всі контратаки ворога були відбиті, і в них він втратив 48 танків. 80% особового складу батальйону Х. Мустафаєва за цей подвиг нагороджено орденами і медалями, а командирів присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

На підступах до Кіровограда 11 гвардійців під командуванням Муссіба Багірова відбили атаку 3 німецьких танків і 250 солдатів та офіцерів²⁴. Особисто Багіров вивів з ладу танк Т-4 і знищив 100 гітлерівців.

Серед 68 безстрашних патріотів-десантників, очолюваних старшим лейтенантом К. Ольшанським, які відзначилися в боях за Миколаїв і яким присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, були і сини Азербайджану: А. Мамедов, М. Хакімов, Н. Петрухін.

Азербайджанський народ пишається своїм вихованцем комуністом І. М. Сафонєвим. Тільки на підступах до Херсона його рота захопила в полон 156 фашистів, а також 32 кулемети, 8 мінометів, радіостанцію, багато автоматів і гвинтівок. На серпень 1944 р. на рахунок підрозділу відважного командира було 2300 вбитих гітлерівців.

В боях за визволення Криму двадцятирічний кулеметник М. Кулієв знищив 300 фашистів. Б. Мустафаєв у бою за висоту на Керченському півострові знищив понад 40 фашистів. Визволяючи Керч, загинув

²⁰ ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 333, арк. 2—3; «Бакинський рабоний», 28 листопада 1943 р.; «Улдуз» (азерб. мова), 1971, № 5, стор. 20.

²¹ ЦДАЖР Азерб. РСР, ф. 1725, оп. 2, спр. 98, арк. 83.

²² ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 333, арк. 5.

²³ «Колгоспне село», 5 листопада 1963 р.; ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 333, арк. 4.

²⁴ Герои и подвиги, М., 1958, стор. 283—284.

командир батальйону Ш. Алієв. Батьківщина високо оцінила подвиг мужнього сина Азербайджану, присвоївши йому звання Героя Радянського Союзу. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєне і М. Д. Шахновичу та А. А. Алієву.

На просторах українських степів, біля берегів Дніпра, Пруту, Бугу, Дністра, у передгір'ях Карпат воїни-азербайджанці билися за Україну як за свою рідну землю. В одному з листів поет Б. Касум-заде писав Самеду Вургуну: «...Зараз я командую ротою... Немає нічого почеснішого, ніж вмерти за дітей, за дівчат, повішаних на шибеницях, за матерів, що передчасно посивіли, за спалюжену землю Шевченка, за свободу шевченківської поезії»²⁵. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков у своєму листі до трудящих Азербайджану відзначав хоробрість, мужність і відвагу, що їх виявляли воїни-азербайджанці²⁶.

Самовіддано билися азербайджанці й у складі партизанських загонів і підпільних антифашистських організацій, що діяли на території України. Колишній депутат Верховної Ради Азербайджанської РСР, член ЦК КП(б) Азербайджану, секретар Астаринського райкому партії В. Ахундов керував партизанськими групами, які вели боротьбу з окупантами в Харківській області (станції Лозова, Настасівка, Близнюки, Надеждине, Уплатне, Шевченка)²⁷. Мужньо билися з ворогом за українську землю партизани загону ім. Щорса на чолі з офіцером М. Ахундовим і комісаром А. Алієвим²⁸. Загін знищив понад 2500 фашистів, 500 взяв у полон, пустив під укіс 50 ешелонів, підірвав 20 залізничних мостів, 21 бойовий і 1 поштовий літаки²⁹.

У підпільній організації «Молода гвардія» в п'ятірці С. Тюленіна діяв Алі Насрулла-огли Дадашов³⁰, який в ніч на 6 листопада 1942 р. разом із своїми друзями встановив червоний прапор на найвищій будівлі Краснодару. В числі інших молодогвардійців він був по-звірячому закатований фашистами. Сміливість, мужність і відвагу виявляла у Кривому Розі партизанська група Х. Бабанли, що входила до складу підпільного загону, керованого українською патріоткою Д. С. Конєвою³¹. Влітку 1943 р. в Криму успішно діяв 8-й партизанський загін, який складався з азербайджанців³². Сини Азербайджану билися з ворогом і в з'єднаннях С. А. Ковпака, у загонах Д. М. Медведєва, Дмитра Орлова під Житомиром, С. І. Дроздова біля Одеси, В. І. Попова на території Кам'яно-Бузького району Львівської області³³. Багато з них загинуло в боротьбі за свободу і щастя нашого народу.

В жовтні 1944 р. Україна була повністю очищена від німецько-фашистських загарбників. Як своє рідне свято відзначили трудящі Азербайджану цю подію. У телеграмі в Київ ЦК КП(б) Азербайджану і уряд Азербайджанської РСР від імені робітників, колгоспників, інтелігенції сердечно поздоровили героїчний український народ з істо-

²⁵ Н. А. Гасан-заде. Азербайджанско-украинские литературные связи (1941—1945). Автореферат, Баку, 1964, стор. 13.

²⁶ ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, оп. 238, спр. 341, арк. 20; Газ. «Коммунист» (Баку), 31 жовтня 1943 р.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 224, арк. 278—288.

²⁸ М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972, стор. 68.

²⁹ В единой семье братских народов, стор. 303; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 71, оп. 1, спр. 22, арк. 14.

³⁰ Науковий архів Інституту історії АН Азерб. РСР, ф. 1, оп. 4, спр. 221, арк. 54; «Правда», 15 вересня 1943 р.

³¹ А. Тутык. Они не могли иначе. Документальная повесть, Днепропетровск, 1969, стор. 153.

³² ПААФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 238, спр. 245, арк. 179; Е. Шамко. Партизанское движение 1941—1945 гг. в Крыму, Симферополь, 1959, стор. 117.

³³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 2, спр. 118, арк. 1.

ричним днем визволення. «Український і азербайджанський народи,— говорилося в телеграмі,— зв'язані узами багаторічної традиційної дружби, яка особливо зміцніла у дні Великої Вітчизняної війни.

Вічно житиме в серцях трудящих Азербайджану пам'ять про мужніх і безстрашних синів України, які пліч-о-пліч із своїм старшим братом — великим російським народом, синами Азербайджану та всіх народів нашої могутньої Батьківщини боролися за свободу і незалежність вільного Кавказу.

Ми пишаємося тим, що багато тисяч синів азербайджанського народу... брали участь і відзначилися в історичній битві за очищення української землі від німецьких недолюдків...»³⁴

Подвиги синів Азербайджану в боях за визволення братньої України стали величезним внеском у дружбу між нашими народами, яка міцнітиме і розвиватиметься у віках.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, т. II, спр. 770, арк. 181; «Правда України», 15 жовтня 1944 р.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

П. О. САВЧУК

Питання організаційно-політичної роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема на тимчасово окупованій території, становить особливий інтерес.

У повідомленні порушено деякі аспекти діяльності партійних організацій партизанських формувань республіки в 1941—1944 рр. Директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. було визначено основні завдання партійних і радянських органів на тимчасово окупованій території. Втілюючи в життя ці вказівки, партійні органи Української РСР чимало зробили для підготовки партійного, комсомольського підпілля і партизанської боротьби в тилу ворога. Всього в партизанських загонах і підпільних організаціях на Україні було залишено більше 40 тис. комуністів¹.

Всю відповідальність за стан партійної, політичної і виховної роботи на тимчасово окупованій ворогом території ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У поклали на підпільні комітети і парторгани партизанських з'єднань. Велику роль у цій справі відіграли комісари загонів і з'єднань, які користувалися заслуженим авторитетом серед партизанів і комуністів. Вони виступали як бойові і політичні організатори мас.

Партизанські загоны поповнювалися за рахунок військовослужбовців, що опинилися в оточенні. Комуністи, які були серед них, стали кістяком новостворених загонів і парторганізацій. Так, зустрівшись у Брянському лісі 15 листопада 1941 р., групи червоноармійців на чолі з О. М. Сабуровим і І. Л. Бородавкою вирішили діяти спільно. Комуністи перевірили один в одного партквитки і на проведених організаційних зборах обрали секретаря «щойно народженої парторганізації»². Згодом загін переріс у велике партизанське з'єднання.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 490.

² А. Н. Сабуров. Отвоєванная весна. Книга первая, М., 1968, стор. 103.

Парторганізації партизанських з'єднань під командуванням В. А. Бегми, С. А. Ковпака, С. А. Олексенка, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та інших провели значну роботу щодо створення низових парторганізацій у підрозділах. Партиїні організації діяли не лише у великих партизанських формуваннях, а й у загонах, які існували як самостійні бойові одиниці, зокрема в загонах під командуванням В. М. Яремчука, О. Є. Кривця, ім. Чапаєва (командир Л. Ф. Лесниковський), Житомирсько-Бердичівському (командир А. Г. Єгорушкін) та ін.³ Лише в шести партизанських з'єднаннях України на початку 1944 р. налічувалося 140 первинних парторганізацій і груп⁴. В окремих загонах, які діяли у ворожому тилу, парторганізацій не було.

Партиїні організації партизанських формувань відіграли значну роль у забезпеченні бойової і політичної роботи серед партизанів і населення. Постійна увага приділялася організаційним питанням. У з'єднанні І. Є. Скубка, наприклад, на засіданні парткомісії, яка була створена у серпні 1941 р. й затверджена Кам'янець-Подільським підпільним обкомом партії 21 серпня 1943 р., персонально затверджувалися новообрані секретарі і члени партбюро підрозділів, бойову і політичну характеристику на яких давали комісари загонів, проводився прийом в партію, обговорювалась бойова діяльність підрозділів, стан політичної роботи серед населення. У з'єднанні С. Ф. Маликова, наприклад, протягом вересня—листопада 1943 р. партком затвердив секретарів і членів партбюро загонів ім. Боженка, ім. Кірова, ім. Чапаєва, ім. 25-річчя Радянської України. До складу кожного партбюро входило 5 комуністів⁵.

У зв'язку з висуванням комуністів, що перебували у виборних органах, на політичну, командну, партійну роботу, по стану здоров'я в первинних організаціях і партбюро відбувався постійний процес оновлення керівництва. В партизанських загонах і з'єднаннях секретарями, парторганами, членами бюро обиралися комуністи з довоєнним стажем і прийняті до лав партії у ворожому тилу.

Відповідно до статутних вимог проходили вибори керівних органів і секретарів парторганізацій у з'єднанні ім. Михайлова, де після обговорення кандидатур у виборні органи, обиралася лічильна комісія, яка інформувала комуністів про результати виборів⁶. Але траплялися випадки, коли вибори проводилися відкритим голосуванням. У партизанських з'єднаннях О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та інших перші склади парторганів були обрані на конференціях, які відбулися в листопаді і грудні 1942 р.⁷ Але згодом в умовах боротьби у ворожому тилу не завжди можна було зібрати розширені форуми комуністів, тому застосовувався метод призначення.

Парторганізації партизанських загонів і з'єднань дбали про забезпечення авангардної ролі комуністів, їх розстановку, зростання

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 152, оп. 1, спр. 1, арк. 73; О. Є. Кривець. Багряними дорогами. Документальна повість, К., 1973, стор. 87, 280; Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 3а, спр. 137, арк. 13—14; спр. 138, арк. 5—11; спр. 144, арк. 43—44.

⁴ Підрахунки зроблено автором на основі матеріалів ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 2, арк. 43; ф. 67, оп. 1, спр. 3, арк. 5; ф. 97, оп. 1, спр. 13, арк. 2; ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 353; ф. 1, оп. 9, спр. 15, арк. 144; ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 173.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 310, арк. 6—6зв., 22 зв.—23, 36, 51 зв.; спр. 317, арк. 134.

⁶ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 10, спр. 83, арк. 2, 15; спр. 88, арк. 2—8.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 124, арк. 113—114; ф. 1, оп. 9а, спр. 191, арк. 3.

партійних рядів. Протягом 1941—1944 рр. у 10 партизанських з'єднаннях членами і кандидатами в члени ВКП(б) було прийнято 2909 чол.⁸ Понад 3 тис. рекомендували в партію комсомольські організації республіки⁹.

Робота парторганізацій визначалася завданнями, що їх ставили перед загонами і з'єднаннями ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, Ставка. Плани затверджували комісари загонів, а також на партійних зборах або засіданнях партбюро. У з'єднанні під командуванням В. А. Бегми партком постійно дбав про плановість у проведенні організаційно-партійної і політичної роботи. Наприклад, партбюро загону ім. Ворошилова регулярно затверджувало плани на наступний місяць, скликало партійні збори, а в загоні ім. Суворова плани обговорювалися на загальних зборах комуністів.

Комуністи-партизани були головними провідниками політики партії. «Мало сказати, що комуністи — перші в будь-якій операції, яку проводить командування, — писав С. А. Ковпак, — Вони — кістяк нашого з'єднання, та головна сила, що об'єднує і виховує людей, розвиває хороше в свідомості кожного бійця й глушить, винищує все погане»¹⁰. Велику увагу приділяли парторганізації ідейному вихованню та загартуванню комуністів. У з'єднанні О. М. Сабурова з новоприйнятими кандидатами у члени ВКП(б) і членами партії проводилися заняття на теми: «Ленін — організатор і керівник партії більшовиків», «Організаційні принципи будови партії», «Роль комуністів у Великій Вітчизняній війні», «Про Статут ВКП(б)». В загоні ім. 24 річниці Червоної Армії проходили заняття по вивченню Статуту партії і брошури О. Ярославського «Що вимагається від комуністів у дні Великої Вітчизняної війни». В загоні ім. Сталіна з'єднання О. Ф. Федорова протягом 1943 р. було проведено 14 бесід з питань Програми і Статуту ВКП(б). Партійні організації партизанських загонів і з'єднань прагнули, щоб кожний комуніст краще усвідомив своє місце і роль у боротьбі з ворогом, особисту відповідальність за виконання завдань партії.

Питання бойової готовності обговорювалися на партійних зборах, нарадах командного, політичного і партійного складу загонів і з'єднань. Так, партійні збори комуністів загону «За Батьківщину» з'єднання І. І. Шитова обговорили у липні 1943 р. питання про стан бойової підготовки загону і завдання парторганізації щодо зміцнення бойової моці. На зборах був даний аналіз стану особового складу та його озброєння, зокрема підкреслювалось, що за два місяці бойової діяльності особовий склад зріс більш як у 9 раз, а озброєність партизан — у 8. У зборах брали участь секретар підпільного обкому партії С. А. Олексенко, комісар з'єднання І. Є. Скубко¹¹.

На зборах і нарадах партійних і політичних працівників, пропагандистів і агітаторів інструктували з питань політичної роботи, ши-

⁸ З. Богатырь. Борьба в тылу врага, М., 1969, стор. 466; Підрахунки зроблено на основі матеріалів ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 77, арк. 74; спр. 124, арк. 122; ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 5; спр. 3, арк. 382; ф. 67, оп. 1, спр. 3, арк. 17; ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 173; ф. 69, оп. 1, спр. 2, арк. 43—44; ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 157; ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 353; ф. 93, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 26, спр. 178, арк. 277; Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 432, арк. 176; Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 353.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 96, спр. 21, арк. 46.

¹⁰ С. А. Ковпак. Солдати Малої землі. З щоденника партизанських походів, К., 1965, стор. 201.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 310, арк. 163—169.

роко використовувалися політінформації. В Київському партизанському з'єднанні (командир І. О. Хитриченко) під керівництвом політруків і пропагандистів раз на тиждень проводилися політичні заняття по взводах, а щоденно у підрозділах — політінформації, матеріал для яких готувався і віддруковувався у штабі з'єднання. Після встановлення постійного зв'язку з Великою землею бійців з'єднання С. А. Ковпака щоденно знайомили з повідомленнями Радінформбюро¹².

Важливою формою політичної роботи з бійцями було відзначення революційних свят і пам'ятних дат радянського народу. Більшість партизанських загонів України в ті дні посилювали удари по ворогові, проводили бойові операції. Протягом усього періоду окупації партійні організації підпілля і партизанських формувань організовували, спрямовували і контролювали масово-політичну роботу серед населення. Питання, пов'язані з проведенням цієї роботи, обговорювалися на партзборах у всіх з'єднаннях республіки. Начальник УШПР Т. А. Строкач в роки війни писав: «Більшовики партизанських загонів не тільки зі зброєю в руках боронять честь і волю свого народу, своєї Вітчизни, але несуть в маси вогняне слово більшовицької правди. В багатьох селах і районах уярмленої України робітники, селяни і інтелігенція від партизанів дізнаються про нашу Батьківщину, про героїчну Червону Армію, яка громить ворога на всіх ділянках фронту»¹³. Парторганізації, політпрацівники, командування загонів і з'єднань звертали увагу на тематику виступів перед місцевим населенням. Важливе місце відводилося викриттю кривавої суті німецького окупаційного режиму та брехливої геббельсівської пропаганди, а також агітації, спрямованій на зрив заходів фашистських властей, висвітленню подій на фронтах Великої Вітчизняної війни, міжнародної обстановки, життя в радянському тилу, всенародної боротьби проти загарбників на окупованій території: Парторганізації багатьох з'єднань створили агітколлективи.

Випробуваними формами масово-політичної роботи серед трудящих окупованих областей були бесіди, мітинги, сходки. Силами партійно-політичного апарату з'єднання, яким командував І. Є. Скубко, було проведено сотні бесід, мітингів, сходок, під час яких ішлося про участь населення в розширенні партизанського руху, про становище на фронтах, саботаж і зрив заходів окупантів¹⁴. Таку ж роботу проводили парторгани й інших партизанських формувань України.

Значна увага приділялася й друкованій пропаганді (газети, листівки, звернення, плакати тощо). Друковане слово використовувалось як засіб політичної інформації та згуртування населення у боротьбі проти окупантів. Так, парторганізація загону ім. Ворошилова (командир С. І. Довженко) на Кіровоградщині організувала розповсюдження листівок, звернень, відозв до населення багатьох районів, а загону ім. Чапаєва налагодила разом з підпільниками випуск листівок і з липня 1943 по березень 1944 р. розповсюдила їх 10 300¹⁵.

Завдяки величезній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та активній роботі підпільних партійних комітетів у партизанських загонах і з'єднаннях на Україні виходило 63 газети¹⁶. Все це сприяло тому, що населення саботувало розпорядження окупаційних властей, ухилялося

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2/6, спр. 178, арк. 227; П. Вершигора. Люди с чистой совестью, К., 1952, стор. 216—217.

¹³ Т. А. Строкач. Партизани України, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943, стор. 10.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 103, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

¹⁵ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 108, 174.

¹⁶ Наукові праці з історії КПРС, випуск 3—4, Вид-во Київського університету, 1965, стор. 115.

від виїзду на роботу до Німеччини, поповнювало лави народних месників. Тільки в 1943 р. у з'єднання О. М. Сабурова, наприклад, прийшло 3855 чол., а на Правобережжі Дніпра завдяки організаторській і політичній роботі командування і парторганізацій серед населення за короткий строк було організовано 15 нових партизанських загонів. З'єднання М. М. Попудренка з березня по вересень 1943 р. зросло з 300 до 3700 чол. У Волинській області лише протягом останніх років окупації особовий склад партизанських підрозділів зріс за рахунок місцевих жителів більш як на 2500 чол. На кінець 1943 р. в республіці діяло 43 500 партизанів¹⁷, які мали зв'язок з Українським штабом партизанського руху.

В роки Великої Вітчизняної війни партія діяла як монолітна організація, чим забезпечила перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 15, арк. 17, 120; спр. 72, арк. 19; Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область, К., 1972, стор. 66—67; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968, стор. 90; Історія СРСР, т. 10, М., 1973, стор. 393.

ПРО АГІТАЦІЙНО-МАСОВУ РОБОТУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО ОБКОМУ КП(б)У (травень 1943 — березень 1944 рр.)

В. В. НЕЧИТАЙЛО

У квітні 1943 р. ЦК КП(б)У направив в Кам'янець-Подільську область групу комуністів на чолі з колишнім секретарем Кам'янець-Подільського обкому партії, депутатом Верховної Ради СРСР С. А. Олексенком. У середині травня були створені підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху в складі секретаря обкому і начальника штабу С. А. Олексенка, членів обкому і обласного штабу І. І. Шитова та І. Є. Скубка¹.

Обком партії розгорнув роботу по дальшому розвитку партійного підпілля, встановив зв'язки з діючими партійними організаціями і бойовими патріотичними групами, створював нові організації, налагодив масово-політичну роботу серед населення і в партизанських загонах, здійснював загальне керівництво розвитком партизанського руху в області.

Командири загонів і рот, більшість командирів взводів та відділень партизанських загонів були членами партії. В кожному з'єднанні були утворені парткоми у складі 5—7 чол., а в загонах діяли партійні бюро, в ротах і групах — партійні групи. У з'єднанні І. І. Шитова та А. З. Одухи були помічники комісарів по комсомолу, в загонах — комсомольські комітети, в ротах — комсомольські групи. Через партійні та комсомольські організації обком партії проводив і політичну роботу серед партизанів та населення області. Більше 900 комуністів та 1544 членів ВЛКСМ (на березень 1944 р.) були цементуючою силою партизанських загонів. Партійні організації партизанських загонів використовували різні форми і методи політичного впливу на маси, апробовані в роки мирного соціалістичного будівництва, — бесіди, лекції. Так,

¹ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, Львів, 1972, стор. 226, 229—230.

політпрацівники партизанського загону ім. Калініна проводили серед трудящих багатьох сіл бесіди про наступ Червоної Армії, про життя Радянської країни, лекції про міжнародне становище та становище на фронтах читали політпрацівники партизанського загону ім. Чапаєва².

Парторганізації партизанських загонів приділяли значну увагу агітаційно-масовій роботі. «Кожній групі, яка йшла на бойові чи господарські завдання або на диверсію,— писав у звіті ЦК КП(б)У секретар підпільного обкому С. А. Олексенко,— ми давали вказівку розповсюдити зведення Радінформбюро, листівки, відозви, газети (коли вони в нас були) і поговорити з населенням, розповісти про стан справ... Коли у нас з'являвся особистий матеріал, відомості про значні успіхи на фронті і т. д., ми спеціально направляли у села близьких і далеких районів своїх агітаторів, щоб вони довели ці новини до відома людей»³.

Про різноманітність форм агітаційно-партійної роботи свідчить виникнення нового інституту партизанської агітації — агітаторів-диверсантів. Лише за літо 1943 р., взявши на озброєння лозунг партизанських загонів — «Не дати німцям хліба!», агітатори-диверсанти з допомогою місцевого населення знищили 332 молотарки, 122 трактори, 35 локомотивів, 27 комбайнів і зберегли багато хліба в Плужнянському, Ляховецькому, Теофіпольському та інших районах⁴.

Кам'янець-Подільський підпільний обком приділяв увагу друкованій пропаганді та агітації. В чотирьох партизанських з'єднаннях, які діяли на території області, видавались багатотиражні газети: у з'єднаннях І. І. Шитова — «За Батьківщину», І. Є. Скубка — «Партизан України», А. З. Одухи — «Удар з тилу», М. К. Лагути — «За Радянську Україну».

У червні 1943 р. Кам'янець-Подільський підпільний обком партії ухвалив організувати видання газети «Партизан України», перший номер якої вийшов 15 липня. Всього вийшло чотири номери газети тиражем більше 3500 примірників. З 18 листопада того ж року на базі цієї газети стала видаватися обласна газета «Зоря Поділля» (редактор Б. Ф. Рудковський). Шрифтом редакція діставала з допомогою своїх людей з Новоград-Волинської та Емільчинської друкарні. В умовах всенародної боротьби з фашизмом газета на своїх сторінках закликала трудящих йти в партизанські загони, критикувала українських буржуазних націоналістів, які прислужувались гітлерівцям, розповідала про дії Червоної Армії, міжнародні події. 23 лютого 1944 р. газета опублікувала Укази Президії Верховної Ради СРСР, звернення ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ до партизанів Кам'янець-Подільської області, розповіла про визволення партизанами м. Ізяслава, 27 лютого — наказ Верховного Головнокомандуючого з нагоди 26-ї річниці Червоної Армії, а 1 березня — відповідь комсомольців партизанського загону ім. Пархоменка на Звернення ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Всього підпільний обком партії підготував 19 номерів газети «Зоря Поділля» тиражем 23 тис. примірників⁵. Проскурівська, Славутська, Кам'янець-Подільська підпільні організації та підпільні групи випускали листівки.

Підпільні газети та листівки приділяли увагу диференційованому впливу на різні верстви населення. Наприклад, Кам'янець-Подільська

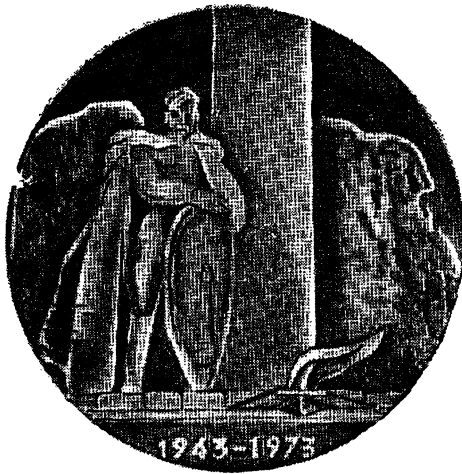
² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 25, спр. 11, арк. 12; Поділля у Великій Вітчизняній війні. Збірник документів, Львів, 1969, стор. 223.

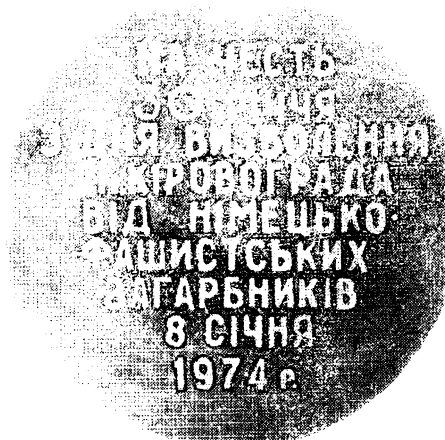
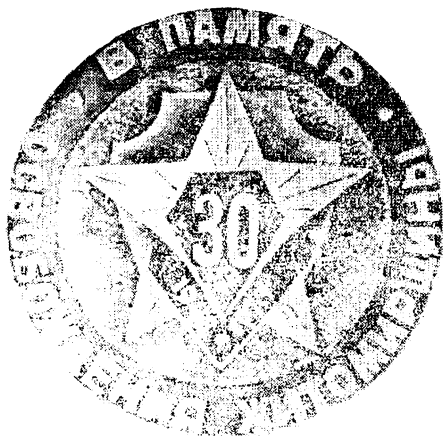
³ Там же, стор. 185.

⁴ Там же.

⁵ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 71, арк. 300—303; спр. 72, арк. 302, 306—307; ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 83, 93, 105; Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), Колекції документів Великої Вітчизняної війни, т. IV, арк. 155, 156, 166; Дыхание народной битвы, М., 1965, стор. 271.

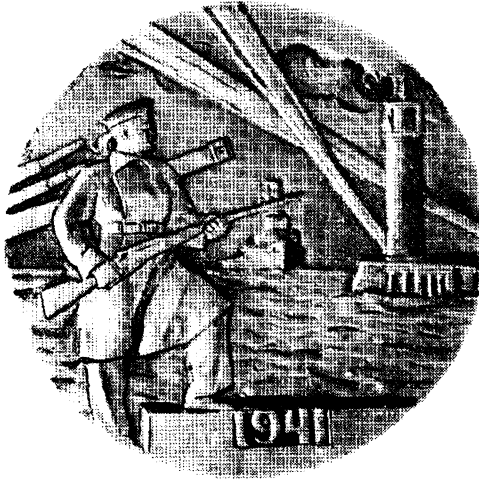
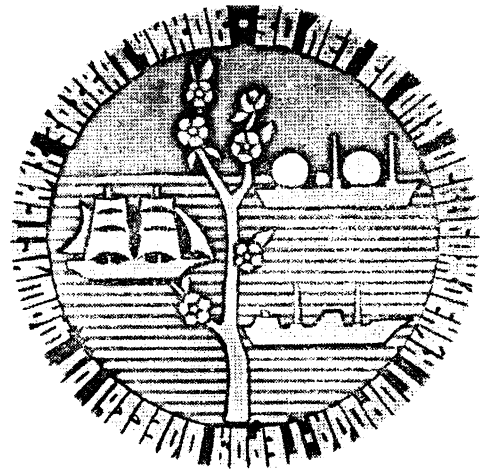

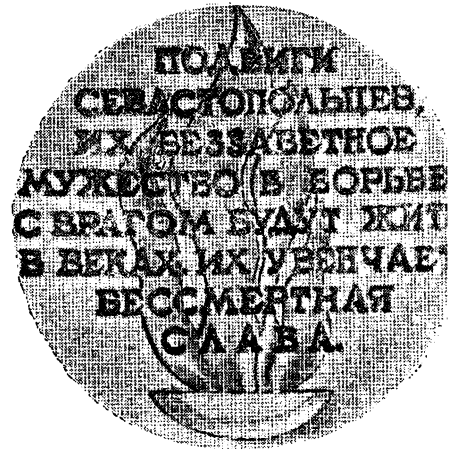
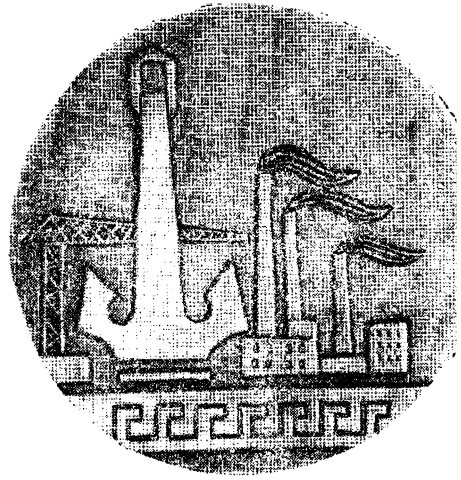

підпільна патріотична організація випустила листівку «До молоді Поділля», в якій закликала юнаків і дівчат уникати примусового вивезення до Німеччини. «Зоря Поділля» нерідко зверталася до робітників або ж до населення Берездівського, Ізяславського, Плужнянського та інших районів⁶. До визволення області від німецько-фашистських окупантів партизани провели 1272 бойові операції і диверсії, в результаті яких знищено 613 залізничних ешелонів, один бронепоезд, 539 паровозів, 5443 вагони з живою силою, технікою та боеприпасами, 335 залізничних платформ, 113 танків, 45 бронемашин, 5 літаків, 638 автомашин. За весь період боїв знищено 59 879 солдатів і офіцерів ворога, поранено 14 792 і взято в полон 411 чол. В радіограмі ЦК КП(б)У від 11 березня 1944 р. говорилося, що обком партії виконав поставлене перед ним завдання щодо розгортання партизанського руху на території Кам'янець-Подільської області. Це була висока оцінка, якою гордилися всі партизани і підпільники Поділля⁷.

Наприкінці березня — на початку квітня 1944 р. війська 1-го Українського фронту визволили від німецько-фашистських загарбників Кам'янець-Подільську область⁸.

⁶ Нартархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 72, арк. 301; ХОДА, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁷ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, стор. 231.

⁸ Там же, стор. 233.

ПАМ'ЯТКИ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Пам'ятні настільні медалі, присвячені 30-річчю визволення міст Радянської України від німецько-фашистських загарбників

Ю. А. БАРШТЕЙН, В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО

Медальерне мистецтво вже понад шість століть служить благородній справі закарбування в пам'яті людей визначних подій і віх історії.

Особливий інтерес становлять пам'ятні медалі, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни. Героїзм радянського народу відображається не лише в художній літературі, образотворчому мистецтві, але і в медалях, присвячених історичним битвам і подіям цього часу.

Ювілейні медалі випускалися за рішеннями ЦК КПРС і урядів союзних республік, обкомів і міськкомів партії та виконкомів Рад депутатів трудящих. Деякі з них виконані визначними майстрами-медальєрами, інші — майстрами народної творчості нашої країни. Вони мають не однакову художню і мистецьку цінність, але є пам'ятками матеріальної культури, в яких втілено героїчний подвиг народу.

У цьому огляді розповідається про медалі, присвячені 30-річчю визволення міст України від німецько-фашистських загарбників. Події, які відбувалися на Україні під час Великої Вітчизняної війни, ввійшли до героїчної скарбниці всього радянського народу.

14 лютого 1944 р. війська 2-го Українського фронту визволили від гітлерівських загарбників м. Корсунь-Шевченківський, а 17 лютого — успішно завершили бойову операцію по розгрому великого фашистського угруповання в цьому районі.

На ознаменування тридцятиріччя цієї події викарбувано медаль*

* Фотокопії всіх медалей розміщені на вклейках.

(алюміній, 70 мм*), на лицевому боці якої зображено музей Корсунь-Шевченківської битви, п'ятикутну зірку, обрамлену складками гвардійської стрічки, і дату «1944»; внизу по колу є напис: «Корсунь-Шевченковский». На зворотному боці медалі — між п'ятикутною зіркою і дубовою гілкою — напис: «30-летие Корсунь-Шевченковской битвы».

Композиційно і художньо вдало виконано ювілейну медаль до 30-річчя визволення м. Харкова (тонований алюміній, 65 мм).

На фоні площі ім. Ф. Е. Дзержинського з будовою «Держпрому» — зображення воїна в касці і плащі-накидці, з польовою сумкою через плече. Рішуче, вольове обличчя, у лівій руці — Державний прапор СРСР, у піднятій правій — автомат. Внизу на стрічці — напис по колу: «1943. Харків. 1973». На зворотному боці медалі — напис: «На честь 30-річчя з дня визволення м. Харкова від німецько-фашистських загарбників 23 серпня 1973 р.».

Тридцятиріччю визволення Донбасу присвячено ювілейну медаль художника Ю. В. Харабета і гравера В. Л. Аврутиса (анодований під бронзу алюміній, 70 мм). На її лицевому боці праворуч зображено фрагмент пам'ятника, встановленого на Саур-могілі поблизу м. Сніжного, ліворуч — фігура воїна із піднятими вгору руками, яка символізує перемогу. В правій руці солдат тримає автомат, за спиною в нього розвівається плащ-накидка, що переходить на стелу пам'ятника. У верхній правій частині медалі — напис: «XXX-летие освобождения Донбасса», внизу — ювілейні дати: «1943—1973». Ще нижче праворуч — лаврова та дубова гілки на п'єдесталі. У центрі зворотного боку медалі — напис: «Слава вам, павшие! Слава, бесстрашные! Вечную славу поет вам народ!» По колу медалі — широкий вінок з лаврових гілок, перев'язаний у семи місцях трьома витками стрічки, на якій вказано назви міст і дати їх визволення: «Снежное — 1.IX.43 — Кр. Луч; Новый Донбасс — 2.IX.43 — Чистяково; Горловка — 4.IX.43 — Енакиево; Харцизск — 5.IX.43 — Артемовск; Макеевка — 6.IX.43 — Краматорск; Красноармейск — 8.IX.43 — Сталино; 10.IX.43 — Мариуполь».

23 вересня 1943 р. війська Степового фронту визволили від фашистських загарбників м. Полтаву.

На лицевому боці ювілейної медалі (анодований алюміній, 63 мм) на фоні дерев парку зображено величну постать воїна-визволителя — фрагмент пам'ятника Солдатської Слави в Полтаві. Тут же — вічний вогонь і ювілейні дати: «1943—1973». На зворотному боці — напис: «На честь 30-річчя з дня визволення м. Полтави від німецько-фашистських загарбників 23.IX.1973 р.»

Дніпропетровськ було визволено від німецько-фашистських загарбників 25 жовтня 1943 р. військами 2-го і 3-го Українських фронтів. Лицевий бік ювілейної медалі (алюміній, покритий лаком, 75 мм) містить зліва напис: «Слава воинам-освободителям!» і дати: «1943—1973». Тут же праворуч на постаменті — постать жінки, яка уособлює матір-Батьківщину. У високо піднятій правій руці вона тримає факел, у лівій — пальмову гілку, що символізує перемогу. На зворотному боці медалі вгорі — герб міста на фоні гвардійської стрічки. Нижче напис: «30 лет со дня освобождения г. Днепропетровска от немецко-фашистских захватчиков».

Визволенню міста Черкас присвячено дві ювілейні медалі. На лицевому боці однієї з них (алюміній, 54 мм) зверху розміщено зірку, трохи нижче в центрі — напис: «XXX лет» і лаврову гілку. Внизу пів-

* Тут і далі в міліметрах подано діаметр медалі.

колом — напис: «Освобождения г. Черкасс». На зворотному боці медалі ліворуч вгорі — дата визволення міста від гітлерівських загарбників — «14.XII». У центрі — профільне зображення танка Т-34 і графічне — вибуху гарматного снаряда. Внизу — ювілейні дати: «1943—1973».

Лицевий бік другої медалі (металізована пластмаса, 61 мм) містить зображення ордена «Перемога» і напис по колу: «На честь дня визволення м. Черкас від німецько-фашистських загарбників». На зворотному боці медалі вгорі — п'ятикутна зірочка, в центрі — ювілейні дати: «1943—1973», по колу — лавровий вінок.

Тридцятиріччю визволення Житомирщини від німецько-фашистських загарбників присвячено невелику ювілейну медаль (анодований алюміній, 49 мм). В центрі з лицевого боку її зображено щит з ювілейними датами: «1943—1973» і п'ятикутну зірку з цифрою «30». Медаль обрамлена написом «В память освобождения Житомирщины». На зворотному боці медалі — фрагмент пам'ятника загиблим, перед яким горить вічний вогонь, і гвардійська стрічка, по боках — промені, що розходяться. Все це охоплено двома гілками лавра, які створюють незамкнутий вінок. По колу — напис: «Никто не забыт, ничто не забыто».

8 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту визволили від ворога м. Кіровоград. На лицевому боці медалі (анодований алюміній, 70 мм), присвяченій цій події, в центрі — врізана у фон композиція: жінка — уособлення материнського страждання і чекання — припала до грудей воїна-визволителя. Він стоїть непорушно у шинелі, касці і плащі-накидці, права рука міцно тримає розгорнутий прапор, у лівій — автомат. Праворуч внизу — лаврова гілка, трохи вище — ювілейні дати: «1944—1974». Зображення виконане низьким рельєфом, але медальєр досяг ефекту об'ємності. На зворотному боці медалі — напис: «На честь 30-річчя з дня визволення м. Кіровограда від німецько-фашистських загарбників 8 січня 1974 р.».

Ювілейну медаль (алюміній, покритий лаком, 75 мм) присвячено тридцятиріччю визволення м. Нікополя Дніпропетровської області (8 лютого 1944 р.) На її лицевому боці на фоні гвардійської стрічки — герб міста. Нижче в центрі — напис: «30 лет со дня освобождения г. Николая от немецко-фашистских захватчиков». На зворотному боці медалі в центрі ліворуч — напис: «Слава воинам-освободителям 1944—1974»; праворуч — трифігурна композиція.

22 лютого 1944 р. війська 3-го Українського фронту визволили Кривий Ріг. На лицевому боці ювілейної медалі (алюміній, покритий лаком, 75 мм) — фрагмент пам'ятника: фігура воїна у касці, плащі-накидці, з високо піднятою у вітальному пориві лівою рукою і автоматом — у правій. Під зображенням на розміщеній по колу гвардійській стрічці — цифра «XXX», зверху — напис: «В ознаменованне освобождения Кривого Рога». На зворотному боці медалі — зверху герб міста, нижче — ювілейні дати: «1944—1974», під ними — маленька п'ятикутна зірочка і дві лаврові гілки.

Херсон визволили війська 3-го Українського фронту 13 березня 1944 р.

На лицевому боці ювілейної медалі (анодований алюміній, 65,5 мм) на фоні будинку міськради зображено фігуру воїна-прапороносця в наступальному пориві, ліворуч — напис: «Херсон, 1944—1974». На зворотному боці медалі ліворуч — напис: «13 березня 1974 р.», ближче до центру по вертикалі — автомат, а праворуч від нього — ще один напис: «На честь 30-річчя визволення м. Херсона від німецько-фашистських загарбників».

25 березня 1944 р. війська 1-го Українського фронту визволили м. Хмельницький. Цій події присвячено дві ювілейні медалі. На лицевому боці однієї з них (анодований алюміній, 70 мм) у центрі вміщено зображення будинку міськради, під яким написано «Хмельницький». Внизу в центрі на фоні лаврових гілок — ювілейна дата «30 лет», по колу напис: «Освобождения от немецко-фашистских захватчиков». На зворотному боці медалі ліворуч вгорі — напис: «Никто не забыт, ничто не забыто...»; праворуч — зображення голови воїна в касці. Внизу на фоні лаврової гілки — вічний вогонь і напис на стрічці: «1944—1974».

У центрі з лицевого боку другої медалі (анодований алюміній, 60 мм) — чаша з полум'ям вічного вогню, по колу — напис, розділений двома зірочками: «1944 — березень — 1974. М. Хмельницький». На зворотному боці — напис: «30 років визволення від німецько-фашистських загарбників» і лаврова гілка.

На ознаменування тридцятиріччя визволення м. Чернівців (29 березня 1944 р.) і області військами 1-го Українського фронту виготовлено пам'ятну медаль (анодований алюміній, 50 мм), на лицевому боці якої в центрі на фоні дерев парку зображено пам'ятник Солдатської Слави. По колу — розділений зірочкою напис: «На честь дня визволення м. Чернівців та області від фашистських загарбників». На зворотному боці медалі в центрі на фоні цифри «XXX» — ювілейні дати: «1944—1974», по колу — зірочка і гілки лавра, перев'язані внизу гвардійською стрічкою.

Великою перемогою військ 1-го Українського фронту було визволення м. Одеси 10 квітня 1944 р. На ознаменування тридцятирічного ювілею цієї події викарбувано медаль (алюміній, покритий лаком, 65 мм), на лицевому боці якої зображено Одеський оперний театр, зліва від нього — автомат і Державний прапор СРСР, внизу — ювілейні дати: «1944. 10 апреля. 1974». Оригінально виконано зворотний бік медалі. На фоні морських хвиль і квітучої гілки дерева, що символізують південне морське місто, на різних рівнях розміщено парусник та сучасні кораблі. По колу — напис: «30 лет со дня освобождения города-героя Одессы от фашистских захватчиков».

Місту-герою Одесі присвячено і другу медаль (бронза, 65 мм), створену медальєром А. Г. Кнорре. На її лицевому боці — профільне зображення матроса з гвинтівкою, що символізує надійний захист рідного міста. Він стоїть на пірсі на фоні моря, військового корабля і маяка, ліворуч за його спиною — гарматні стволи. Два могутні промени прожектора розрізають небо. На зворотному боці медалі — вид з моря на Потьомкінські сходи і пам'ятник А.-Е. Рішельє. Зверху на стрічці і внизу в обрізі — напис: «Одесса — город-герой».

Тридцятиріччю визволення м. Керчі присвячено ювілейну пам'ятну медаль (анодований під бронзу алюміній, 62 мм). На лицевому боці її в центрі — обеліск Слави на горі Мітрідат, ліворуч — виконана невисоким рельєфом «Золота Зірка» міста-героя. У нижній частині медалі — напис: «30 лет освобождения Керчи». Вдалою є композиція зворотного боку медалі. У кількох площинах зверху зображено прапор і автомат. Нижче ліворуч — врізані у фон ювілейні дати: «1944—1974», праворуч — напис: «Вечная слава воинам-освободителям города».

Ще одну медаль присвячено присвоєнню м. Керчі звання міста-героя (анодований під бронзу алюміній, 62 мм). На лицевому боці розміщено ті ж атрибути, що і на попередній медалі: праворуч — обеліск Слави на горі Мітрідат, ліворуч внизу — медаль «Золота Зірка», над нею — напис: «Город-герой Керчь», внизу — два гребні хвиль, що символізують море. На зворотному боці — міський промисловий пейзаж, а

також якір — символ морського порту. В нижній частині медалі — простий лінійний орнамент.

Легендарний Севастополь був визволений 9 травня 1944 р. Тридцятиріччю цієї події присвячено медаль (алюміній, покритий лаком, 68 мм).

На лицевому боці її в центрі художник В. Ю. Бондаренко та гравер Е. В. Лукін розмістили зображення бійця морської піхоти з автоматом у лівій руці і полотнищем стягу — в правій. Ліворуч — ювілейна цифра «30 лет», праворуч — дати «1944—1974», вгорі — маленькі п'ятикутні зірочки, внизу по колу — напис: «Освобождения Севастополя». На зворотному боці медалі на фоні вічного вогню — напис: «Подвиги севастопольцев, их беззаветное мужество в борьбе с врагом будут жить в веках, их увенчает бессмертная слава».

Розповідь про ювілейні медалі, випущені до тридцятиріччя визволення міст України, була б незавершеною, якби ми не згадали дві медалі, присвячені вічній пам'яті полеглих воїнів Радянської Армії.

Одну з них (анодований алюміній, 66 мм) викарбувано на ознаменування відкриття пам'ятника Невідомому солдату в Москві біля Кремлівської стіни 3 грудня 1966 р. На її лицевому боці на фоні викладених плит розміщено п'ятикутну зірку, з центра якої виривається полум'я вічного вогню, по колу — напис: «Имя твое неизвестно — подвиг твой бессмертен. 1941—1945». На зворотному боці медалі — напис: «Во имя жизни, во имя счастья человечества».

Друга медаль (анодований алюміній, 62 мм) містить на лицевому боці зображення обеліска Вічної Слави в столиці України, біля підніжжя пам'ятника — вічний вогонь. Ліворуч і праворуч — зображення знайомої кожному громадянину нашої республіки алеї з пам'ятними плитами героям Великої Вітчизняної війни, що веде до обеліска. Внизу — напис: «Обелиск Вічної Слави в Києві». На зворотному боці медалі — напис: «Вічна слава героям, які полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Під ним на підвищенні — вінок, в центрі якого полум'яніє вічний вогонь, внизу — дати: «1941—1945».

Пам'ятну медаль (тонований під бронзу алюміній, 71 мм) для нагородження активних учасників охорони пам'ятників Великої Вітчизняної війни створено Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури. Художник Ю. І. Яроменюк високим рельєфом зобразив на лицевому боці медалі на фоні похилених прапорів орден Вітчизняної війни. Ліворуч внизу трохи нижчим рельєфом — вічний вогонь, ще нижче — напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». На зворотному боці медалі в центрі під лавровою гілкою — напис: «За активну участь в охороні пам'ятників Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», внизу — дубова гілка, оповита гвардійською стрічкою. По колу — напис: «Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури».

Всі ці медалі є яскравим свідченням немеркнучої пам'яті народної про всесвітньо-історичний подвиг радянського воїна, воїна-переможця, образ якого займає в них центральне місце. Кожна з них і всі разом ще раз підтверджують: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!»

До 50-річчя братніх союзних республік

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК МОЛДАВСЬКОЇ АРСР У СКЛАДІ УРСР
(1920—1940 рр.)

В. Г. ЛИСЕНКО

Молдавський народ разом з усіма народами нашої багатонаціональної Вітчизни, згуртованими Комуністичною партією в дружню міжнародну сім'ю, у жовтні цього року відзначає 50-річчя своєї Радянської республіки і Компартії Молдавії.

Питання утворення і розвитку Молдавської АРСР привертало увагу радянських істориків. Однак ще немає спеціальних досліджень, присвячених дружбі українського і молдавського народів цього періоду. В узагальнюючих працях та монографічних дослідженнях науковців УРСР і МРСР висвітлювалися лише окремі аспекти цієї теми¹. Дане повідомлення, присвячене розгляду процесів зміцнення дружби українського і молдавського народів періоду підготовки до утворення АРСР та 16 років її розвитку, певною мірою заповнює цю прогалину.

Рух за утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки розпочався після переможного закінчення громадянської війни, коли Країна Рад приступила до мирного соціалістичного будівництва.

У надзвичайно складних умовах господарської розрухи і голоду відбувався перехід до мирного будівництва в національних республіках. Інтервенти та білогвардійсько-націоналістична контрреволюція завдали народному господарству України, і зокрема Лівобережній Молдавії*, територія якої в роки імперіалістичної війни була прифронтовою смугою, а під час громадянської — ареною запеклих боїв з інтервентами та боротьби з контрреволюційними бандами, великої шкоди.

З відновленням Радянської влади трудящі Лівобережної Молдавії пліч-о-пліч з трудящими Радянської України активно включилися в соціалістичне будівництво. Відбудовувати зруйноване народне господарство доводилося в складних умовах боротьби з бандитизмом. Необхідно було долати опір класового ворога як у місті, так і на селі. Переборювати труднощі допомагало міжнародне єднання, дружба і співробітництво братніх радянських народів. Трудящим Лівобережної Молдавії, зокрема, необхідну допомогу подавали трудящі Української РСР, і насамперед Одещини, на території якої молдавське населення розміщувалося найбільш компактно**.

¹История Молдавской ССР, т. 2, Кишинев, 1968; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1968; Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и Компартии Молдавии, Кишинев, 1964; Н. А. Мохов и К. В. Стратиевский. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии, Кишинев, 1963; А. Грекул. Истоки великого братства, Кишинев, 1968; А. А. Карлов. Молдавская ССР — суверенное советское государство в составе СССР, К., 1968; С. Я. Афтениюк. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа, Кишинев, 1971.

* До утворення в 1924 р. в складі УРСР Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки під цим терміном малися на увазі населені пункти, що входили до Тираспольського (з молдавським населенням 75 240 чол.) і Балтського (37 734 чол.) повітів Одеської та Ольгопольського повіту Подільської губернії УРСР (нині — території Тираспольського, Дубоссарського і Рибницького районів МРСР), (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1813, арк. 1—4, 80).

** Окремі молдавські населені пункти були також у Подільській і Катеринославській губерніях.

Робітничий клас республіки у перші післявоєнні роки виконував роль авангарду на всіх ділянках соціалістичного будівництва, зміцнював союз з трудовим селянством. Посланці робітничих колективів Одеси допомагали селянській бідноті Лівобережної Молдавії долати опір куркульства, виконувати продрозверстку. Лише в серпні 1920 р. з Одеси в Тираспольський повіт прибуло 5 продвольчих загонів, а в Балтський — 10. Одеські залізничники допомогли провести в цих повітах селянські тижні. При допомозі працівників НКВС УРСР влітку 1920 р. в Лівобережній Молдавії створювалися комітети незаможних селян².

Велике значення мала також допомога по зміцненню існуючих та створенню нових партійних організацій і ревкомів. Їх діяльність була в центрі уваги Одеського губкому КП(б)У, який здійснював безпосереднє керівництво партійними організаціями Лівобережної Молдавії. На першому ж засіданні його пленуму (11 листопада 1920 р.) обговорювалося питання про посилення політичної роботи в Тираспольському повіті. Для реалізації рішень пленуму з цього питання туди були командировані члени губкому КП(б)У. Вживалися заходи щодо підготовки керівних партійних і радянських кадрів. Так, у листопаді 1920 р. Одеський губком КП(б)У запропонував Тираспольському і Балтському повітовим партійним комітетам направити для навчання в губернську партійну школу * 72 комуністи і 8 комсомольців. Вихованню кадрів сприяла також їх участь у роботі конференцій і з'їздів губернських партійних, радянських і громадських органів. Так, серед 166 делегатів першої Одеської партконференції (листопад 1920 р.) було 7 делегатів від Балтського і 10 — від Тираспольського повітів. 50 делегаток від цих повітів у жовтні 1920 р. брали участь у роботі Одеської губернської конференції робітниць і селянок³.

Трудящі ж Бессарабії й Північної Буковини, насильно відірвані в 1918 р. від Радянської Вітчизни, продовжували перебувати під п'ятою королівської Румунії, яка ліквідувала там завоювання соціалістичної революції. Комуністична партія і Радянський уряд вели наполегливу боротьбу за розв'язання цієї проблеми мирним шляхом⁴. Окупанти ігнорували радянські пропозиції. Народне господарство окупованої частини Молдавії приходило в повний занепад. Особливо згубно позначилося на економіці краю порушення традиційної економічної орієнтації Бессарабії на всеросійський ринок і відрив її господарства від Півдня України. Негативно впливала також перебудова мережі вантажообороту, який раніше здійснювався переважно через Одесу. Соціальний гніт краю посилювався політикою примусової румунізації. Молдавани були оголошені «румунами», а їх культура і мова — «румунськими». Так, в офіційних статистичних матеріалах міністерства індустрії й торгівлі Румунії, опублікованих у 1923 р., всіх молдаван записали у розділ «румуну»⁵.

Трудящі Бессарабії й Північної Буковини не припиняли боротьби за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Вітчизною. Спрямовувала і розгортала цю боротьбу комуністична ор-

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 21, арк. 25; спр. 52, арк. 2; ф. 1, оп. 5, спр. 199, арк. 91.

* У червні 1924 р. було відкрито молдавське відділення Одеської губернської партійної школи.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 36, арк. 36; спр. 2, арк. 53; спр. 3, арк. 167, 173; спр. 148, арк. 1—292.

⁴ Документи внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 82, 156, 260—261, 299.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії Молдавії, ф. 50, оп. 3, спр. 121, арк. 9; спр. 196, арк. 8.

ганізація Бессарабії, яка до входження її в Компартію Румунії (1922 р.) працювала в тісному контакті з партійними організаціями України, насамперед Подільської й Одеської губерній. Неоціненну моральну і матеріальну підтримку комуністичній організації краю продовжувала подавати РКП(б).

X з'їзд РКП(б) (1921 р.) визначив найважливіші завдання мирного соціалістичного будівництва, вказав на необхідність ліквідації фактичної нерівності раніше пригноблених народів Росії. Керуючись його рішеннями, партійні й радянські органи України почали енергійніше здійснювати заходи по національно-державному самовизначенню молдавського народу. У зв'язку з розколом Молдавії на дві частини будівництво молдавським народом своєї державності зосередилося в Лівобережній Молдавії, трудящі якої разом з українським народом взяли участь в об'єднавчому русі за утворення Союзу РСР. У числі 829 делегатів VII Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1922 р.), який ухвалив постанову про утворення СРСР, поряд з українцями (363 чол.) були росіяни, молдавани та представники інших національностей України. У грудні 1922 р. всенародний об'єднавчий рух завершився утворенням Союзної Радянської держави, що сприяла дальшому згуртуванню, зміцненню нерозривних уз трудящих мас усіх національностей⁶.

Реалізація рішень X з'їзду партії дала можливість раніше відсталим народам досягти певних успіхів у розвитку економіки і культури. Проте темпи цього розвитку були недостатніми. Для практичного перетворення в життя директив партії з національного питання серед молдавського населення важливе значення мав декрет ВУЦВК і Раднаркому республіки від 1 серпня 1923 р. про рівноправність мов, який передбачав здійснення ряду організаційних заходів⁷.

З року в рік збільшувала допомогу раніше відсталим народам Радянська держава. Завдяки цьому селяни Лівобережної Молдавії, як і всієї України, поступово переборювали важкі наслідки засухи та неврожаю 1921 р. Важливу роль відігравала також допомога селянству робітників Одеси, яка набувала нових організаційних форм. Відповідно до постанови бюро Одеського губкому партії (лютий 1923 р.) шефство робітничих колективів ставало стійким і довготривалим. Так, до Тираспольського району була прикріплена Одеська міська електростанція, до Дубоссарського — Бірзульський залізничний вузол, до Слободзейського — 1-а дільниця тяги, до Григоріопольського — шкірзавод № 2⁸.

Шефство робітничих колективів Одеси благотворно позначилося й на становленні промисловості в лівобережних районах Молдавії. Промисловий розвиток тут прискорився з введенням до ладу діючих Тираспольської електростанції (червень 1922 р.), успішній роботі якої активно сприяли шефи — колектив Одеської міської електростанції.

Розгорнулася робота по виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць, що було одним з головних напрямків практичного здійснення національної політики. Вже в 1923 р. у Тираспольському і Балтському округах були створені молдавські сільради. Так, серед 118 сільрад Балтського округу було 7 таких сільрад. Одночасно була визнана доцільність створення і більш високої форми національного самовизначення молдавського народу — автономної республіки⁹.

⁶ VII Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 г. Стенографический отчет, Харьков, 1922, стор. 1—3, 11—34, 61—65.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2242, арк. 2.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 1321, арк. 17; спр. 2008, арк. 92—96.

⁹ Там же, ф. 1, оп. 145-а, спр. 24, арк. 48, 49.

Оскільки основна робота по визначенню території, населеної переважно молдаванами, мала проводитися в Одеській губернії, при партійних комітетах і Радах за вказівкою ЦК КП(б)У створювалися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про організацію в складі губкому партії молдавської секції*, першочерговим завданням якої був облік комуністів молдаван і комуністів, які володіють молдавською мовою. За тиждень до пленуму секретаріат Одеського губкому партії спеціально розглянув питання про молдавську роботу і вказав на необхідність її посилення¹⁰.

Робота по обліку комуністів-молдаван сприяла зростанню їх лав, зміцненню партійних організацій Лівобережної Молдавії. Виконуючи постанову секретаріату, партійні комітети надіслали в губком списки близько 200 комуністів-молдаван та тих, хто володіє молдавською мовою¹¹.

Молдавські секції Одеської губернії** займалися не лише обліком, підготовкою національних кадрів, зокрема, добором слухачів на молдавське відділення Одеської губернської партійної школи, а й виданням літератури молдавською мовою, політичною освітою трудящих. На першому потоці відділення партшколи навчалося 24 слухачі. Секція губвиконкому багато уваги приділяла питанням організації курсів підготовки й перепідготовки вчителів для молдавських шкіл. Такі курси були відкриті в Одесі.

У першому півріччі 1924 р. у селах Слободзейського, Григоріопільського і Тираспольського районів активно діяли політосвітні заклади, заняття в яких проводилися українською, російською і молдавською мовами. В Одесі одним з центрів політосвітньої роботи став організований у лютому 1924 р. Інтернаціональний клуб народів Заходу, молдавська, латиська, німецька та польська секції якого об'єднували близько 600 чол.¹²

У найбільш відповідальний період підготовки до утворення радянської державності молдавського народу була створена перша газета молдавською мовою «Плугарул Рош» («Червоний орач»)***. Молдавська секція Одеського губкому КП(б)У через свій друкований орган активно пропагувала ідею створення національної державності молдавського народу. Одеський губком партії у своєму звіті ЦК КП(б)У за червень 1924 р. підкреслив, що навколо газети згуртовуються всі активні сили¹³.

Вивченням етнічного складу населення і визначенням кордонів майбутньої загальномолдавської державної одиниці, крім молдавських секцій при губкомі, займалися Наркомат внутрішніх справ УРСР, Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК****.

* При окремих повітках партії, зокрема Тираспольському та Балтському, такі секції діяли вже на початку 1922 р.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 2720, арк. 104; спр. 1089, арк. 11.

¹¹ Там же, спр. 1239, арк. 31—48, 104; спр. 1581, арк. 69; ф. 7, оп. 1, спр. 51, арк. 39, 40.

** До кінця першого півріччя 1924 р., крім губернської, вже діяли молдавські секції при Одеському, Балтському, Миколаївському, Єлисаветградському та Первомайському округомомах партії та окрвиконкомах.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 1239, арк. 128; спр. 1548, арк. 4; спр. 1215, арк. 21; спр. 1581, арк. 77; спр. 2779, арк. 46; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, ол. 6, спр. 716, арк. 6.

*** З 1923 р. сторінку молдавською мовою вміщувала газета «Известия Одесского Губисполкома, Губкома КП(б)У и Губпрофсовета».

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 2787, арк. 14.

**** Далі — ЦАТК.

У квітні 1924 р. за вказівкою ВУЦВКу почалися роботи по вивченню території, населеної молдаванами, а на початку травня ЦАТК запропонувала Одеському губвиконкому виявити всі населені пункти, де проживають лише молдавани або вони складають переважну більшість населення. За ініціативою Г. І. Котовського зі складу керованого ним кавалерійського корпусу також була виділена спеціальна комісія для обстеження місць проживання молдаван у Наддністрянщині. Зібрані нею дані про кількість молдаван в Одеській і Подільській губерніях (283 391 чол.) перевищували статистичні дані (170 451 чол.) більше ніж на сто тисяч чоловік*. До того ж статистичні дані включали й кількість молдаван, які проживали в Катеринославській губернії¹⁴.

Проте у першому півріччі 1924 р. підготовчі заходи здійснювалися не досить енергійно, на що звернула увагу Одеському губвиконкому в травні 1924 р. ЦАТК. На посилення темпів підготовчих робіт вказала сьома Одеська губернська партконференція, що відбулася в травні 1924 р. Про це йшлося у постанові Політбюро ЦК РКП(б) «Про Молдавську РСР», прийнятій 29 липня 1924 р.¹⁵ Вказавши на необхідність створення з районів, у яких переважало молдавське населення, автономної республіки в складі УРСР, Політбюро ЦК РКП(б) запропонувало ЦК КП(б)У розробити конкретні заходи з цього питання, а також дати відповідні директиви українським радянським органам¹⁶.

Вже 12 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило ряд заходів по підготовці до утворення Молдавської АРСР. Центральний Комітет КП(б)У надавав насамперед важливого значення посиленню масово-політичної роботи серед молдавського населення. Для попереднього визначення кордонів майбутньої МАРСР, її адміністративного центру й розв'язання кадрових питань Одеський губком партії створив Організаційну комісію. Активну участь у розв'язанні підготовчих заходів взяла також відряджена в Одеську губернію група відповідальних працівників ВУЦВК¹⁷.

Трудящі Наддністрянщини схвалювали підготовчі заходи по створенню Молдавської республіки. У щотижневому політико-економічному огляді Одеської губернії вводився навіть окремий розділ: «Молдавський рух». Аналіз його матеріалів показав, що у серпні і вересні 1924 р. в населених пунктах Наддністрянщини відбулися численні мітинги й збори трудівників села, які висловлювали прохання про створення національної державності молдавського народу, а також їх тверду рішучість своєю працею зміцнювати братерський союз Країни Рад. «Ми, селяни села Тернівки, — говорилося в одному з таких документів, — прийшли до висновку, що Радянська влада, об'єднуючи всі нації в один братерський союз, усуває ворожнечу між народами. Ми... звертаємося з проханням виділити територію, на якій проживають молдавани, в Молдавську республіку». 7 вересня 1924 р. в Одесі відбулися збори, в яких брали участь вихідці з Бессарабії. Збори прийняли відповідну резолюцію¹⁸.

Рух молдавських трудящих з кожним днем набував все більш

* Така розбіжність не була наслідком механічної помилки. Оскільки комісія 2-го кавалерійського корпусу користувалася методом опитування, це дало значне збільшення кількості населення молдавської національності порівняно з статистичними і було характерним показником дальшого зростання національної самосвідомості молдавського народу.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 898, арк. 61; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1813, арк. 80 зв.

¹⁵ Начало большого пути, стор. 33.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 17, арк. 2, 53; Начало большого пути, стор. 33.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 2225, арк. 6.

¹⁸ Там же, спр. 893, арк. 143, 146; спр. 1239, арк. 14 зв.

масового характеру, що відзначалося в газеті «Правда»¹⁹. Одночасно відбувалися пленуми партійних комітетів і засідання виконкомів Рад, на яких обговорювалися питання утворення МАРСР. Так, 1 вересня 1924 р. на пленумі Балтського окрвиконкому виступив представник делегації молдавських селян з проханням підтримати їх клопотання про утворення молдавської радянської державності. І. Карамануца, Д. Ожога та інші селяни 28 вересня 1924 р. прибули до Одеси на засідання IV сесії Одеського губвиконкому, щоб висловити аналогічне прохання. Делегати сесії тепло зустріли посланців молдавських трудящих і обіцяли їм всіляку підтримку й допомогу. «Я буду радий передати урядові України і сесії ЦВК... те, як радісно зустріла Радянська Одещина ідею утворення МАРСР», — сказав у своєму виступі на сесії представник ЦК КП(б)У та уряду Радянської України нарком освіти УРСР В. П. Затонський²⁰.

19 вересня 1924 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, яка передбачала здійснення ряду практичних заходів по утворенню Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. 25 вересня 1924 р. Політбюро ЦК РКП(б) своєю постановою затвердило практичні пропозиції ЦК КП(б)У. Принципово політичне значення мав пункт цієї постанови про кордони республіки, у відповідності з яким західним її кордоном мав бути державний кордон СРСР²¹.

Раднарком УРСР 11 жовтня 1924 р. прийняв рішення про утворення Молдавської АРСР і виніс його на затвердження сесії ВУЦВК. Керуючись вказівками ЦК РКП(б) та твердо вираженою волею молдавського народу, III сесія ВУЦВК восьмого скликання, яка відбулася 8—12 жовтня 1924 р. у Харкові, прийняла закон про утворення Молдавської АРСР. Першим на сесії ВУЦВК виступив голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар, який розповів про рух молдавських трудящих, їх бажання йти пліч-о-пліч з трудящими України і всього Радянського Союзу. «Ми повинні піти назустріч бажанню трудящих мас Молдавії створити свою автономну республіку в межах Радянської України і в цих формах ще міцніше пов'язати свої інтереси з інтересами робітників і селян України та інтересами трудящих всього Союзу»²², — заявив глава уряду Радянської України.

III сесія ВУЦВК на заключному засіданні 12 жовтня 1924 р. прийняла постанову про утворення Молдавської АРСР. У законодавчому акті підкреслювалося, що із заходу і південно-заходу її кордон встановлюється по державному кордону СРСР. До скликання Всеомдавського з'їзду Рад сесія ВУЦВК всю повноту влади в республіці поклала на Тимчасовий Революційний Комітет. Для розв'язання всіх практичних питань, пов'язаних з початком діяльності Ревкому, цією ж постановою передбачалося утворення Паритетної комісії з представників МАРСР, Одеського і Подільського губвиконкомів. Для організації Ревкому ВУЦВК виділив 100 тис. крб. Партійне керівництво в республіці до скликання партконференції здійснювало Організаційне бюро Молдавії, затверджене 15 жовтня 1924 р. Центральним Комітетом КП(б) України. До складу цього бюро був введений і секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Д. Корнюшин²³.

¹⁹ «Правда», 26 серпня 1924 р.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 3, арк. 26, 27; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2173, арк. 31, 32.

²¹ Начало большого пути, стор. 43—44; ПА ІІІ при ЦК Компартії Молдавії, ф. 49, оп. 1, спр. 2, арк. 1—3.

²² III сесія ВУЦВК 8-го скликання, Харків, 1924, стор. 164, 165.

²³ Там же, стор. 221—223; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1813, арк. 79; спр. 2928, арк. 18; ф. 2, оп. 3, спр. 216, арк. 1.

Вже на початку листопада 1924 р. почали функціонувати органи партійного керівництва і державного управління МАРСР. На першому урочистому засіданні Ревком прийняв декларацію до робітників і селян Молдавії, в якій визначалися першочергові завдання соціалістичного будівництва в республіці. І Все молдавський з'їзд Рад (19—23 квітня 1925 р.), який розглянув і прийняв першу Конституцію Молдавської АРСР, звернувся до народів Молдавії з маніфестом, в якому говорилося: «Фундамент закладено. До сім'ї Радянських Соціалістичних Республік добавився новий державний організм — молода Молдавія»²⁴.

Утворення Молдавської АРСР було одним з етапів втілення в життя ленінської національної політики Комуністичної партії. «Створення молдавської радянської державності і республіканської партійної організації стало поворотним пунктом в історичній долі молдавського народу», — підкреслюється в постанові ЦК Компартії Молдавії «Про 50-річчя утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки і Комуністичної партії Молдавії»²⁵. Цю історичну подію з радістю вітали трудящі всієї багатонаціональної Країни Рад. На адресу Організаційного партійного бюро і Ревкому МАРСР надійшли численні привітання і поздоровлення. У телеграмі, надісланій ВУЦВК за підписом Г. І. Петровського, висловлювалася надія, що «народи МАРСР візьмуть активну участь у справі зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і в піднесенні економічного та культурного рівня Радянської Молдавії»²⁶.

Утворення МАРСР знайшло відгук і за кордоном, зокрема в Румунії. Проте, якщо прогресивна громадськість цієї країни вітала новий акт національно-державного будівництва в СРСР, то урядові кола та офіційна преса всіляко силкувалися скомпрометувати його. «Ендепан-дас румен», «Адеверул» та інші румунські газети намагалися обґрунтувати «права» Румунії на Бессарабію, довести, ніби симпатії «єдинокровних братів-бессарабців» завжди на боці Румунії. Боротьба молдаван і всіх трудящих Бессарабії проти окупантів, за воз'єднання з Країною Рад, однією з пайяскравіших сторінок якої було Татарбунарське повстання 1924 р., свідчили про їх справжні почуття і симпатії. Всього за 1918—1924 рр. у Бессарабії відбулося 150 селянських виступів²⁷.

Висловлюючи думки робітників і всіх трудящих мас, Комуністична партія Румунії вітала утворення Молдавської республіки. Найбільш чітко позиція КП Румунії в зв'язку з утворенням МАРСР була сформульована в резолюції її IV з'їзду. Утворення МАРСР є свідченням розв'язання національного питання в СРСР у дусі справжнього самовизначення націй. «Молдавське населення вважає себе і є насправді самостійною національністю, яка має власну культуру, і разом з іншими національностями Бессарабії бореться проти свого національного і класового гнобителя — румунської буржуазії»²⁸, — говорилося в цьому документі.

Неспроможність вигадок буржуазної пропаганди була очевидною. Вони спростовувалися незаперечними фактами дальшого зміцнення ра-

²⁴ «Дареа де Саме а Конгресулуй ынтыл ал Сфатул дин РССА Молдовеняскэ де Депутатъ Мунчиторь, Церань ши Осташь Рошь» (19—23 Априлие 1925). Едичиа К. Ы. Ч., ал. РАССМ, 1925, стор. 73.

²⁵ «Коммунист Молдавии», 1974, № 4, стор. 3.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1651, арк. 4; спр. 2173, арк. 21.

²⁷ Там же, арк. 34, 35, 37; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1968, стор. 173.

²⁸ Documente din istoria Partidului Comunist din România, vol II (1923—1928), București, 1953, стор. 567, 594.

дянської державності молдавського народу, небувалою піднесення його економіки і культури. Величезну роль у цьому відіграла допомога урядів СРСР і Української РСР. Так, бюджет Молдавської АРСР з 1924 по 1928 р. становив 22 235 470 крб., а дотації уряду УРСР — 12 206 128 крб., або більше половини всіх витрат автономної республіки. Дотації уряду України збільшувалися і в наступні роки. Якщо в 1928/29 фінансовому році вони склали 5 млн. 309 тис. крб., то в 1929/30 вже перевищили 7 млн. крб. і становили 51,7% до суми зведеного бюджету МАРСР. Крім того, в 1925 р. уряд Молдавської АРСР одержав додаткові фінансові й матеріальні ресурси для ліквідації наслідків засухи і неврожаю 1924—1925 рр. Згідно з постановою Особливої комісії при Раднаркомі УРСР (23 квітня 1925 р.) Молдавській республіці було виділено 21 тис. крб. і 914 тис. пудів посівного матеріалу основних зернових культур²⁹.

Велике значення для зміцнення і дальшого розвитку соціалізму в МАРСР мала постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 11 січня 1934 р. «Про господарський і культурний розвиток Молдавської АРСР»³⁰, згідно з якою в Молдавській республіці додатково організовувалося 4 МТС, виділялося 300 тракторів і 120 вантажних автомашин, а також асигнування, обладнання й матеріали для будівництва десятків об'єктів промислового і культурно-побутового призначення. ЦВК СРСР у постанові від 17 жовтня 1934 р. «Про господарське і культурне будівництво АМРСР за 10 років» відзначив успіхи молдавського народу на шляху соціалістичного будівництва і зобов'язав Раднарком СРСР та уряд Української РСР посилити увагу до питань його дальшого економічного і культурного розвитку³¹.

Розвиток Молдавської республіки за період між прийняттям її перших двох Конституцій, тобто з 1925 по 1938 рр., є одним з яскравих свідчень бурхливого розвитку народів СРСР при соціалізмі. У рік прийняття першої Конституції МАРСР республіка мала лише кустарну промисловість, сільське господарство було відсталим, торгівля майже повністю знаходилася в руках приватника. На час прийняття другої Конституції МАРСР капіталістичні елементи були ліквідовані як у місті, так і на селі, соціалістичний сектор став панівним в усіх галузях народного господарства. З відсталої окраїни царської Росії Молдавська АРСР перетворилася в соціалістичну республіку з розвинутою промисловістю і передовим сільським господарством.

З 1924 по 1938 рр. виробництво електроенергії в МАРСР зросло в 48 разів. Нарощували потужності консервна і виноробна галузі промисловості. У 1939 р. у республіці налічувалося 343 промислових підприємств, найважливіші з яких були створені за допомогою України. Так, на спорудження Тираспольського консервного заводу ім. П. Ткаченка у 1925 р. Раднарком України виділив з своїх резервів 10 тис. крб., а Одеський окрвиконком — необхідне обладнання. Ця допомога забезпечила пуск флагмана харчової промисловості республіки. Уже в 1926 р. збудований спільними зусиллями Рибницький вапняковий за-

²⁹ «Красная Бессарабия», 1928, № 3, стор. 36; ПА ІІІ при ЦК Компартії Молдавії, ф. 49, оп. 1, спр. 128, арк. 20; спр. 1432, арк. 1.

³⁰ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 156.

³¹ Там же, Радянська Україна та АМРСР. Економічно-адресовий довідник, Харків, 1934—1935, стор. 46; С. Я. Афтенюк. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа, Кишинев, 1971, стор. 280.

вод задовольняв потреби обох республік. У 1939 р. на державних і кооперативних підприємствах, на транспорті працювало 14 тис. чол.³²

До кінця п'ятирічки в республіці повністю переміг колгоспний лад. Уже в 1940 р. 715 колгоспів обслуговували 27 МТС, на колгоспних і радгоспних ланах працювало 1742 трактори, 492 комбайни і тисячі інших сільськогосподарських машин. У проведенні суцільної колективізації та піднесенні сільського господарства трудівникам молдавського села велику допомогу подавали братні радянські республіки. Так, серед 195 робітників двадцятип'ятитисячників, яких партія направила в 1929 р. у молдавські села, 99 посланців було з Києва і 59 — з Луганська. Весною 1930 р. 12 робітничих бригад Києва допомагали молдавським трудящим у проведенні різних сільськогосподарських робіт³³.

У дружній сім'ї братніх народів розквітла культура трудящих Молдавії. Якщо в 1924/25 навчальному році в автономній республіці було 11 шкіл, то в 1940 р. їх уже налічувалося 140. Загальна кількість шкіл зросла з 296 до 504. Восени 1930 р. на базі педагогічного технікуму був відкритий перший вищий учбовий заклад республіки — Молдавський інститут народної освіти, а в 1940 р. вже працювали сільськогосподарський, педагогічний і вчительський інститути, а також Молдавський науково-дослідний інститут. Створювалися численні культосвітні заклади, зокрема молдавський, російський і український музично-драматичні театри, хорова капела «Дойна», симфонічний оркестр, сотні нових клубів і бібліотек. Багато молдавських юнаків і дівчат здобували вищу освіту в учбових закладах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва та ін. В 1932 р. в Одесі при музично-театральному інституті ім. Бетховена було відкрито молдавське театральне відділення. Серед 33 перших посланців Молдавії навчалися В. Герлак, Т. Грузин, В. Дікусар та інші, згодом прославлені діячі молдавської культури³⁴.

Утворення Молдавської АРСР і розвиток її протягом 16 років у складі Української РСР є славною сторінкою в літопису дружби українського і молдавського народів. «У своїх серцях ми зберігаємо глибоке почуття вдячності до Комуністичної партії, всіх трудящих України за підтримку в створенні і зміцненні Молдавської РСР»³⁵, — говорилося у привітанні трудящих Молдавської республіки, проголошеному з трибуни урочистого засідання ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів Української РСР з нагоди 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Ці слова сповнені глибокого змісту й сьогодні, коли трудящі Молдавії, разом з ними і трудящі всієї нашої багатонаціональної країни урочисто відзначають 50-річчя Молдавської РСР.

³² Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 167—168; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 4, спр. 1598, арк. 40.

³³ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 168; ПА ІІІ при ЦК Компартії Молдавії, ф. 49, оп. 1, спр. 1480, арк. 42.

³⁴ Ф. С. Омельчук. Развитие социалистической культуры в Молдавской АССР, Кишинев, 1950, стор. 42; «Советская Молдавия», 13 грудня 1973 р.

³⁵ 50 років Радянської України, К., 1969, стор. 493.

СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ МИСТЕЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ І МОЛДАВІЄЮ В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

І. Д. МАЦЮК

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії досяг великих успіхів у розвитку економіки та культури. Завдяки героїчній праці трудящих усіх націй і народностей в нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, однією з особливостей якого є інтернаціоналізація духовного життя народів СРСР на основі взаємозбагачення і взаємовпливу соціалістичних культур.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення СРСР заклали фундамент для розвитку культури всіх народів країни. Соціалістична за змістом, національна за формою та інтернаціональна за своїм духом і характером культура народів СРСР перебуває в центрі уваги Комуністичної партії Радянського Союзу. В Програмі КПРС говориться: «Партія беззастанно піклуватиметься про розквіт літератури, мистецтва, культури, про створення всіх умов для найповнішого виявлення особистих здібностей кожної людини, про естетичне виховання всіх трудящих, формування в народі високих художніх смаків і культурних навиків»¹.

Партія вживає заходів для дальшого розвитку соціалістичної культури. Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначав, що «бурхливе економічне зростання Радянського Союзу створило надійну основу для неухильного піднесення добробуту і культури всіх народів нашої країни»². Це сприяє зміцненню союзу радянських республік, без якого «неможливо забезпечити неухильне зростання добробуту трудящих, всебічний розвиток і розквіт культури всіх націй та народностей країни»³.

За роки восьмої п'ятирічки дальшого розвитку набуло культурне співробітництво між народами СРСР, у тому числі між Україною та Молдавією. Це питання вже висвітлено в ряді праць українських (В. Ф. Панібудьласка, В. Г. Лисенко, І. І. Голубничий) і молдавських (Н. А. Мохов, К. В. Стратієвський, П. Х. Савка, А. Грекул, Р. В. Даниленко, І. В. Вартичан) істориків.

Форми культурного співробітництва між Українською і Молдавською РСР у досліджуваній період були різноманітними. Серед них слід виділити тижні національної культури, гастрольні поїздки театральних, музичних, танцювальних колективів та окремих виконавців, візити діячів культури, переклади кращих літературних творів, обмін виставками творів живопису та інші.

Однією з важливих форм культурного співробітництва між народами України й Молдавії є періодичне проведення тижнів літератури та мистецтва. У червні 1966 р. в Молдавії проходив Тиждень Української РСР. Ось що писала з цього приводу газета «Советская Молдавия»: «І знову прийшло до нас велике й радісне свято великого братерства — з 20 по 26 червня в містах і селах Молдавії проходить Тиждень Української РСР, присвячений піввіковому ювілею сонцесяйного Жовтня. Трудящі Молдови зможуть ближче познайомитися з досягненнями братньої республіки в будівництві комуністичного суспіль-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 114.

² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 11.

³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 9.

ства, ще глибше досягнути велич і красу, творчий геній українського народу — народу великого й щедрого серця»⁴.

До проведення Тижня готувалися обидві республіки. Члени товариства «Знання» Молдавської РСР і група відомих українських діячів ознайомили трудящих з життям Радянської України. Вони прочитали цікаві лекції на теми: «Вікові джерела дружби українського й молдавського народів», «Квітни, сестро Україно!» та ін.⁵

Програма Тижня була різноманітною. Це — і виступи українських художніх та самодіяльних колективів, і зустрічі українських колгоспників з молдавськими трудівниками на кордоні республік. У парку Перемоги столиці Молдавії працював великий книжковий базар, на якому були представлені книжки українських і молдавських письменників.

Цей Тиждень сприяв зміцненню дружби і творчих зв'язків між обома народами, взаємовпливу і взаємозбагаченню національних культур.

Однією з форм культурного співробітництва між УРСР та МРСР є гастрольні поїздки театральних колективів, які вже стали традиційними. Так, з 1966 по 1970 р. на гастролях у Молдавії побувало 10 українських театрів. Тільки 8 з них поставили 738 спектаклів, які подивилися майже 330 тис. глядачів⁶. Найбільше гастрольних поїздок припадає на ювілейний 1967 р. — 5 українських театрів показали молдавським глядачам спектаклі про революцію, громадянську війну, героїчні будні радянського сьогодення. У свою чергу, театральні колективи Молдавії є частими гостями трудящих міст і сіл України. Так, Молдавський театр опери та балету в 1968 р. гастролював у Києві й Донецьку, в 1969 р. — у Ворошиловграді. З великим успіхом на Україні виступали Молдавський державний ордена Трудового Червоного Прапора музично-драматичний театр ім. О. С. Пушкіна, Російський драматичний театр ім. А. П. Чехова, Республіканський театр юного і дитячого глядача «Лучаферул», Молдавсько-російський театр ім. В. Александри з м. Бельці.

В Молдавію українські театри привозили не лише п'єси російських письменників, а й твори української класичної і сучасної драматургії. Так, Хмельницький український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського показав молдавським глядачам спектаклі за п'єсами М. Старицького «Циганка Аза», О. Корнійчука «Пам'ять серця», І. Котляревського «Наталка Полтавка», О. Коломійця «Горлиця» та ін. Великою популярністю користуються у молдавського глядача п'єси «В степах України», «Макар Діброва», «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «Фараони» О. Коломійця, «За другим фронтом», «Життя починається спочатку» В. Собка, «Фауст і смерть» О. Левади та інші⁷.

Закономірним явищем стало включення до репертуару театральних колективів п'єс драматургів тієї чи іншої республіки. Так, Молдавський музично-драматичний театр ім. О. С. Пушкіна поставив п'єсу Є. Купченка «Тиха українська ніч», Російський драматичний театр ім. А. П. Чехова — «Веселку» М. Зарудного. Репертуар Бельцького драматичного театру поповнився спектаклем за п'єсою І. Карпенка-Карого «Безталанна».

⁴ «Советская Молдавия», 19 червня 1966 р.

⁵ «Молдова Сочиалист», 19 червня 1966 р.

⁶ Підраховано автором на основі матеріалів поточного архіву Міністерства культури УРСР (Річні звіти Укрконцерту за 1966—1970 рр.).

⁷ А. Киртока. Украинский театр в Советской Молдавии (1917—1967 гг.). — Материалы научно-теоретической конференции «Молдавско-русско-украинские театральные связи», Кишинев, 1970, стор. 25.

У свою чергу, п'єсу відомого молдавського драматурга Й. Друце «Каса маре» ставили Черкаський, Львівський, Кіровоградський, Чернівецький та інші драматичні театри. На Україні користуються успіхом спектаклі «Діти та яблука» (К. Кондрі) і «Марійчине щастя» (Л. Кодряну)⁸.

Рік у рік розширюється обмін гастрольними поїздками хороших, музичних, танцювальних колективів і окремих виконавців між обома республіками. У 1966—1970 рр. на Україні виступали симфонічний оркестр Молдавської філармонії, хорова капела «Дойна», ансамбль танцю «Жок», оркестр народних інструментів «Флуераш», ансамбль народної пісні і танцю «Мугурел». У січні 1967 р. Одеса приймала молдавських композиторів і музикантів⁹. З творчим звітом, присвяченим 50-річчю Великої Жовтня, в столицю Молдавії приїжджали одеські композитори, солісти обласної філармонії¹⁰.

Практикується і така форма співробітництва, як запрошення провідних артистів для участі в окремих спектаклях. Так, у Молдавському театрі опери та балету співала народна артистка СРСР Б. Руденко, а М. Бієшу — солістка молдавської опери — часто виступає на сценах українських театрів і концертних залів.

Процес взаємопроникнення кращих творів національних культур має прогресивний характер, він є важливим засобом інтернаціонального виховання трудящих двох братніх радянських республік. Гастрольні поїздки театральних колективів України й Молдавії сприяють зміцненню їх творчої дружби, вдосконаленню майстерності.

Взаємозв'язки театральних колективів України й Молдавії обговорювалися на науково-теоретичній конференції, яка проходила в 1967 р. в Кишиневі. Скликана з ініціативи Молдавського театрального товариства, вона поклала початок пошуку форм театральних зв'язків, які б ще більше збагачували національну культуру, зміцнювали дружбу між народами, сприяли підвищенню культурного рівня будівників комунізму¹¹.

Під час підготовки до святкування 50-річчя Радянської влади виникла нова форма культурного взаємозбагачення — фестивалі мистецтв «Дружба народів». Такий фестиваль проходив у Молдавії з 30 липня по 6 серпня 1967 р. Від України у ньому брали участь Державна заслужена капела бандуристів УРСР та заслужений артист республіки В. Тимохін¹².

У 1970 р. в Кишиневі відбулася творча конференція, яка підвела підсумки другого всесоюзного фестивалю народного танцю. У своїх виступах учасники конференції обговорювали актуальні питання розвитку танцювального мистецтва¹³. Все це сприяє дальшому зближенню національних культур народів СРСР.

На честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна у 1970 р. в усіх союзних республіках проходило свято мистецтв народів країни під лозунгом «Мистецтво — народу». Цей девіз і слова В. І. Леніна про те, що тепер уже «всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром»¹⁴, свідчили про мету, зміст і цілеспрямованість всенародного свята. Художнім колективам була надана можли-

⁸ Там же, стор. 28.

⁹ «Советская Молдавия», 27 січня 1967 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ Матеріали науково-теоретической конференції «Молдавско-руско-украинские театральные связи», стор. 28.

¹² «Советская Молдавия», 26 липня 1967 р.

¹³ «Кодры», 1970, № 8, стор. 151—152.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 277.

вість продемонструвати свої кращі досягнення. На Україні виступали ансамбль народної пісні і танцю «Мугурел», державний естрадний оркестр «Букурія» та інші колективи¹⁵. А в Молдавії українське мистецтво представляв Буковинський ансамбль пісні і танцю¹⁶. Цей фестиваль підтвердив непереможність ленінських ідей інтернаціонального братерства і дружби народів Країни Рад.

Територіальна близькість УРСР та МРСР сприяє обміну концертами учасників художньої самодіяльності обох республік. «Соціалізм, — сказав Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — не тільки відкрив трудящим масам широкий доступ до духовних цінностей, а й зробив їх безпосередніми творцями культури. Одне з яскравих свідчень цього — надзвичайний розмах художньої народної творчості»¹⁷. Нині на Україні до послуг трудящих — 26 тис. клубів і будинків культури. Число учасників художньої самодіяльності досягло 3,5 млн. чол.¹⁸. У Молдавській РСР в 1966 р. діяло 16 народних театрів¹⁹, а в 1970 р. — вже 36²⁰. Крім того, в республіці нині працюють понад 4 тис. хорових, танцювальних і драматичних гуртків, у яких беруть участь майже 300 тис. чоловік²¹.

З року в рік збагачується репертуар колективів художньої самодіяльності обох республік, зростає їх ідейно-художній рівень, а також сценічна майстерність. Багато українських пісень, музичних і хореографічних творів включено до репертуару самодіяльних художніх колективів Молдавії. В деяких селах МРСР існують самодіяльні колективи української пісні і танцю (наприклад, український хор с. Старий Балан Ришканського району)²².

Кілька разів на Україні виступав ансамбль народного танцю «Андріеш» Котовського палацу культури. Фольклорний ансамбль танцю «Хора» Фрунзенського будинку культури м. Кишинева дав 6 концертів у с. Григорівка Вознесенського району Миколаївської області²³.

Протягом 10 днів гостював у Вінницькій області на запрошення обласного управління культури народний ансамбль пісні і танцю «Стругураш» Унгенського районного будинку культури²⁴. Часто мелодії України звучать на землі Молдови у виконанні самодіяльних колективів Чернівецької, Одеської та Вінницької областей²⁵.

У 1968 р. кишинівці побачили виступи самодіяльних артистів Жовтневого палацу культури м. Києва²⁶. Постійно обмінюються концертами колективи художньої самодіяльності Кельменецького району Чернівецької області та Бричанського району МРСР. Виступаючи перед трудівниками України й Молдавії, самодіяльні артисти включають до свого репертуару ті твори, які бажають побачити й почути молдавани й українці²⁷.

¹⁵ Матеріали поточного архіву Міністерства культури УРСР (Звіт Укрконцерту за 1970 р.).

¹⁶ «Сільські вісті», 27 лютого 1970 р.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 102.

¹⁸ М. І. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972, стор. 442.

¹⁹ «Культура і життя», 17 лютого 1966 р.

²⁰ Д. Корнован. В семье единой, нераздельной. — «Партийная жизнь», 1971, № 12, стор. 14.

²¹ Там же.

²² «Соціалістична культура», 1970, № 17, стор. 16.

²³ Там же.

²⁴ «Советская Молдавия», 6 квітня 1968 р.

²⁵ «Соціалістична культура», 1970, № 17, стор. 16.

²⁶ В. Г. Лысенко. В единой семье — к единой цели, Кишинев, 1971, стор. 190.

²⁷ Богатирське побратимство, Ужгород, 1968, стор. 169.

Характерною особливістю культурного співробітництва між Україною й Молдавією є періодичне проведення спільних семінарів з питань культури. Такий семінар відбувся в 1966 р. в м. Могилеві-Подільському Вінницької області. Він сприяв поліпшенню роботи клубів обох республік під час підготовки та святкування 50-річчя Великої Жовтня²⁸.

Однією з форм культурного обміну між УРСР та МРСР є співробітництво в галузі кіно. Радянська кінематографія відіграє велику роль у вихованні підростаючого покоління в дусі інтернаціоналізму. В багатьох кінофільмах показано, як на основі ленінської національної політики зміцніли дружні відносини між народами СРСР.

Кінематографісти України подали допомогу в організації Кишинівської кіностудії художніх і документальних фільмів «Молдовафільм». Завдяки тісному співробітництву молдавських режисерів з кінематографістами братніх республік (у тому числі й України) значно підвищився ідейний і художній рівень кінофільмів. У результаті цієї плідотної праці молдавське кіномистецтво досягло визначних успіхів. У 1959 р. на Другому всесоюзному кінофестивалі в Києві високу оцінку одержав художній фільм «Отаман Кодр». Премія ім. Ярослава Галана та приз кінофестивалю п'яти республік у 1967 р. були присуджені кінострічці «Гіркі зерна» студії «Молдовафільм»²⁹. Великою популярністю користувалися у глядачів також фільми «Маріанна», «Сергій Лазо», «Останній день осені» та інші.

Створення молдавського національного кіномистецтва — знаменне явище в історії радянського кіно. Це — результат ленінської національної політики КПРС, спрямованої на всебічний розвиток культури народів СРСР.

Для розвитку співробітництва в галузі кіно велике значення мають зустрічі режисерів, операторів, артистів України й Молдавії, на яких вони діляться досвідом роботи. Так, під час проведення Тижня Української РСР в Молдавії побували кінопрацівники Києва й Одеси, зокрема артист В. Воронін, знайомий глядачам з фільмом «Іванна» і «Перший ешелон», М. Криничина («За двома зайцями», «Катя-Катюша»), головний редактор Одеської кіностудії С. Стриженюк, кінознавець С. Вишневський та ін.³⁰ Молдавські глядачі подивилися тоді стрічки, поставлені на кіностудіях України: «Загибель ескадри», «В степах України», «Богдан Хмельницький» та ін., а також зустрілися з кіноартистами³¹.

Дружні зв'язки встановилися також між працівниками образотворчого мистецтва Молдавії й України. Їх творчому співробітництву великою мірою сприяють всесоюзні та міжреспубліканські виставки творів художників, скульпторів, графіків. Так, у 1968 р. на виставці у Кишиневі були представлені картини відомих українських художників Т. Яблонської, М. Глушенка, Г. Якутовича та ін. Молдавська громадськість високо оцінила їх майстерність³².

Пересягнуло межі своєї республіки й молдавське образотворче мистецтво. Напередодні III Всесоюзного з'їзду художників молдавські майстри пензля експонували свої твори в містах України та інших союзних республік³³. Так, одесити познайомилися з роботами молдавських художників В. Зазерської, М. Греку і Г. Саїнчука. Твори двох останніх мали змогу подивитися також чернівчани. А виставку робіт

²⁸ «Соціалістична культура», 1966, № 10, стор. 16—19.

²⁹ «Коммунист Молдавии», 1968, № 2, стор. 30.

³⁰ «Советская Молдавия», 24 червня 1966 р.

³¹ «Молдова сочялисте», 19 червня 1966 р.

³² «Советская Молдавия», 26 листопада 1968 р.

³³ Там же.

заслуженого діяча мистецтв Молдавської РСР Є. Мегера було показано жителям його рідного села Гельмязева Черкаської області³⁴.

Під час проведення Тижня Української РСР в Молдавії робітники Кишинівського трактороскладального заводу познайомилися з роботами випускників Київського державного художнього інституту, була організована зустріч з молодими художниками³⁵.

Таким чином, культурне співробітництво між Українською і Молдавською РСР у 1966—1970 рр. ще більше зросло й зміцніло. «Кожна нація може і повинна вчитися у інших»³⁶ — можна з упевненістю сказати, що ці слова К. Маркса знайшли реальне підтвердження в житті радянських соціалістичних республік.

За минулу п'ятирічку народи СРСР досягли нових успіхів у розвитку культури. З'явилися художні твори високого політичного та естетичного звучання. Для збагачення культур усіх націй і народностей нашої країни велике значення мають твори російських класиків і сучасних письменників, художників, композиторів. Кращі зразки російської культури є прикладом для діячів літератури і мистецтва України й Молдавії. Це не тільки не гальмує розвитку національних культур, а, навпаки, всіляко йому сприяє. Дедалі більше значення в розвитку культур народів СРСР відіграє російська мова, яка стала мовою міжнаціонального спілкування в нашій країні. Їй належить провідна роль у пропаганді творів російської й світової культури і взаємному обміні досягненнями радянських національних культур, що сприяє вирівнюванню їх розвитку, веде до зближення і розквіту.

Рік у рік розширюється культурне співробітництво між Україною і Молдавією, з'являються нові його форми. Це — тижні дружби союзних республік, дні літератури, фестивалі мистецтв «Дружба народів», фестивалі самодіяльних художніх колективів. Вони свідчать про зростання культурного рівня народів СРСР.

За роки восьмої п'ятирічки збільшилася кількість гастролей українських театрів у Молдавії та молдавських на Україні. В 1959—1965 рр. в Молдавії на гастролях побувало 6 українських театральних колективів, а в 1966—1970 рр. — 10. На новий ступінь розвитку піднялася художня самодіяльність обох республік, учасники якої частіше почали бувати один у одного. Репертуар художніх колективів з кожним роком ставав змістовнішим. Для досліджуваного періоду був характерним дедалі ширший обмін досягненнями національних культур. Цей процес позитивно вплинув на успіхи в комуністичному будівництві, оскільки дружба і співробітництво народів нашої країни є потужними прискорювачами соціального прогресу.

Восьма п'ятирічка ще раз переконливо підтвердила, що створення умов для розвитку національних культур народів СРСР сприяє їх всебічному розвитку і співробітництву. Кожна з культур народів нашої країни, у тому числі України та Молдавії, розвиваючись, вбирає в себе все краще з культурних надбань інших народів і, в свою чергу, кожна з них робить свій внесок у розвиток культур братніх народів.

XXIV з'їзд КПРС накреслив заходи дальшого розвитку культури нашого народу. Піднесення культурного рівня радянських людей здійснюється широким фронтом, в усій різноманітності засобів і форм, властивих розвинутому соціалістичному суспільству.

³⁴ Духовний розквіт українського народу, К., 1972, стор. 222: «Советская Молдавия», 26 листопада 1968 р.

³⁵ «Молдова социалистэ», 19 червня 1966 р.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

РАДЯНСЬКИЙ ТАДЖИКИСТАН

В. М. ЗАЙЧЕНКО, Т. О. КОМАРЕНКО, К. С. САБІРОВ

У жовтні цього року трудящі середньоазіатських республік разом з усім радянським народом святкуватимуть 50-річчя утворення Узбецької, Киргизької, Таджикицької, Туркменської радянських соціалістичних республік та їх комуністичних партій.

У постанові ЦК Компартії Таджикистану про 50-річчя Таджикицької РСР і Компартії республіки зазначається, що внаслідок послідовного здійснення ленінської національної політики КПРС таджицький народ має свою державність, став на шлях національного відродження і консолідації в соціалістичну націю.

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що справжня історія людства починається в епоху соціалізму. Для таджицького народу ці слова класиків марксизму-ленізму мають особливе значення. Адже до Великої Жовтневої соціалістичної революції навіть не існувало поняття «Таджикистан». Території, на яких мешкали таджики, входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства і Бухарського емірату. Тільки Радянська влада дала змогу таджикам створити свою національну державність.

У жовтні 1924 р. внаслідок національно-державного розмежування було створено Таджикицьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку та її партійну організацію. Це був один з найважливіших заходів Комуністичної партії, спрямований на втілення в життя ленінської національної політики. Протягом життя одного покоління народи Середньої Азії пройшли величезний шлях від середньовічних феодальних і феодально-патріархальних відносин до розвинутого соціалістичного суспільства.

Все, чим багата Таджикицька Радянська Соціалістична Республіка сьогодні, — це результат героїчної, самовідданої праці всього радянського народу — єдиної інтернаціональної спільності людей. У багатонаціональному Союзі РСР збулося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що «...з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти... до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»¹.

На території сучасного Таджикистану — однієї з передових республік Радянського Сходу — до Жовтневої революції було лише кілька напівкустарних підприємств і дрібних ремісничо-кустарних закладів. У 1913 р. міське населення становило 9%². На селі панували феодальні відносини. Тому першочерговим завданням Радянської влади було проведення аграрної реформи, в основу якої покладено ленінський Декрет про землю. Велике значення для соціалістичної перебудови сільського господарства середньоазіатських республік мав розвиток іригації. «Зрошення найбільше потрібне і найбільше перетворить край, відродить його, поховає минуле, зміцнить перехід до соціалізму»³, — писав В. І. Ленін.

Вже у травні 1918 р. Володимир Ілліч підписав декрет «Про організацію зрошувальних робіт у Туркестані»⁴, яким передбачалося здій-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

² Народное хозяйство СССР в 1972 г. Статистический ежегодник, М., 1973, стор. 11.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 288.

⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. I, М., 1967, стор. 61—64.

снити комплекс заходів для спорудження іригаційних систем у краї. Але втіленню в життя цього декрету перешкодила громадянська війна, розв'язана внутрішньою контрреволюцією при активній підтримці іноземних інтервентів. Відстоювати завоювання Великого Жовтня таджикам допомагали представники багатьох національностей Країни Рад: росіяни, українці, вірмени, туркмени, казахи та ін. Боротьбу таджицького народу за щасливе майбутнє очолили видатні діячі Комуністичної партії М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе та ін. Радянський уряд подавав воєнну, фінансову, продовольчу і матеріально-технічну допомогу таджицькому народу. У свою чергу, Туркестан поставляв для централізованих державних фондів бавовну і нафту.

Втілення в життя ленінської національної політики, що ґрунтується на принципах пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, самовіддана праця таджиків і представників інших національностей Радянського Союзу дали змогу вже в довоєнні роки перетворити республіку з споживаючої (в 1924 р. 50% її бюджету становили дотації союзного уряду⁵) у виробляючу. У Таджикистані було створено багатогалузеву, оснащену сучасною технікою промисловість. Темпи зростання загального обсягу промислової продукції в 1940 р. збільшилися порівняно з 1913 р. у 8,8 раза⁶. За темпами розвитку Таджикицька РСР займала одне з перших місць у нашій країні⁷.

Новобудови Таджикистану стали справжніми будовами дружби. У багатонаціональних виробничих колективах працювали і передавали свій досвід, знання і майстерність посланці різних союзних республік. Національні кадри робітничого класу готували також на заводах і фабриках Москви та Ленінграда, шахтарі опановували «секрети» цієї складної професії у Донбасі та Караганді. Підготовка технічно грамотних кадрів для Таджикистану проводилася в двох напрямках — за розпорядком загальносоюзних організацій і за договірною системою між окремими республіками.

Важливою формою економічного співробітництва стала шефська допомога трудящих промислових центрів країни національним районам, зокрема й Таджикицькій РСР. Шефство значно сприяло розвитку і зміцненню дружби народів СРСР.

Перебудова сільського господарства на соціалістичних засадах розпочалася з перших днів встановлення Радянської влади, але тільки колективізація докорінно змінила життя таджицького дехканства. Завдяки допомозі всіх народів Радянського Союзу до 1938 р. було колективізовано 92% дехканських господарств⁸. У 1940 р. в республіці працював 21 радгосп і 3093 колгоспи. Комуністична партія і Радянський уряд вживали заходів для забезпечення трудівників ланів Таджикистану найновішими сільськогосподарськими машинами. В 1940 р. у республіці було 4129 тракторів (у перерахунку на 15-сильні), 137 зернозбиральних комбайнів, 1534 вантажні автомашини тощо⁹. Серед найновішої техніки були й бавовнозбиральні машини з маркою Білсерцевіцького заводу ім. 1 Травня. Їх випуск було розпочато в 1931 р., а вже в першій половині 1932 р. надіслано 26 штук¹⁰.

Велику допомогу у зміцненні колгоспного ладу в республіці подали кадрові робітники промислових центрів країни, які на заклик партії

⁵ Формирование социалистических наций в СССР, М., 1962, стор. 531.

⁶ Народное хозяйство СССР в 1972 г., стор. 167.

⁷ Союз равных. 1922—1972. Справочник, М., 1972, стор. 244.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ «Правда Востока», 15 липня 1932 р.

прибули сюди у числі двадцятип'ятитисячників. У свою чергу, таджицький народ прагнув внести гідний вклад у створення індустріального комплексу СРСР.

Суворою перевіркою міцності Радянської держави стала Велика Вітчизняна війна. Всі народи нашої країни піднялися на захист рідної Вітчизни. «Дружба і братерство, які зв'язують нас з іншими народами Радянського Союзу,— не пусті слова,— зазначалося в листі бійцям-таджицкам від таджицького народу.— Знайте, що завжди, коли до нас надходять звістки про звірства фашистів над українським, російським, білоруським та іншим народом..., єдине почуття переповнює всю нашу суть — люта ненависть до ворога... Ми з потроєним запалом починаємо мстити ворогу за загиблих братів наших невтомною працею, невтомною допомогою фронту»¹¹.

Значний вклад у перемогу над німецько-фашистськими загарбниками внесли трудящі Таджикиської РСР. На її території було розміщено устаткування фабрик і заводів, вивезених із захоплених ворогом районів. Місцеві жителі дали притулок тисячам евакуйованих громадян. За трудовий героїзм 102 тис. трудівників республіки було нагороджено орденами і медалями¹².

Відважно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни воїни Таджикистану. Багато з них брало участь у визволенні української землі від фашистської нечисті, форсуванні Дніпра і Десни. 12 таджиців було удостоєно звання Героя Радянського Союзу за визволення України¹³. За мужність і героїзм майже 50 тис. бійців і командирів з Таджикистану було нагороджено орденами і медалями, а більше 40 — удостоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁴. «Історична перемога у Вітчизняній війні яскраво продемонструвала переваги соціалістичного суспільного і державного ладу, велику життєву силу і непорушність Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹⁵.

За післявоєнний період під керівництвом Комуністичної партії таджицький народ у братній сім'ї народів СРСР досяг грандіозних успіхів у розвитку економіки та культури. Нині у республіці налічується більше 90 галузей промисловості, діє понад 330 великих сучасних підприємств. Обсяг промислового виробництва перевищив рівень 1913 р. у 99 раз. Середньорічна чисельність робітників і службовців зросла в 1972 р. порівняно з 1922 р. у 41 раз¹⁶. Якщо в 1941 р. тут працювало 11 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, то наприкінці 1970 р.— вже 120 тис.¹⁷

Швидкими темпами розвивається сільське господарство республіки. Значно зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Їх посівні площі збільшилися з 494,3 тис. га в 1913 р. до 765 тис. га в 1970 р.¹⁸

Сьогодні Таджикистан відіграє дедалі помітнішу роль у єдиному народногосподарському комплексі країни. Республіка виробляє 10,9% бавовни-волокна, 12% шовку-сирцю, 3,36% шовкових тканин, 2,9%

¹¹ «Коммунист Таджикистана», 25 березня 1943 р.

¹² Союз равных. 1922—1972, стор. 245.

¹³ М. Х. Холлов. Таджицька Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972, стор. 44.

¹⁴ Союз равных. 1922—1972, стор. 244.

¹⁵ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 12—13.

¹⁶ «Правда», 23 вересня 1972 р.; Народное хозяйство СССР в 1972 г., стор. 167; Население СССР в 1972 г. Справочник, М., 1974, стор. 137.

¹⁷ Союз равных. 1922—1972, стор. 247.

¹⁸ Там же, стор. 249.

рослинної олії тощо¹⁹. Майже 90% бавовни-волокна, 80% шовкових тканин, 80—90% виноградного вина і деяка інша продукція вивозиться в різні райони країни²⁰. Істотно змінилася номенклатура виробів, що вивозяться за межі республіки. Крім продукції сільського господарства, легкої та харчової промисловості, Таджикистан поставляє автоматичні верстати, електроустаткування, запасні частини для тракторів і автомашин, устаткування для тваринницьких ферм тощо. Водночас він одержує з різних союзних республік машини, прилади, устаткування, чорні метали, нафтопродукти та ін.

Тісні економічні зв'язки підтримує Таджикистан з Україною. Для підприємств легкої промисловості нашої республіки таджицькі брати виробляють автоматичні ткацькі верстати, а також надсилають запасні частини для тракторів, сільськогосподарських машин, текстиль. З Української РСР Таджикистан одержує сталь, прокат, різне устаткування, вироби електротехнічної та резинотехнічної промисловості. Рік у рік ці зв'язки зростають.

Промислова продукція з маркою таджицьких підприємств експортується в 40 країн²¹.

Правильне розв'язання Комуністичною партією національного питання було однією з основних умов успішного проведення культурної революції і створення соціалістичної змістом і національної формою культури таджицького народу. За даними перепису 1897 р., у Таджикистані було лише 2,3% письменних²². Це найнижчий показник у царській Росії. Сьогодні Таджикистан — республіка суцільної грамотності. До Великої Жовтневої соціалістичної революції в Таджикистані не видавалося жодного журналу, і тільки місцеві феодали одержували 59 примірників газети «Туркестанские ведомости». Нині в республіці друкується 2 853 тис. примірників газет і журналів, або в середньому по 1005 примірників на тисячу жителів. З братніх республік у Таджикистан надсилається більше 325 тис. примірників газет і журналів²³.

За роки Радянської влади докорінно змінилося становище жінок-таджицьки. У народному господарстві зайнято 378 тис. жінок, а в медицині та деяких інших галузях їх більшість. До вищого органу державної влади — Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання від Таджикистану обрано 32,5% жінок-депутатів²⁴.

У республіці працює Академія наук, 9 вищих і 35 середніх спеціальних навчальних закладів. У наукових установах, вузах та інших організаціях зайнято 5,5 тис. наукових співробітників.

За роки Радянської влади було створено нові для таджицького народу види мистецтва: багатожанрова література, професійний театр, симфонічна музика, живопис, графіка, скульптура. Нині в республіці діє 11 професійних мистецьких закладів²⁵, зокрема Таджицький державний орден Леніна театр опери і балету ім. С. Айні, Таджицький державний орден Трудового Червоного Прапора театр драми ім. А. Лахуті, Таджицька орден Трудового Червоного Прапора державна філармонія. У 1040 клубах і будинках культури Таджикистану створено найсприятливіші умови для всебічного розвитку народних

¹⁹ Народное хозяйство СССР в 1972 г., стор. 254, 255, 270 (підрахунки авторів).

²⁰ Союз равных. 1922—1972, стор. 247.

²¹ Там же.

²² Население СССР в 1972 г., стор. 107.

²³ «Сільські вісті», 29 вересня 1972 р.

²⁴ «Коммунист Таджикистана», 24 червня 1973 р.; «Комсомолец Таджикистана», 21 червня 1974 р. (підрахунки авторів).

²⁵ «Правда», 23 вересня 1972 р.; Народное хозяйство СССР в 1972 г., стор. 668.

талантів. У 1242 бібліотеках налічується 8 181 тис. примірників книг і журналів, працюють 6 музеїв і 1070 кіноустановок²⁶.

Взаємозбагаченню і зближенню національних культур сприяють декади і тижні літератури та мистецтва братніх народів, кінофестивали союзних республік, які регулярно проводяться в Таджикистані. У свою чергу, таджицькі письменники і працівники мистецтв знайомлять з своєю творчістю трудящих РРФСР, України, Узбекистану, Казахстану, республік Закавказзя, Прибалтики та ін.

У братній сім'ї радянських народів таджицький народ досяг великих успіхів у будівництві соціалізму і комунізму. Втілюючи в життя накреслення XXIV з'їзду КПРС, докладаючи всіх зусиль для дострокового виконання плану четвертого, визначального року дев'ятої п'ятирічки, трудящі Радянського Таджикистану розгорнули соціалістичне змагання за гідну зустріч славного ювілею республіки та її Комуністичної партії.

²⁶ Народное хозяйство СССР в 1972 г., стор. 659, 664, 667, 670.

РАДЯНСЬКА КИРГИЗІЯ

К. К. ОРОЗАЛІЄВ

Утворення багатонаціональної Радянської держави — яскраве свідчення торжества ідей марксизму-ленінізму, втілення в життя небачених в історії людства відносин дружби і єдності вільних народів. XXIV з'їзд КПРС зазначав, що «одним з найбільших завоювань соціалізму є практичне здійснення партією ленінської національної політики — політики рівності і дружби народів... За минулі роки під керівництвом партії було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, по шляху дальшого поступового зближення націй і народностей нашої країни»¹.

У динамічному процесі соціалістичного будівництва виникла нова історична спільність людей — радянський народ. «Утворення Радянського Союзу стало одним з вирішальних факторів, що забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах піднесення економіки і культури всіх радянських республік»², швидкого соціального та духовного розквіту республік Радянського Сходу, в тому числі й Киргизької РСР.

Велике значення для киргизького та інших народів середньоазійських республік мали Велика Жовтнева соціалістична революція та утворення Союзу РСР. Уже в грудні 1917 р. делегати VI Ферганського обласного з'їзду Рад, а в січні 1918 р. — II Семиріченського обласного селянського з'їзду прийняли постанови про перехід влади в краї до рук Рад. Уперше в Киргизії це було здійснено в Кизил-Кні та Сулюкті, а до середини 1918 р. — в інших містах і селищах, аулах і кишлаках.

Під час боротьби за перемогу Великого Жовтня і зміцнення влади Рад у Киргизстані, у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції Радянський уряд і Центральний Комітет партії подавали

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86—87.

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 4.

постійну допомогу і всебічну підтримку киргизькому та іншим народам цього краю. Наприклад, на початку 1918 р. у Туркестані не вистачало продуктів харчування для постачання населення. В. І. Ленін особисто вжив термінових заходів для поліпшення продовольчого становища народних мас. Крім того, з центральних районів країни сюди надходили промислові товари та устаткування. 17 травня 1918 р. за підписом В. І. Леніна було видано декрет «Про асигнування 50 млн. крб. на зрошувальні роботи у Туркестані та про організацію цих робіт»*. Таким чином, з перших днів свого існування Радянський уряд всіляко підтримував киргизький та інші народи Середньої Азії, які стали на шлях будівництва нового життя.

У важких умовах громадянської війни та іноземної військової інтервенції, господарської розрухи й голоду трудящі Країни Рад, зокрема народи Середньої Азії, під керівництвом Комуністичної партії піднялися на захист завоювань Великого Жовтня. Тисячі трудящих Туркестану — киргизи, росіяни, узбеки, туркмени, українці — добровільно вступали до лав Червоної Армії. Так, під час розгрому басмацьких банд і білогвардійських з'єднань особливо відзначилися Окремий киргизький кавалерійський дивізіон під командуванням А. Осмонбекова, Дунганський кавалерійський полк М. Масанчіна, Татарська бригада, добровольчі загони дехкан і шахтарів Сулюкти і Кизил-Кия під командуванням В. Я. Хрипченка та З. Кадірова. Неоціненну допомогу в знищенні білогвардійщини і басмацтва у Туркестані подали посланці Центрального Комітету партії М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Ш. В. Еліава, Д. А. Фурманов та ін.

Після переможного завершення громадянської війни трудящі Киргизії, що входила тоді до складу Туркестанської АРСР, приступили до мирного соціалістичного будівництва, створення своєї національної державності. Важливими подіями у становленні радянської державності киргизького народу стали проведення національно-державного розмежування народів Середньої Азії й утворення, згідно з постановою II сесії ВЦВК від 14 жовтня 1924 р., у складі РРФСР Киргизької автономної області. 1 лютого 1926 р. вона була перетворена у Киргизьку АРСР.

Утворення республіки і формування Киргизької обласної партійної організації — однієї з складових частин КППС — видатні події в історії краю. Вони сприяли перебудові життя киргизького народу, піднесенню економіки й культури республіки. Вирішальне значення для відновлення й розвитку промисловості краю мали матеріально-технічна допомога всіх братніх народів, великі асигнування із союзного бюджету, а також спеціалісти, що приїжджали в Киргизію з різних куточків Радянського Союзу.

Завдяки інтенсивній розробці природних ресурсів, спорудженню нових і реконструкції діючих фабрик і заводів, прокладанню залізниць у 1926—1927 рр. в республіці значно зросла питома вага промисловості. У ній було розпочато соціалістичну індустріалізацію³. Вже у цей час українські спеціалісти і кваліфіковані робітники брали безпосередню участь у будівництві Кантського, Кара-Балтинського та деяких інших цукрових заводів, які нині мають союзне значення⁴.

* Ним передбачалося, зокрема, закінчення побудови іригаційних систем у долині річки Чу на площі 94 тис. десятин, збільшення площі зрошувальних земель на території сучасної Ошської області. Крім того, планувалося також терміново перевести 3 млн. крб. у розпорядження начальника робіт по зрошенню долини річки Чу.— В. І. Ленін о Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1960, стор. 337—338.

³ В. П. Шерстобитов. Новая экономическая политика в Киргизии, Фрунзе, 1964, стор. 343.

⁴ А. Омуралиев. Братское сотрудничество и взаимопомощь народов—могучий источник развития экономики Киргизии, Фрунзе, 1964, стор. 20—24.

Історія соціалістичного будівництва в Радянській Киргизії підтвердила правильність ленінського положення про те, що «з допомогою пролетаріату передових країн відсталі народи можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»⁵.

З націоналізацією землі киргизькі феодали втратили економічну основу експлуатації народних мас. Останні брали активну участь у конфіскації майна великих баїв, куркульських переселенських господарств та організації різних форм сільськогосподарської й споживчої кооперації.

Першим соціально-економічним заходом Радянської влади в галузі сільського господарства стали аграрні перетворення, що відіграли важливу роль у залученні селянських мас до соціалістичного будівництва. Це означало корінні зміни у житті киргизького трудового дехканства. Як відомо, в Киргизії та інших районах Середньої Азії аграрне питання було тісно пов'язане з національним. Партія робила все, щоб ліквідувати будь-які підстави для розбрату між корінним населенням і переселенцями. Вирішенню цієї проблеми значно сприяло, зокрема, проведення у 1921—1922 рр. у північних районах Киргизії та в 1927—1928 рр. в її південній частині земельно-водних реформ. Поступово в кожному аїлі, кишлаку й селі утворювався бідняцько-батрацький і дехканський актив, зміцнювався союз киргизької і переселенської бідноти з середняком.

Стали набирати сили і перші маяки колективізації: комуни, ТСОЗи (Товариство спільного обробітку землі) й артїлі. До 1928 р. у Киргизії було організовано 295 сільськогосподарських колективних господарств⁶.

З промислових центрів Росії, України та інших районів країни для трудівників республіки щорічно надходила дедалі більша кількість сільськогосподарської техніки⁷. Збільшувалася і фінансова допомога дехканству з союзних бюджетних асигнувань.

Озброена ленінським кооперативним планом, партійна організація республіки під керівництвом Центрального Комітету в 1930 р. розпочала здійснювати колективізацію дехканських кочових господарств, що сприяло їх переходу до осілости. У цьому процесі активну участь взяли 25-тисячники⁸.

У передвоєнні роки з відсталі колоніальної окраїни царської Росії Киргизія перетворилася в одну з розвинутих середньоазіатських республік, а киргизький народ сформувався в соціалістичну націю. 5 грудня 1936 р. за новою Конституцією Киргизька АРСР була перетворена в союзну республіку, що ввійшла до складу СРСР. 23 квітня 1937 р. прийнято рішення про перетворення Киргизької обласної партійної організації у Комуністичну партію Киргизії.

Допомагаючи киргизькому народові у ліквідації його економічної та культурної відсталості, багато областей і міст РРФСР, УРСР та інших республік постійно направляли у Киргизію кваліфікованих спеціалістів і робітників, постачали будматеріали і нове устаткування для 140 новобудов, споруджених у республіці протягом 1928—1940 рр. Так,

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

⁶ Матеріали к отчету Киробкома ВКП(б) на IV областной конференции, Фрунзе, 1927, стор. 28.

⁷ Отчет о работе правительства Киргизской АССР за два года, Фрунзе, 1929, стор. 107—108.

⁸ У результаті колективізації в республіці на осілість перейшло більше 400 тис. чол.—Б. Байбулатов. Борьба парторганизации Киргизии за проведение оседания кочевого населения, Фрунзе, 1965, стор. 158.

машинобудівники і металурги Російської Федерації та Радянської України брали участь у створенні первістків киргизького машинобудування і кольорової металургії, шахтарі Донбасу, Кузбасу і Караганди допомагали реконструювати підприємства вугільної промисловості. З РРФСР та УРСР до братньої республіки надсилалися трактори та інша сільськогосподарська техніка, а також добриша. Українські буряководи і спеціалісти цукрової промисловості створювали нову для Киргизії галузь економіки. Робітники центральних районів країни взяли шефство над сільськогосподарським виробництвом Середньої Азії, уклали договори про соціалістичне змагання з колгоспниками і працівниками радгоспів.

Особливо зміцнів братерський союз народів нашої багатонаціональної Батьківщини у роки Великої Вітчизняної війни. На заклик Комуністичної партії трудящі Киргизії разом із усіма народами-братами Радянського Союзу на чолі з великим російським народом піднялися на священну визвольну боротьбу проти гітлерівських загарбників. Тисячі синів і дочок Киргизстану разом з росіянами, українцями, білорусами, казахами громили окупантів на фронті. Воїни-киргизи відстоювали кожну п'ядь землі рідної Вітчизни, свято виконували наказ трудящих республіки: «Дітище Жовтня! Киргизія закликає тебе, нащадок Сейтека, мстити за українця, за латиша, за черкеса і естонця, білоруса і молдаванина, за пограбований дім твоєї Вітчизни...»⁹.

У боях під Москвою прославилася 316 (8-ма гвардійська) Панфіловська дивізія, сформована з уродженців Киргизії й Казахстану. Немало подвигів здійснили воїни-киргизи в боях під Сталінградом, визволяючи Харків, Донбас, столицю України — Київ та інші українські міста. За мужність і відвагу, виявлені при форсуванні Дніпра і визволенні українських земель від німецько-фашистських окупантів Т. Джумабаєву, Х. Гадільшину, К. Усенбекову, А. Чортекову та М. Тешебаєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Танкова колона «Радянський Киргизстан», споруджена на кошти трудящих республіки, відзначилася у боях під Сталінградом і на Україні¹⁰.

Оцінюючи заслуги воїнів-киргизів, командуючий 2-м Українським фронтом Маршал Радянського Союзу Толбухін у листі на ім'я РНК і ЦК КП(б) Киргизії писав: «У доблесній Червоній Армії пліч-о-пліч боролися разом з великим російським народом, поряд з народами братніх республік, воїни-киргизи. На полях України киргизи захищають честь і свободу Вітчизни, відстоюють великі завоювання, що їх дав Жовтень киргизькому народу...»¹¹.

Значний вклад у перемогу внесли трудівники тилу Радянської Киргизії. У тяжких умовах воєнного часу вони швидко ввели в дію промислові підприємства, вивезені з прифронтових областей, що дало змогу налагодити випуск оборонної продукції. Трудящі республіки здавали кошти у фонд оборони і надсилали подарунки воїнам. Колгоспне селянство Киргизії виділяло продовольство для трудящих промислових центрів України. Так, у грудні 1943 р. шахтарям Донбасу було доставлено з Киргизії 18 вагонів продовольства. Багато сільгоспартілей Киргизької РСР надсилали худобу і посівний матеріал для колгоспників нашої республіки*.

⁹ «Советская Киргизия», 20 січня 1943 р.

¹⁰ С. Керимбаєв. Участие киргизского народа в освобождении Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков.— Известия Киргизского филиала АГ СССР, вып. I—XI. Фрунзе, 1954, стор. 19—21.

¹¹ «Советская Киргизия», 3 січня 1944 р.

* У визволені райони України було відправлено 100 тис. овець, 20 тис. коней 10 тис. великої рогатої худоби, сотні ешелонів продовольства й будівельних матеріалів.

У перші післявоєнні роки з Киргизії в інші союзні республіки, зокрема й на Україну, виїхало багато спеціалістів*.

Нині трудящі Киргизії разом з усім радянським народом наполегливо працюють над виконанням величних рішень XXIV з'їзду КПРС. Загальний обсяг промислової продукції Киргизької РСР зріс порівняно з 1913 р. більше, ніж у 227 раз¹². Протягом кількох днів Киргизія випускає промислової продукції стільки, скільки її вироблялося у 1913 р. у всій Росії, а електроенергії на душу населення виробляється більше, ніж у ряді капіталістичних країн. Корінні зміни відбулися останнім часом і в галузевому складі промисловості краю. Тільки за період восьмої й дев'ятої п'ятирічок введено в дію такі великі новобудови, як Киргизький камвольно-суконний комбінат, Фрунзенська ТЕЦ, Майлі-Сайський електроламповий завод, Уч-Курганська ГЕС на р. Нарин, будується гігант середньоазіатської енергетики — Токтогульська ГЕС, автоскладальний завод, здана в експлуатацію високогірна автомагістраль Фрунзе — Ош та інші великі об'єкти.

За роки Радянської влади сільське господарство Киргизької РСР стало багатогалузевим, високопродуктивним, оснащеним сучасною технікою. Про його великі успіхи свідчить той факт, що площі зрошуваних земель зросли з 180 тис. га в 1922 р. до 930 тис. га нині, а загальна площа сільськогосподарських угідь збільшилася майже вдвоє. Порівнюючи з 1913 р., валова продукція сільського господарства республіки зросла в 6,2 раза¹³. Великі зміни відбулися і в основній галузі сільськогосподарства Киргизії — тваринництві.

Економіка Киргизької РСР, що перетворилася за роки Радянської влади в передову індустріально-аграрну республіку, є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу. Сьогодні Киргизія надсилає на Україну сільськогосподарські та інші машини, сурму, бавовну тощо. У свою чергу, з України в Киргизію надходять металорізальні верстати, зернові і вугільні комбайни, чорний метал, синтетичний шовк, прядиво і багато іншої продукції.

Киргизький народ, який до революції не мав навіть своєї писемності, досяг великих успіхів у галузі науки і культури. Творчі досягнення народу цього краю в галузі культури продемонстровані на декадах киргизького мистецтва і літератури в Москві в 1939 і 1958 рр.

У післявоєнний час і, особливо протягом останніх років, розширилися і зміцніли культурні зв'язки Киргизії з Україною та іншими братніми республіками. Успішно розвиваються українсько-киргизькі театральні зв'язки: в киргизьких театрах іде шедевр української оперної класики «Запорожець за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського, п'єси О. Корнійчука, В. Собка, Я. Галана та ін., а на сценах київських театрів — п'єси Т. Абдумомунова і Ч. Айтматова. Відомі українські співаки і музиканти беруть участь у фестивалі мистецтв «Весна Ала-Тоо», а на Україні гастролювали прославлений ансамбль комузистів та інші колективи і окремі виконавці.

Дружба киргизького й українського народів позитивно вплинула на їх національні літератури. Братерству й дружбі з українським народом

* Більше 270 зоотехніків, ветлікарів, агрономів, механізаторів і землевпорядників поїхали працювати на Україну і в Російську Федерацію. До РРФСР, України, БРСР і Молдавії прибуло також 700 лікарів і 600 чол. середнього медичного персоналу. За рішенням ЦК КП(б) Киргизії й РНК республіки для роботи в партійних і радянських органах визволених районів було направлено 235 керівних працівників. — Б. Султаналиєв. Расцвет дружбы народов в Советском Киргизстане, Фрунзе, 1972, стор. 36.

¹² «Советская Киргизия», 25 січня 1974 р.

¹³ Там же.

присвячена поема К. Маликова «Дружба і любов» (1949 р.). До 300-річчя возз'єднання України з Росією киргизькою мовою видано вірші й поеми Т. Г. Шевченка, «Вірші трьох поетів» (Л. Українки, І. Франка, П. Грабовського), роман Натана Рибачка «Переяславська Рада», поетичний збірник П. Тичини «Дружба народів». Українською мовою вийшли твори багатьох киргизьких письменників: Т. Сидикбекова, А. Токомбаєва, Ч. Айтматова, К. Баялинова в перекладах В. Сосюри, М. Бажана, М. Шеремета та ін.¹⁴ З великим успіхом пройшла в Киргизії Декада української літератури (1968 р.).

Швидкий розвиток усіх галузей народного господарства і культури Киргизької РСР став можливим лише в результаті всебічної допомоги братніх народів нашої країни і насамперед великого російського народу. За небагато короткої строк киргизький народ пройшов гігантський шлях — від патріархально-феодальних відносин до розвинутого соціалізму.

За великі досягнення у галузі сільського господарства і успішне виконання державного плану заготівель сільськогосподарських продуктів у 1957 р. Киргизія була нагороджена орденом Леніна. В 1963 р. за успіхи у розвитку економіки і культури і на честь 100-річчя добровільного входження Киргизії до складу Росії республіка була нагороджена другим орденом Леніна. А у дні святкування 50-річчя утворення Радянського Союзу Киргизька РСР, як і інші братні республіки країни, була нагороджена орденом Дружби народів.

Сьогодні Радянський Киргизстан—високорозвинута республіка з великою сучасною промисловістю, механізованим, високопродуктивним сільським господарством і передовою культурою. Трудящі Киргизької РСР вносять гідний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Визначні успіхи киргизького, як й інших радянських народів, свідчать про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. «Трудящі Киргизстану з почуттям гордості дивляться на пройдений шлях славних перемог і звершень,—говориться у постанові ЦК Компартії Киргизії «Про п'ятдесятиріччя Киргизької Радянської Соціалістичної Республіки та її Комуністичної партії».— Їх великі завоювання в соціально-економічному і духовному житті є результатом самовідданої праці робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції республіки, постійного піклування й уваги Комуністичної партії та її ленінського Центрального Комітету, Радянського уряду, братньої допомоги російського й інших радянських народів. ЦК Компартії Киргизії від імені комуністів, від імені киргизького народу і всіх трудящих республіки висловлює сердечну подяку великому російському народові, всім братнім народам країни за неоціненну допомогу у розвитку економіки й культури Радянського Киргизстану»¹⁵.

¹⁴ К. Асаналиєв. О некоторых вопросах литературной связи украинского и киргизского народов.— Известия Киргизского филиала АН СССР, вып. I—XI, Фрунзе, 1954, стор. 10—15.

¹⁵ «Советская Киргизия», 25 січня 1974 р.

До 25-річчя Німецької Демократичної Республіки

СОЦІАЛІСТИЧНА ЄДИНА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ — ОРГАНІЗАТОР
ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПРОМИСЛОВІСТІ НДР (1971—1973 рр.)

М. Є. ГУРАРІЙ

Принципи соціалістичного інтернаціоналізму передбачають постійний обмін досвідом роботи між марксистсько-ленінськими партіями. Особливо велике значення він має для діяльності комуністичних партій соціалістичних країн, які спільно розробляють кардинальні проблеми побудови соціалізму і комунізму¹.

Шлях НДР до соціалізму нерозривно зв'язаний із зростанням керівної ролі Соціалістичної єдиної партії Німеччини і робітничого класу в процесі суспільного розвитку країни. Ця проблема висвітлена у документах з'їздів СЄПН і пленумів ЦК партії, промовах, доповідях і статтях Першого секретаря ЦК СЄПН Е. Хонсккера². Вивченням цих цитань також займаються німецькі історики³. Їх праці об'єднує спільна мета — показати дію загальних закономірностей будівництва соціалізму у конкретно-історичних умовах НДР. Радянські вчені⁴ досліджують соціально-політичні зміни, які відбуваються в НДР на сучасному етапі, зв'язки робітничого класу СРСР і НДР, контакти між КПРС і СЄПН. Радянські та німецькі науковці спрямовують свої зусилля на спільне вивчення боротьби народу НДР за нове соціалістичне суспільство й виконання рішень VIII з'їзду СЄПН.

В. І. Ленін учив, що сила партії — це «повна ясність і тверезість врахування всіх наявних класових величин, і російських і міжнародних»⁵. Спираючись на це ленінське вчення, СЄПН визначає шляхи вирішення внутрішніх суперечностей, удосконалення соціалістичних суспільних відносин. 4-й Пленум ЦК СЄПН (грудень 1971 р.) прийняв важливе рішення про дальший розвиток виробничих відносин у країні (розширення сфери діяльності й підвищення рівня їх зрілості) та усунення деяких явищ реставраційно-капіталістичного характеру⁶.

Соціалістичні виробничі відносини в НДР перемогли на початку 60-х років. У 1971 р. на державних підприємствах вже працювало 82,4% робітників і службовців, які виробляли 83,1% промислової товарної продукції. В країні функціонувало 4 458 виробничих кооперати-

¹ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 7.

² Эрих Хонеккер. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе, М., 1973.

³ Развитие социалистического общества: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций, М., 1973; Рабочий класс и его партия в современном социалистическом обществе, Прага, 1973; Руководящая роль рабочего класса в социалистических странах, М., 1970; Творческое применение СЕПГ ленинских идей о союзе рабочего класса со средними слоями в строительстве социализма.— Вопросы общественных наук, вып. 2, К., 1970.

⁴ В. И. Цапанов. Воплощение ленинских идей в строительстве социализма в ГДР.— Ежегодник германской истории — 1971, М., 1973; І. М. Кулінич. Будівництво соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці.— З історії зарубіжних соціалістичних країн, К., 1971; А. С. Зав'ялов. Национальный фронт демократической Германии и строительство социализма в ГДР, Днепропетровск, 1971; В. Н. Пономарев. Строительство развитого социалистического общества — стратегическая линия СЕПГ в современных условиях.— Политическая стратегия и тактика коммунистических партий, М., 1971, та ін.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 329.

⁶ Див. "Neues Deutschland", 28 квітня 1972 р.

вів⁷. Але поряд з ними одночасно існували й численні державно-приватні (близько 6 тис.) і приватні (понад 3 тис.) фабрики і заводи⁸, частка яких у виробництві промислової товарної продукції в 1971 р. становила 11,2%, з числом робітників і службовців на них — 14,3%⁹.

Накреслені партією перетворення являли собою систему заходів, спрямованих на перехід змішаних і приватних промислових і будівельних підприємств, а також ремісничих кооперативів до рук народу. Кооперування ремісників повинно було дальше сприяти розвитку ремесел і активнішому залученню їх до сфери обслуговування населення¹⁰. Держава подавала допомогу і приватним ремісникам, оскільки зміцнення їх зв'язків з державними і кооперативними підприємствами значно полегшувало поступовий перехід дрібних виробників на соціалістичні рейки. На 4-му Пленумі ЦК СЄПН підкреслювалося, що процес перетворень у промисловості має супроводжуватися збільшенням виробництва, зростанням його ефективності тощо¹¹.

Як відомо, розвинутий соціалізм базується на суспільній власності на засоби виробництва. «Зрозуміло, — писав В. І. Ленін, — що капіталіст, який зберігає приватну власність і відносини експлуатації, не може не бути в соціалістичній республіці інородним тілом»¹². Соціалізм означає працю без капіталістів, найсуворіший контроль з боку суспільства і держави над мірою праці і мірою споживання¹³. Змішані й приватні підприємства співробітничали з народними у рамках соціалістичного планового господарства шляхом спільної участі в «групах підприємств за видами продукції; «об'єднаннях за коопераційним постачанням» та ін. Проте можливість їх використання почала поступово зменшуватися, оскільки в техніко-економічному відношенні вони (змішані — меншою мірою, приватні — більшою) через відсутність необхідних коштів для їх модернізації, малих розмірів, недостатньої спеціалізації виробництва були приречені на відставання. У соціальному відношенні існування змішаних і особливо приватних підприємств негативно впливало на ідейно-політичне виховання деякої частини робітників, службовців та інтелігенції, породжувало шкідливі ілюзії в середовищі робітничого класу, заперечувало його керівну роль у суспільстві. Приватна власність була джерелом активізації буржуазної ідеології. Крім того, незважаючи на те, що приватні підприємства перебували під контролем держави, окремі їх власники у зв'язку із зростанням прибутків намагалися розширити свій завод чи фабрику за рахунок державних підприємств, порушували соціалістичний принцип оплати праці¹⁴.

СЄПН вважала, що для здійснення корінних політичних та економічних перетворень в Німецькій Демократичній Республіці існують всі реальні можливості: робітничо-селянська влада і політичне керівництво СЄПН, яку підтримують всі інші демократичні партії, масові громадські організації країни і німецький народ, а також зміцнення міжнародного становища НДР. Партія визначила методи проведення перетво-

⁷ Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik.— 1973, Berlin, 1973, стор. 113; «Neues Deutschland», 16 жовтня 1971 р.

⁸ Державно-приватні підприємства виникли в результаті зступу держави (державних підприємств) у приватні фірми на правах компаньйонів.

⁹ Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik.— 1973, стор. 113.

¹⁰ В 1971 р. у НДР приватні ремісники виконали 48,7% обсягу робіт (див. Statistisches Jahrbuch der DDR.— 1973, стор. 170).

¹¹ Див. «Neues Deutschland», 28 квітня 1972 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 429.

¹³ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 33, стор. 92—93.

¹⁴ Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций, стор. 44.

рення у промисловості — добровільність і викуп підприємств чи паю у їх власників. На таку можливість вказували ще класики марксизму-ленінізму¹⁵. Зрозумівши безперспективність збереження своїх фабрик та заводів в умовах розвинутого соціалізму, підприємці погодилися з позицією держави.

Добровільність продажу засобів виробництва була значно полегшена ще й тим, що СЄПН виходила з ленінського положення про те, що колишні капіталісти можуть бути корисними пролетаріатові «як розумні й досвідчені організатори найбільших підприємств...»¹⁶ Нині більшість колишніх власників (приблизно 85%) працюють директорами або іншими відповідальними працівниками на нових народних підприємствах¹⁷.

Намагаючись викликати у трудящих НДР недовір'я до економічної політики СЄПН, буржуазні кола ФРН поширювали чутки, нібито в основі перетворення у промисловості НДР лежать якісь заздрощі з боку робітників до благополуччя підприємців, прорахунки економістів тощо¹⁸. Робітничий клас та інші верстви населення Німецької Демократичної Республіки відповіли на ці наклепи фальсифікаторів ще більшою підтримкою партії. Делегати 8-го конгресу Об'єднання вільних німецьких профспілок (червень — липень 1972 р.) підтримали рішення СЄПН про перехід державно-приватних та приватних підприємств у власність держави¹⁹.

Після VIII з'їзду СЄПН рівень партійного керівництва масами значно підвищився. «Чим ширше розмах соціалістичного будівництва, — відзначав Е. Хонеккер, — чим складніші завдання, тим важливішою є роль і більша відповідальність партії»²⁰. На виконання рішень 4-го Пленуму ЦК мобілізував тисячі комуністів, активістів, представників підприємств і державних установ. На нових народних заводах і фабриках створювалися первинні партійні організації, їх роботі приділялася більша увага з боку державних органів, профспілок. Економічно міцні підприємства подавали їм допомогу. Політбюро і ЦК СЄПН контролювали роботу цих заводів і фабрик, накресливали заходи щодо подолання труднощів²¹. На початку грудня 1972 р. на нових соціалістичних підприємствах вже існувало 800 первинних парторганізацій²². Чисельне зростання партійних рядів у несоціалістичному секторі та кооперативах ремісників відбувалося повільно. Тому навіть після здійснення соціалістичних перетворень на ряді нових народних підприємств організації СЄПН були нечисленними. Так, наприклад, у районі Глаухау їх кількість становила всього 5%²³.

В. І. Ленін указував, що сила первинної партійної організації полягає у її зв'язку з усією партією, у визначеній класовій програмі, високій відповідальності кожного її члена за доручену справу. У цьому випадку, говорив Володимир Ілліч, «і два-три партійні соціал-демократи зуміють не розпливтися, таким чином, у безформеній легальній організації, а вести при всіх умовах, при всяких обставинах, при всяких можливих становищах свою партійну лінію, впливати на середовище в

¹⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 223—225, 495—496; В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 306—307.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 307.

¹⁷ Див. "Neues Deutschland", 7 грудня 1972 р.

¹⁸ Див. "Der Spiegel", 1972, № 7, стор. 37—42.

¹⁹ Див. "Neues Deutschland", 1 липня 1972 р.

²⁰ Ерих Хонеккер. Назв. праця, стор. 112.

²¹ Див. "Neues Deutschland", 28 квітня, 7 липня, 13 жовтня, 7 грудня 1972 р.

²² "Neues Deutschland", 7 грудня 1972 р.

²³ "Neues Weg", 1972, № 22, стор. 1032.

дусі всієї партії, а не давати середовищу поглинути себе»²⁴. Керуючись цією ленінською настановою, СЄПН посилювала боездатність новостворених парторганізацій. Цьому сприяли система партійної освіти і виховання комуністів, обмін досвідом роботи між КПРС і СЄПН тощо. Первинні парторганізації на нових народних підприємствах мобілізували робітників на виконання виробничих планів, спрямовували їх ініціативу на виявлення й раціональне використання резервів, сприяли поліпшенню умов праці і побуту.

7 листопада 1972 р. Політбюро ЦК СЄПН прийняло постанову «Про завдання агітації і пропаганди в справі дальшого здійснення рішень VIII з'їзду СЄПН». Враховуючи ленінські положення про зміст і значення виховної роботи партії, Політбюро запропонувало партійним організаціям вжити заходів для успішного виконання завдань, поставлених VIII з'їздом СЄПН²⁵.

Велику допомогу первинним парторганізаціям подавали інститут партійних уповноважених, комуністи старих соціалістичних підприємств, «робітничі групи» та ін. Як правило, на всіх новостворених фабриках і заводах працювали затверджені райкомами партійні уповноважені. Це партійне доручення виконували найдосвідченіші партійні, державні, профспілкові працівники, передові робітники і робітниці великих соціалістичних підприємств. Уповноважені допомагали первинним парторганізаціям налагоджувати виробництво, спрямовували, координували і брали безпосередню участь в ідеологічному вихованні колективу, націлювали його на підвищення продуктивності праці. Там, де первинних парторганізацій ще не було, уповноважені сприяли створенню та активізації їх діяльності. Наприклад, у районі Глаухау працювали 86 уповноважених²⁶, у сільській місцевості округу Карл-Маркс-Штадт — 196²⁷.

У ряді районів республіки (особливо її північній частині) робітники нових соціалістичних підприємств становили значну частину робітничого класу країни. Так, наприклад, у районі Марієнберг (округ Карл-Маркс-Штадт) на них було зайнято 42% робітників, службовців та інженерно-технічних працівників²⁸, які виробили в 1972 р. продукції на 55,3%²⁹.

Перехід колишніх змішаних і приватних підприємств у руки народу викликав серед робітників велику трудову і політичну активність. Так, за прикладом Ільзенбурзького прокатного заводу на інших підприємствах розгорнулося соціалістичне змагання на честь 50-річчя утворення СРСР. Робітники змагалися під лозунгом «Працювати, вчитися і жити по-соціалістичному».

Наслідуючи приклад радянських людей, багато з них почали працювати за особистими планами. Нового розмаху набрав рух новаторів і раціоналізаторів виробництва. В окрузі Ерфурт робітники взяли на себе зобов'язання за рахунок внутрішніх резервів випустити понадпланової продукції (в основному товарів широкого вжитку) на суму близько 19 млн. марок³⁰. Велике стимулююче значення мало створення (в липні 1972 р.) на всіх народних підприємствах фонду заохочення за ударну

²⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 342.

²⁵ «Новое время», 1972, № 48, стор. 12.

²⁶ «Neuer Weg», 1972, № 22, стор. 1033.

²⁷ «Neuer Weg», 1973, № 9, стор. 404.

²⁸ «Neuer Weg», 1973, № 4, стор. 162.

²⁹ «Neuer Weg», 1973, № 9, стор. 403.

³⁰ «Die Wirtschaft», 1972, вид. «Б», № 36, стор. 2.

працю, який також використовується для поліпшення соціально-побутових та культурних умов³¹.

Для здійснення революційного перетворення у промисловості країни Соціалістична єдина партія Німеччини об'єднала зусилля держави, партій і організацій Національного фронту в єдине ціле. Новим народним підприємствам були надані кредити, асигновані кошти на реконструкцію і модернізацію, значно спрощені звітність та розрахунки з державою³². З свого боку великі державні підприємства передали їм необхідні засоби виробництва, ознайомили робітників з новою технікою і технологією, сприяли розвиткові раціоналізаторського і новаторського руху, організації планування, змагання тощо. У молодих робітників виховувалося почуття згуртованості з усім робітничим класом НДР, розуміння свого місця у лавах будівників соціалізму.

Питання про подання допомоги новоствореним народним підприємствам вирішувалися округжкомами, райкомами і міськкомами СЄПН, на зборах партійного активу, нарадах секретарів парторганізацій та директорів підприємств. Більшість новостворених заводів і фабрик (7 500) безпосередньо були підпорядковані округам³³.

Здійснювати соціалістичні перетворення у промисловості активно допомагали профспілки, які налічують у своїх лавах 7,3 млн. чол.³⁴ На 8-му конгресі Об'єднання вільних німецьких профспілок (1972 р.) були сформульовані головні напрямки їх діяльності на нових народних підприємствах: розгортання соціалістичного змагання, новаторського і раціоналізаторського руху, забезпечення виконання й перевиконання виробничих планів, поліпшення умов праці й побуту, участь робітників у керівництві підприємствами тощо³⁵. Питання дальшого удосконалення соціалістичних виробничих відносин обговорювалися під час зустрічі Е. Хонеккера з представниками братніх партій (січень 1972 р.), а також на прийомі, організованому Політичним Комітетом центрального правління Ліберально-демократичної партії Німеччини³⁶. Ініціатива СЄПН була підтримана й з'їздами ЛДПН (лютий 1972 р.) та НДПН* (квітень 1972 р.), на яких делегатам і прихильникам роз'яснювалися суть та значення перетворень у промисловості. Наприклад, член ЛДПН Г. Енгельман, виступаючи на з'їзді своєї партії, говорив, що приватна власність на засоби виробництва перешкоджає розвиткові соціалістичного суспільства. А тому він продає свій пай державі³⁷.

Участь партій демократичного блоку у здійсненні перетворень у промисловості країни зазнавала грубих нападок з боку реакційних сил ФРН. Їх радіостанція «Дойчландфунк» твердила про зміну «політичного обличчя» ЛДПН, а також про те, що нібито партія порвала свої зв'язки з минулим³⁸.

Даючи гідну відсіч цим наклепам, газета «Der Morgen» — центральний друкований орган ЛДПН відзначала, що партія свідомо й активно бере участь у побудові соціалізму тому, що лише йому (соціалізові.— М. Г.) притаманний гуманізм та інші позитивні риси, про які в минулому мріяла прогресивна буржуазна думка³⁹.

³¹ Там же, стор. 7.

³² "Tribune", 12 жовтня 1972 р.

³³ "Die Wirtschaft", 1972, вид. "Б", № 47, стор. 9.

³⁴ "Berliner Zeitung", 28 червня 1972 р.

³⁵ "Neues Deutschland", 1 липня 1972 р.

³⁶ "Neues Deutschland", 28 квітня 1972 р.

* Національно-демократична партія Німеччини.

³⁷ "Berliner Zeitung", 17 лютого 1972 р.

³⁸ "Der Morgen", 3 березня 1973 р.

³⁹ Там же.

Соціалістичне перетворення у промисловості в основному було здійснене за короткий строк — 4 місяці (березень — червень 1972 р.). Як підкреслювалося на 6-му Пленумі ЦК СЄПН, воно було проведене без перешкод і ускладнень⁴⁰. 11 316 підприємств стали народними⁴¹. На них нині працюють 99,4% всіх промислових робітників і службовців⁴². 585 тис. чол. включилися у соціалістичне виробництво⁴³. Народні підприємства виробляють близько 99% промислової товарної продукції країни⁴⁴. Стабільнішою стала соціалістична економіка, а це сприяє швидкому розвитку науково-технічної революції. 1972 р. план промислового виробництва в НДР був виконаний на 101,7%, а народними підприємствами — на 103%⁴⁵. Валова продукція промисловості країни досягла майже 193 млрд. марок⁴⁶, у тому числі нових народних підприємств — близько 27 млрд. марок⁴⁷. «1972 рік, — відзначав Е. Хонеккер, — можна характеризувати як рік консолідації наших сил і піднесення у багатьох галузях суспільного життя»⁴⁸.

Таким чином, здійснення в 1971—1973 рр. перетворення у промисловості НДР — результат умілого поєднання загальних закономірностей соціалістичного будівництва і конкретно-історичних умов країни. Цим СЄПН внесла певний вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії. Перетворення напівдержавних і приватних підприємств у народні значно посилило вплив робітничого класу і керівну роль партії, зміцнило союз робітників з кооперованим селянством та іншими верствами населення республіки. Ще тісніше згуртувалися організації Національного фронту для виконання рішень VIII з'їзду СЄПН. Дальший розвиток і зміцнення соціалістичних виробничих відносин — новий крок по шляху створення розвинутого соціалізму в НДР і зміцнення всієї світової соціалістичної системи.

⁴⁰ "Neues Deutschland", 7 червня 1972 р.

⁴¹ «Правда», 14 квітня 1973 р.

⁴² «Правда», 7 жовтня 1972 р.

⁴³ "Neues Deutschland", 7 грудня 1972 р.

⁴⁴ «Правда», 7 жовтня 1972 р.

⁴⁵ "Berliner Zeitung", 19 січня 1973 р.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ "Die Wirtschaft", 1973, вид. "Б", № 4, стор. 9.

⁴⁸ Е р и х Х о н е к к е р. Назв. праця, стор. 262.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ З НДР (1949—1970 рр.)

Б. В. ГРАНОВСЬКИЙ

Комуністична партія Радянського Союзу цілеспрямовано і послідовно проводить курс на дальше зміцнення єдності, згуртованості та братерської співдружності соціалістичних країн. «Ми хочемо, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді партії, — щоб світова система соціалізму була дружною сім'єю народів, які разом будують і захищають нове суспільство, взаємно збагачують один одного досвідом і знаннями, — сім'єю згуртованою і міцною, в якій люди землі бачили б прообраз майбутньої світової співдружності вільних народів»¹.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 15—16.

Складовою і невід'ємною частиною могутньої соціалістичної системи є Німецька Демократична Республіка, трудящі якої у жовтні цього року разом з усім прогресивним людством святкуватимуть знаменну подію — 25 річницю НДР.

Керований марксистсько-ленінською партією робітничий клас НДР у союзі з кооперативним селянством і трудовою інтелігенцією, спираючись на братерську допомогу і підтримку Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, за короткий час не лише подолав викликані розколом країни порушення природної економічної структури та господарських зв'язків, що історично склалися між її частинами, а й здійснив великий подвиг — збудував першу на німецькій землі соціалістичну державу. Сьогодні Німецька Демократична Республіка, територія якої до війни була «великим картопляним полем», а після неї «мала 5 проти 120 у ФРН доменних печей»², де не було «власних корисних копалин і досвідчених кадрів»³, входить до першої десятки індустріально-розвинутих країн світу. Нині промисловість республіки за 10 місяців випускає стільки продукції, скільки виробляла її вся Німеччина в 1936 р. З 1949 по 1972 рік національний дохід НДР зріс у 4,2 раза. Великих успіхів досягнуто у третьому році нової п'ятирічки. Так, у 1973 р., порівняно з попереднім роком, національний дохід зріс на 5,5%, випуск товарної промислової продукції — на 6,8%, продуктивність праці на підприємствах збільшилася на 5,8%, а обсяг зовнішньої торгівлі з державами — членами РЕВ — на 11%⁴. Рік у рік міцніє економічний та науково-технічний потенціал країни, зростає її міжнародно-правове визнання. Впевнена хода молодого республіки по шляху миру, прогресу і соціалізму наочно підтверджує життєвість марксистсько-ленінського вчення про могутню силу соціалістичного інтернаціоналізму і повністю спростовує безпідставні домисли західних псевдопророків про «нежиттєвість» братерського союзу радянського і німецького народів. Єдина ідеологія, спільність цілей та інтересів, солідарність у боротьбі проти імперіалізму сприяли утвердженню радянсько-німецької дружби в ранзі державної політики обох країн. «Міцна дружба між народами СРСР і НДР, — підкреслював у своєму виступі на VIII з'їзді СЕПН Л. І. Брежнев, — це велике завоювання наших партій, результат багаторічних цілеспрямованих зусиль комуністів наших країн. Дружба — це душа нашого союзу, що склався в спільній боротьбі за торжество миру й соціалізму»⁵.

Особливе місце у радянсько-німецьких відносинах займає Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Радянським Союзом та НДР (12 червня 1964 р.), який став гарантією «динамічного розвитку НДР»⁶. Практична реалізація укладених між нашими країнами договорів та угод дала змогу трудящим НДР подолати тяжку спадщину, що дісталася їм від фашистського режиму, ліквідувати викликані розколом диспропорції та створити нову соціалістичну економіку. Оцінюючи вклад радянського народу у величні здобутки НДР, секретар ЦК СЕПН Г. Аксен відзначав: «Без Радянського Союзу, створеного і керованого партією Леніна, без його безприкладного піднесення до рангу найсильнішої та наймиролюбнішої держави світу, без його безкорисливої матеріальної допомоги і військового захисту, без його

² «Le Combat», 4—5 квітня 1964 р.

³ «Suddeutsche Zeitung», 16 травня 1959 р.

⁴ «Neues Deutschland», 18 січня 1974 р.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 385.

⁶ «Die Wirtschaft», 1969, № 12, стор. 22.

неоціненного підтвердження практикою трьох революцій досвіду сьогодні не було в Німецької Демократичної Республіки»⁷.

Високий рівень розвитку продуктивних сил, наявність багатогалузевої промисловості та широкої мережі науково-дослідних установ дали змогу Радянській Україні взяти безпосередню участь як в економічному та культурному, так і в науково-технічному співробітництві Радянського Союзу з НДР. Слід відзначити, що над проблемою українсько-німецьких зв'язків плідно працює український радянський історик І. М. Кулинич*.

Технічна допомога СРСР у спорудженні металургійного комбінату «Ост» — первістка важкої індустрії НДР — створила передумову для плідного і всебічного співробітництва металургів нашої країни, зокрема УРСР, з Німецькою Демократичною Республікою. Відсутність досвідчених фахівців з технології доменного виробництва тривалий час було перешкодою для досягнення проектної потужності цього підприємства. Тому на прохання уряду НДР 30 доменщиків з «Оста» протягом 8 місяців (1952—1953 рр.) вивчали досвід металургів «Азовсталі», практичне застосування якого сприяло підвищенню виробничої потужності комбінату в цілому на 25%, зниженню простоїв домен з 3 до 1,7% при зменшенні кількості доменщиків з 21 до 14 чол.⁸ У 1950—1955 рр. виробництво чавуну в НДР зросло в 4,5, а сталі — 2,5 рази⁹.

Широкий обмін фахівцями вогняної професії здійснювався і в наступні роки. Багато доменщиків, сталеварів, прокатників з братньої країни запозичували передові методи праці, оволодівали майстерністю виплавки чавуну і сталі на металургійних заводах ім. Леніна в Донецьку, ім. Ілліча у Жданові, на «Криворіжсталі»¹⁰, вивчали технологію виготовлення безшовних і зварних труб, гнутих профілів і металокорда на Нікопольському південнотрубному і Харцизькому сталедротоканатному заводах¹¹, знайомилися з роботою дрібносортичних станів, споруджених німецькими друзями для «Криворіжсталі»¹². На сталепрокатному заводі в Різі німецькі колеги застосували створений спеціалістами з Дніпродзержинська автоматизований спрямовуючий пристрій прокатного стану, що сприяло значному збільшенню випуску продукції, підвищенню її якості та скороченню кількості обслуговуючого персоналу¹³.

Чимало провідних металургів УРСР виїздило до Німецької Демократичної Республіки. На металургійних заводах Різи і Бранденбурга сталевари з Ворошиловградщини допомагали німецьким колегам здійснювати холодний ремонт та реконструкцію мартенівських печей, а їх товариші з Макіївського та Донецького металургійних заводів — удосконалювати розливання сталі¹⁴. Прокатники з Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського поділилися досвідом калібрування та виготовлення полегшених профілів, а вальцювальники із Ждановського заводу ім. Ілліча — експлуатації трубозварних станів¹⁵. Надбанням прокатни-

⁷ "Neues Deutschland", 14 грудня 1972 р.

* І. М. Кулинич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965), К., 1966; його ж. Українсько-німецькі історичні зв'язки, К., 1969, та ін.

⁸ "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", 1967, № 6, стор. 1059.

⁹ "Der Aussenhandel", 1956, № 21, стор. 737.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 307, арк. 95—97; «Ильичевец» (Жданов), 7 квітня 1965 р., 15 жовтня 1968 р.; «Краматорский металлург», 12 березня 1971 р.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 321, арк. 115, 212; «За качество продукции» (Харцизск), 16 серпня 1971 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 321, арк. 203.

¹³ «Экономическая газета», 2 листопада 1963 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 304, арк. 123, 265; спр. 324, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 79.

ків НДР стала розроблена українськими металургами технологія виплавлення, кування й термічної обробки індукторних і великих колінчатих валів, пустотілих профілів, а також цінний досвід щодо підвищення продуктивності середніх і дрібносортних станів¹⁶.

З допомогою Радянського Союзу в НДР створена така важлива галузь промисловості, як важке енергомашинобудування. До 1951 р. постачання та ремонт парових турбін і генераторів повністю залежали від Західної Німеччини¹⁷. Разом з турбобудівниками Москви та Ленінграда велику допомогу братній країні у розвитку цієї галузі промисловості подав Харківський турбогенераторний завод. Багато німецьких спеціалістів пройшли тут тривале виробничо-технічне стажування, вивчали досвід харків'ян з виготовлення і монтажу турбін, знайомилися з роботою стенду для їх випробування¹⁸. З свого боку, харківські спеціалісти виїздили до НДР для проектування та налагодження виробництва парових турбін потужністю в 100 мвт¹⁹. Нині підприємства важкого машинобудування НДР не лише задовольняють внутрішні потреби країни, але й експортують значну кількість комплектного устаткування для теплових електростанцій за кордон.

Розроблені Постійною комісією РЕВ з машинобудування принципи міжнародної спеціалізації та координації виробництва сприяли розширенню взаємопостачання сучасних машин і промислового устаткування, а також налагодженню тісного співробітництва колективів науководослідних установ і споріднених підприємств соціалістичних країн у створенні нових технологічних ліній, високопродуктивних агрегатів, верстатів тощо.

Частка експорту продукції машинобудування НДР у нашу республіку займає одне з провідних місць і в 1965 р. становила 39%. З Німецької Демократичної Республіки Українська РСР одержує устаткування для підприємств будівельних матеріалів, хімічної, легкої та харчової промисловості, фарфоро-фаянсових і торфобрикетних заводів²⁰. Підприємства чорної металургії отримують з НДР різноманітне устаткування, зокрема дрібносортові та середньосортівні стани²¹. Широко використовуються у будівництві, на металургійних комбінатах, залізницях і портах Радянського Союзу підйомно-транспортні механізми, виготовлені в НДР. З Німецької Демократичної Республіки до Української РСР надійшли порталні, металургійні, залізничні і спеціальні крани²².

З свого боку УРСР постачає братній країні самохідні бурові станції і установки, вугільні комбайни, шахтне устаткування, шляхобудівні та сільськогосподарські машини, важкі самоскиди «Краз», автотранспортувачі, бульдозери, прилади, самохідні та баштові крани, електронно-обчислювальні машини та ін.²³ Здійснюється широкий і плідний обмін фахівцями. Давня дружба зв'язує машинобудівників Донецької області та округу Магдебург, колективи заводів «Азовкабель» та «Кабельверке-Обершпрее». Взаємні поїздки, вивчення передового досвіду стали для радянських та німецьких спеціалістів традиційними. Перебуваючи на підприємствах нашої республіки, хіміки з

¹⁶ Там же, спр. 308, арк. 47, 90.

¹⁷ "Der Aussenhandel", 1961, № 20, стор. 14.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 308, арк. 11.

¹⁹ Там же, спр. 312, арк. 112.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 300, арк. 200—201; спр. 302, арк. 1—14.

²¹ Там же, спр. 300, арк. 106—118.

²² Там же, спр. 84, арк. 52, 79; спр. 124, арк. 56, 59, 68.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4820, оп. 12, спр. 74, арк. 224; спр. 124, арк. 53—55, 64, 202—204; спр. 167, арк. 4—41.

НДР вивчали процеси виробництва кінофотоплівки, скловолокна, капрону, аміаку, синтетичного газу тощо²⁴. В Українському науково-дослідному інституті шкіряної промисловості німецькі взуттєвики знайомилися з автоматизацією виробничих процесів²⁵. Метою візиту спеціалістів з НДР на Сумський насосний завод було запозичення досвіду виготовлення насосних агрегатів, на Харківській електромеханічній — вивчення методики конструювання синхронних електродвигунів від 100 до 1500 квт²⁶. Лише в 1962 р. 153 спеціалісти з братньої країни побували на підприємствах нашої республіки, а 40 інженерів, техніків та висококваліфікованих фахівців з УРСР виїздили до НДР²⁷.

На заводах «Ельба» і «Ковеліт» спеціалісти з України вивчали технологічні схеми і рецепти виготовлення гуми й штучної шкіри, процес виробництва пластичних мас та їх використання у харчовій промисловості²⁸. Хіміки Лисичанського і Вінницького хімічного заводу знайомилися з технологічними процесами одержання капролактаму та суперфосфату²⁹. На Дарницькому деревообробному комбінаті широке впровадження знайшов досвід німецьких друзів щодо автоматизації виготовлення мікрошпону³⁰. На підприємствах НДР українські спеціалісти запозичили передові методи виробництва залізничних вагонів і цистерен, відбійно-центрових дробарок, вібраторів, бетономішалок тощо³¹.

Чільне місце посідає Українська РСР у співробітництві Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки в галузі верстатобудування. З Києва, Харкова, Одеси, Мелітополя, Бердичева та інших міст республіки до НДР експортуються вальцетокарні, радіально-вердильні, фрезерні, револьверні та багатшпindelні верстатно-автомати з програмним керуванням³². Водночас за рахунок імпорту з НДР Українська РСР задовольняє свої потреби у токарних, ковальсько-пресових, деревообробних і крутильно-обмотувальних верстатах³³.

У рішеннях XXIV з'їзду КПРС, з'їздів комуністичних і робітничих партій братніх країн соціалізму та в Комплексній програмі соціалістичної економічної інтеграції наголошується на необхідності більш тісного згуртування і поглиблення співробітництва соціалістичних держав. І немає сумніву в тому, що науково-технічні зв'язки Української РСР з НДР будуть і надалі сприяти зміцненню дружби і співробітництва народів Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки.

²⁴ Там же, спр. 317, арк. 135, 176; спр. 321, арк. 147—174.

²⁵ Там же, спр. 317, арк. 171.

²⁶ Там же, спр. 304, арк. 124—125; спр. 321, арк. 153.

²⁷ Там же, спр. 317, арк. 144.

²⁸ Там же, спр. 315, арк. 22, 68.

²⁹ Там же, спр. 306, арк. 22; спр. 334, арк. 24.

³⁰ Там же, спр. 321, арк. 89—90.

³¹ Там же, спр. 317, арк. 148; спр. 324, арк. 5.

³² Там же, спр. 74, арк. 37; спр. 85, арк. 52—55; спр. 124, арк. 176—187; спр. 167, арк. 196—211.

³³ Там же, спр. 293, арк. 84—125; спр. 300, арк. 50—54.

ПОЛІТИКО-ВИХОВНА РОБОТА СЕРЕД ВОЇНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
НА СХІДНОМУ ФРОНТІ (1918—1919 рр.)

І. І. БАБИЧ, О. Г. КАПІТОНОВ

З перших же днів існування Червоної Армії В. І. Ленін, Комуністична партія надавали величезного значення політичному вихованню її бійців. В. І. Ленін підкреслював, що там, «...де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах..., там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»¹.

Питання політико-виховної роботи серед воїнів Червоної Армії в період громадянської війни та іноземної військової інтервенції розглядалися в загальному плані у ряді праць радянських істориків, зокрема, С. Ф. Найди, Ю. П. Петрова, Л. М. Спіріна та ін.²

Цікаві матеріали з цієї тематики можна знайти в таких колективних працях, як «История гражданской войны в СССР» (тт. 3—5, М., 1957—1960), «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (в трьох томах, К., 1968), «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. 3, М., 1968), «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1971) та ін.

Величезне значення партійно-політична робота мала у військах Східного фронту, що був у той час одним з вирішальних.

Мета цієї розвідки — доповнити відомості про діяльність партії щодо політичного виховання воїнів Червоної Армії Східного фронту, показати участь у ній визначних діячів партії, соратників В. І. Леніна, а також висвітлити процес інтернаціонального єднання трудящих у період жорстокої боротьби проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції.

З укладенням Брестського миру навесні 1918 р. молода Радянська республіка дістала тимчасовий перепочинок. Проте міжнародний імперіалізм не міг примиритися з цим і докладав усіх зусиль, щоб задушити Радянську владу в її «колиці». Особлива роль у цьому належала американському імперіалізму, який, за влучним висловом В. І. Леніна, своїм головним завданням вважав «душити світовий більшовізм, душити його головний осередок, Російську Радянську Республіку»³.

Наприкінці травня 1918 р. англо-американські імперіалісти підбурили на виступ проти Радянської республіки чехословацький корпус, який знаходився в районі Поволжя, Уралу і Сибіру. Вони допомогли внутрішній контрреволюції створити білогвардійську армію Колчака. Об'єднаними силами інтервенти і внутрішня контрреволюція надіялися легко повалити робітничо-селянську владу. Тому влітку 1918 р. Східний фронт став найнебезпечнішою ділянкою боротьби трудящих Російської Радянської республіки.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398—399.

² М. І. Стишов, С. Ф. Найда. Разгром трех походов Антанты. Победа Советской власти на национальных окраинах и на Дальнем Востоке, М., 1953; С. Ф. Найда, А. П. Алексашенко. Коммунистическая партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны, М., 1959; Решающие победы советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 г., М., 1960; Ю. П. Петров. Военные комиссары в годы гражданской войны (1918—1920 гг.), М., 1956; його ж. Партийные мобилизации в Красную Армию (1918—1920 гг.), М., 1956; його ж. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.), М., 1961; його ж. Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота (1918—1968), М., 1968; Л. М. Спирин. Разгром армии Колчака, М., 1957; його ж. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.), М., 1968.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 138.

В. І. Ленін, надаючи вирішального значення влітку 1918 р. Східному фронту, підкреслював, що нині доля революції залежить від швидкої перемоги над чехословаками на фронті Казань — Урал — Самара⁴. Партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним проводила титанічну організаторську і політичну роботу щодо мобілізації всіх сил народу на боротьбу з численними ворогами нашої Батьківщини. Основна увага зверталася в той час на зміцнення Східного фронту.

Для рішучої відсічі інтервентам у районі Середньої Волги, Уралу та Сибіру Центральний Комітет партії і Радянський уряд 13 червня 1918 р. створили Військову Раду Східного фронту, завданням якої було керівництво всіма ділянками боротьби проти контрреволюції. Розрізнені частини Червоної Армії і партизанські загони формувались у полки, дивізії та армії. На початку серпня за ініціативою В. І. Леніна з Балтійського моря по Маріїнській водній системі на Волгу було відправлено чотири міноносця: «Прочный», «Прыткий», «Ретивый» та «Поражающий», які стали базою створення Волзької військової флотилії.

ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін направили на Східний фронт видатних воєначальників І. І. Вацетіса, С. С. Каменева, М. М. Тухачевського, В. І. Шоріна, випробуваних більшовиків — М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишева, О. М. Ярославського, М. І. Калініна, С. І. Гусева, Г. Д. Ліндова, П. К. Штернберга, О. П. Галактіонова, А. О. Жданова, М. М. Шверника та багатьох інших.

В. І. Ленін продовжував вживати енергійних заходів для дальшого поповнення і зміцнення Східного фронту живою силою і технікою, в тому числі і за рахунок зняття військових частин із Західного фронту. З 8 травня по 15 червня 1918 р. на Східний фронт було направлено 35 587 стрільців, 970 кавалеристів, крім того 325 кулеметів, 165 гармат, 7 бронемашин, 4 бронепоезди; з 16 червня по 5 серпня — 11 071 стрілець, 480 кавалеристів, а також 135 кулеметів, 19 гармат, 6 бронепоездів, 4 авіазагони і 4 літаки⁵.

Разом з росіянами та бійцями інших національностей самовіддано билися з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією на Східному та інших фронтах громадянської війни й українці. В число бійців Східного та інших фронтів громадянської війни влилося близько 50 тис. революційних робітників⁶, які з боями відступили з України, окупованої військами німецького кайзера.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін приділяли багато уваги оснащенню Червоної Армії зброєю, підвищенню боєздатності частин, що діяли на Східному фронті. Згідно з декретом ВЦВК від 8 квітня 1918 р., в Червоній Армії вводиться інститут комісарів та створено партійно-політичний апарат. Як відзначав В. І. Ленін, «без військкома ми не мали б Червоної Армії»⁷. Перші політвідділи були створені в арміях Східного фронту влітку і восени 1918 р. Вони були апаратом політичного комісара.

Досвід показав, що політвідділи успішно справлялись з завданнями політичного виховання бійців, а тому паралельне існування з ними армійських партійних комітетів було недоцільним. Про це свідчать документи партійної конференції 2-ї армії, що відбулася 4 грудня 1918 р. Згідно з рішенням конференції, політвідділу армії доручалося створити політвідділи у бригадах і полках, де й мали стати на облік

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 133.

⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 4, оп. 2, спр. 76, арк. 1 (83).

⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, К., 1968, стор. 223.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 149.

усі комуністи⁸. За вказівкою ЦК РКП(б) визначалися штати цих новостворених органів. М. В. Фрунзе порівнював політичні органи з особливою зброєю, іноді більш могутньою, ніж звичайна⁹. В. І. Ленін і його соратники Я. М. Свердлов, В. В. Куйбишев, С. І. Гусев, Г. Д. Ліндов та інші брали найактивнішу участь у доборі і вихованні керівних політпрацівників в армії. «Ми зосереджували,— говорив В. І. Ленін,— кращі наші партійні сили в Червоній Армії»¹⁰.

В найтяжчі періоди громадянської війни партія проводила мобілізації на фронт комуністів, робітників. 29 липня 1918 р. у виступі на засіданні ВЦВК В. І. Ленін висловив упевненість, що пролетарські маси Петрограда і Москви, йдучи в авангарді революції, зрозуміють серйозність сучасного моменту і будуть ще рішучіше діяти, щоб дати відсіч контрреволюції¹¹.

Першою на заклик вождя відгукнулася Московська партійна організація, яка послала на чехословацький фронт 200 агітаторів-комісарів і найбільшу кількість комуністів — близько 2 тис. чол.¹² Пітерці направили 300 комуністів. Партійні організації Самари, Казані, Симбірська, Челябінська, Пермі, Уфи та інших міст Поволжя, Уралу і Сибіру також проводили масові мобілізації комуністів на фронт. Так, у Самарській губернії окремі партосередки у повному складі вливалися в армію. На Іващенському заводі, наприклад, всі комуністи і робітники пішли на фронт, і лише за погодженням з воєнними властями частину з них довелось повернути назад¹³.

У 4-й армії, наприклад, у липні 1918 р. налічувалося 400 членів і 300 кандидатів у члени партії, наприкінці серпня стало, відповідно, 870 і 500, а у вересні загальна кількість зросла до 1438 чол., з яких 988 були членами РКП(б)¹⁴. В липні 1918 р. стали створюватися ротні партійні осередки, а на кінець року вони були вже в усіх ротах фронту¹⁵. Політичні відділи у підрозділах 2-ої армії зміцнили комуністи Казанської та Уфимської партійних організацій¹⁶. Вжиті заходи дали змогу створити партійно-політичні органи, значно зміцнити партійні організації. Наприкінці 1918 р. на Східному фронті налічувалося уже 25 тис. комуністів.

Перед політичними органами армії, комісарами, партійними організаціями і комуністами постало відповідальне завдання — виховати червоноармійців у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і безмежної любові до Комуністичної партії та її ідеалів.

Велике значення для виховання у радянських воїнів соціалістичного патріотизму мали декрети Раднаркому, Перша Радянська Конституція, листи і телеграми В. І. Леніна військам Східного фронту. З цими документами партійно-політичний склад швидко знайомив усіх бійців і командирів. У відповідь на заклики Комуністичної партії і В. І. Леніна вони клялися ще нещадніше бити ворога аж до повного його знищення.

Соратники В. І. Леніна — посланці партії на Східному фронті постійно дбали про патріотичне виховання воїнів Червоної Армії. Особ-

⁸ «Правда», 12 січня 1919 р.

⁹ М. В. Фрунзе. Собрание сочинений, т. II, М., 1957, стор. 121—122.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 424.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 16.

¹² Див. Ленинский сборник, т. XXXIV, стор. 23.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 49, арк. 212, 216.

¹⁴ Партархів Куйбишевського обкому партії, ф. 1, оп. 1, спр. 23, арк. 18—19.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 106, оп. 2, спр. 27, арк. 120.

¹⁶ Там же, спр. 26, арк. 44.

лива увага при цьому зверталася на ленінські вказівки про значення політичної роботи серед молодих червоноармійців¹⁷.

Так, 31 травня 1918 р. Самарський ревком, керований В. В. Куйбишевим, звернувся до робітників з полум'яними словами: «Товариші робітники! Вашій Соціалістичній Вітчизні загрожує небезпека. Настав вирішальний момент у боротьбі трудящих за свою владу, за соціалістичну революцію. Всі до зброї!»¹⁸ Це звернення широко обговорювалося на зборах робітників м. Самари, що допомогло більшовикам у створенні робітничих дружин і загонів Червоної Армії для відсічі контрреволюції.

Керівник самарських більшовиків В. В. Куйбишев і політкомісар 4-ї армії Г. Д. Ліндов 8 грудня 1918 р. організували мітинг комуністичної молоді Самари. Вони закликали юнаків і дівчат всіма силами боротися за зміцнення Радянської влади і Червоної Армії, стати на захист молоді Соціалістичної республіки.

У «Бесідах з червоноармійцями», надрукованих у кількох номерах армійської газети, Г. Д. Ліндов викривав зрадництво буржуазії, закликав червоноармійців вести проти неї нещадну боротьбу, відстоювати завоювання Радянської влади. «Для буржуїв,— писав Г. Д. Ліндов,— батьківщини не існує, для них батьківщина там, де можна одержати великі бариші. Коли народ відмовляється жити в рабстві, тоді буржуї звертаються за допомогою до зарубіжних імперіалістів... Вони готові звертатися за допомогою хоч до самого чорта, аби тільки забезпечити за собою свободу пригноблення робітників і селян»¹⁹. Він закликав червоноармійців до товариської єдності і свідомого виконання обов'язку бійця нової революційної армії соціалістичної держави.

Справі захисту завоювань Великого Жовтня, справі виховання бійців і командирів у дусі безмежної любові до соціалістичної Вітчизни політоргани Східного фронту підпорядкували всі засоби ідеологічного впливу.

На мітингах комісари, політпрацівники, комуністи роз'яснювали воїнам Червоної Армії питання поточної політики, внутрішнє і міжнародне становище Радянської республіки. Ухвалювались короткі рішення, які мобілізували червоноармійців на боротьбу з білочехами та білогвардійцями.

Велике значення надавалося друкованій пропаганді. Поширювались газети, листівки, брошури, книжки. Лише з квітня по вересень 1918 р. у військах Східного фронту було розповсюджено понад 7 млн. газет, близько 2 500 тис. листівок, більше 1050 тис. книжок та брошур, понад 100 тис. плакатів²⁰.

Згідно з інформацією від 9 жовтня 1918 р., при Політвідділі фронту була створена культурно-освітня комісія на чолі з О. М. Ярославським²¹. 15 жовтня 1918 р. Політвідділ фронту дав вказівку надіслати в Перм для 3-ї армії 200 червоноармійських бібліотек, в Сибірськ для 5-ї армії — 400, в Самару для 4-ї армії — 250, в Сизрань для 1-ї армії — 200. Крім того, була дана вказівка для «Книгармії» направити по вагону агітаційної літератури в Сибірськ і Самару²².

Політичний відділ фронту щоденно розсилав по всіх дивізіях в середньому близько 46 тис. примірників різноманітних газет на росій-

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 242.

¹⁸ «Приволжская правда», 1 червня 1918 р.

¹⁹ «Революционная Армия», 29 листопада 1918 р.

²⁰ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 92, арк. 4.

²¹ Там же, ф. 106, оп. 2, спр. 150, арк. 81.

²² Там же, арк. 105, 109, 110, 143, 158.

ській, латиській, чеській та інших мовах. Так, з 1 по 4 березня 1919 р. 25-а Чапаєвська дивізія одержала 19 730 екз. газет і журналів, Пензенська — 19 730, Оренбурзька — 18 230, 20-а дивізія — 15 тис., 24-а — 32 635, всі інші дрібні підрозділи — 9710 примірників²³. Восени 1918 р. політичний відділ 4-ї армії, наприклад, щоденно одержував газети: «Правда» (1000 екз.), «Петроградская правда» (1000 екз.), «Известия» (2000 екз.), «Біднота» (6000 екз.), «Красная газета» (1000 екз.) та багато інших²⁴. В «Правде», «Известиях», «Бедноте» та інших центральних і армійських газетах друкувались статті й промови В. І. Леніна та його соратників, заклики Комуністичної партії і Радянського уряду. Брошури, листівки і плакати закликали до розгрому іноземної та внутрішньої контрреволюції²⁵.

Водночас політичні органи Східного фронту проводили велику роботу по роз'ясненню матеріалів, що друкувались в періодичній пресі. В підрозділах влаштовувались голосні читки, проводились бесіди. Великою популярністю користувались статті О. М. Ярославського, твори письменника О. С. Серафимовича, байки Дем'яна Бедного, що часто друкувались в газеті «Правда».

У «Правде» від 7 липня 1918 р. було вміщено статтю О. С. Серафимовича «Ну так що ж», в якій таврувалися ганьбою ліві есери за їх готовність продати Росію кому завгодно, щоб тільки повалити Радянську владу.

Політичні органи Східного фронту разом з місцевими партійними організаціями постійно піклувались про підготовку агітаторів із середовища червоноармійців та місцевих комуністів.

Винятково велику увагу підготовці і вихованню агітаторів приділяли О. М. Ярославський, В. В. Куйбишев, М. В. Фрунзе, А. О. Жданов, які особисто розробляли програми для політшкіл, курсів агітаторів, навчали їх слухачів форм і методів агітаційної роботи.

Слухачами курсів були татари, башкири, чуваші, латиші та представники інших національностей.

На курсах агітаторів-інструкторів читалися лекції з політичної економії, історичного матеріалізму, теорії і практики робітничого руху, історії соціалізму та інші²⁶. У м. Пермі курсами агітаторів керував А. О. Жданов. Розроблена ним програма підготовки передбачала читання лекцій про соціалізм і робітничий рух, про класи і класову боротьбу, Програму Комуністичної партії. Уже тоді Андрій Олександрович виявив себе як видатний діяч ленінського типу.

При Ярославському губвійськкоматі були створені постійно діючі курси, на яких навчалось 160 чол. Такі ж курси діяли майже при всіх політвідділах дивізій²⁷.

Самарський губком партії разом з Політвідділом 1-ї армії влітку 1918 р. відкрили партшколу з підготовки політпрацівників для фронту і тилу²⁸.

За ініціативою В. В. Куйбишева, Самарський губком партії на своєму засіданні 30 березня 1919 р. розглянув питання про політичну й агітаційну роботу серед мобілізованих, поранених та серед селян, про боротьбу з дезертирством²⁹.

²³ Там же, спр. 379, арк. 132.

²⁴ Там же, спр. 21, арк. 26, спр. 25, арк. 24.

²⁵ Там же, ф. 4, оп. 2, спр. 92, арк. 5.

²⁶ Там же, арк. 11.

²⁷ Там же, ф. 106, оп. 2, спр. 26, арк. 43; ф. 4, оп. 9, спр. 7, арк. 24.

²⁸ «Правда», 10 жовтня 1918 р.; Куйбишевський обласний державний архів, ф. 10, оп. 2, спр. 1, арк. 56.

²⁹ Партархів Куйбишевського обкому партії, ф. 1, спр. 1а, арк. 12, 15.

У діяльності політичних органів Східного фронту значне місце займали питання патріотичного виховання воїнів на прикладах героїчного минулого російського робітничого класу і революційного руху. На вечорах самодіяльності читалися вірші про В. І. Леніна, про Комуністичну партію, про Червону Армію, уривки з творів М. Горького, демонструвалися кінофільми, ставилися опери і п'єси³⁰. Як доповідав 17 грудня 1918 р. Політвідділ 1-ї армії в Сизрані трупа артистів Московського повітового театру щоденно влаштовувала спектаклі. Часто вистави йшли на чуваській та інших мовах³¹.

Спільному виступові міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції проти держави робітників і селян потрібно було протиставити об'єднані зусилля всіх народів нашої країни. Тому росіяни, українці, білоруси, представники народів Поволжя, Прибалтики, Кавказу та інших районів країни під керівництвом Комуністичної партії піднялись на збройний захист своєї рідної Радянської влади.

Трудящі України подавали допомогу Червоній Армії та містам РРФСР продовольством. Уже 20 грудня 1918 р. у розпорядження Радянського уряду було відправлено 30 вагонів цукру. Всього з 5 лютого по 1 травня 1919 р. з України надійшло 2 621.622 пуди продовольства³².

Так міцніли інтернаціональне єднання і взаємодопомога трудящих України і Росії в роки тяжких випробувань, які випали на долю молоді Радянської республіки.

Ідеї Жовтня, політика Радянської влади, що відповідала корінним інтересам трудящих, оволоділи думками і серцями простих людей нашої планети. Роз'яснювальна робота партії більшовиків, комуністів-інтернаціоналістів про суть подій, що відбувались, привела багатьох трудівників-іноземців в лави захисників Радянської республіки. Вони починали розуміти, що все, що відбувається в Радянській Росії, вирішує долю і їх народів і країн. Тому відозва Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б) до всіх іноземних трудящих, що проживали тоді в Радянській країні, знайшла серед них палкий відгук. «...Надії всіх пригнічених і експлуатованих — пролетарській російській революції — імперіалісти готуються нанести смертельний удар... — говорилося у відозві. — Брати! Візьміться за зброю»³³.

Угорці, югослави, болгары, чехи, китайці, поляки, румуни, німці вступали до лав Червоної Армії, створювали свої інтернаціональні загони. Багато бійців-іноземців боролись, зокрема, і на Східному фронті. Активно і сміливо діяли інтернаціональні загони під командуванням Ярослава Гашека в районі Самари, Шандора Кельнера — в районі Саратова, Ференца Мюнніха — в районі Пермі, Лайоша Вінермана — на Уральському фронті, загін «III Інтернаціонал» під командуванням Зсльвіндера — в районі Пензи, Сизрані, Симбірська та багато інших. У відповідь на заклик чеських інтернаціоналістів частина з їх обдурених співвітчизників переходила від заколотників на бік Червоної Армії. Все це свідчило про велику життєву силу марксистсько-ленінських ідей.

Велика політична і культурно-освітня робота у військах, яку проводили політичні органи, комуністи, давала свої позитивні наслідки. Так, Політвідділ 1-ї армії 11 грудня 1918 р. доповідав фронту, що Симбірська дивізія знаходиться в безперервних боях, але, незважаючи на це, настрої червоноармійців добрий, бойові накази виконуються ними беззаперечно³⁴. У політзведенні 4-ї армії говорилося, що в Чапаєвській

³⁰ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 29, арк. 9.

³¹ Там же, ф. 106, оп. 2, спр. 150, арк. 500; ф. 4, оп. 2, стр. 92, арк. 60.

³² Гражданская война на Украине 1918—1920 гг., т. 1, кн. 1, стор. 515.

³³ «Известия ВЦИК», 12 квітня 1918 р.

³⁴ ЦДАРА, ф. 106, оп. 2, спр. 25, арк. 19.

дивізії настрій бійців бадьорій, їх моральний дух високий³⁵. На мітингу в Самарі (квітень 1919 р.) В. В. Куйбишев оголосив телеграму про героїчні дії одного з полків Самарської дивізії, який переслідував полк противника протягом 70 верст, оточив його і розбив. При цьому червоноармійці показали безприкладну хоробрість³⁶.

Героїчні подвиги здійснювали і захисники м. Уральська. Змушені терпіти нужду й нестатки, вони навесні 1919 р. більше двох місяців витримували облогу білогвардійських банд до підходу військ Червоної Армії. Дізнавшись про цей подвиг, В. І. Ленін надіслав у штаб Південної групи Східного фронту телеграму такого змісту: «Прошу передати уральським товаришам мій палкий привіт героям п'ятидесятиденної оборони обложеного Уральська, просьбу не падати духом, продержатися ще небагато тижнів. Геройська справа захисту Уральська увінчається успіхом»³⁷. На 61-й день облоги один з політпрацівників 22-ї дивізії, що захищала м. Уральськ, писав: «Мабуть, у вас виникне питання, чим озброювались захисники Уральська, що їх ніяк не взяти? Так от чим: революційним духом... Настрій у нас здоровий і бадьорій»³⁸. «Замізкані, обірвані, з гвинтівками за плечима, бійці, змінюючись, ходили в години відпочинку в Радянський театр, на революційні мітинги, повні переконання, що немає тієї сили, яка могла б подолати революційний дух боротьби за робітничу справу»³⁹, — повідомлялося у листівці Політуправління Народного Комісаріату у військових справах України, присвяченій героїчному захистові м. Уральська. Незважаючи ні на які воєнні зусилля і хитрування ворога, який поширював «злісні вигадки про те, що Москва, Пітер і Київ уже взяті білими»⁴⁰, червоноармійці перемогли.

Політичні органи Східного фронту виховували бійців і командирів Червоної Армії на героїчних зразках боротьби з ворогом, широко популяризуючи через пресу, на мітингах, зборах, бесідах патріотичні дії як окремих червоноармійців, командирів, комісарів, так і цілих підрозділів.

Так, 16 жовтня 1918 р. «Правда» повідомила про героїчну загибель в бою з білочехами під с. Мамар'ївським В'ятської губернії командира 1-го батальйону, 1-го полку 2-ї армії старого більшовика Є. М. Маленкова, який був «плоть від плоті, кров від крові робітничого класу». Є. М. Маленков працював у Москві на сталеливарному заводі. Коли білочехи підняли заколот проти Радянської влади, він добровільно пішов на фронт. В різні періоди був комісаром батальйону і полку, командував батальйоном, виявив не тільки виключну хоробрість у боях, але й добрі здібності та знання військової справи. Будучи пораненим, він продовжував керувати боем. Про мужнього командира говорили на мітингах, у бесідах, писали в армійських і дивізійних газетах.

Мітинг, присвячений пам'яті Є. М. Маленкова, відбувся на заводі, де він раніше працював. Про цей мітинг говорилось і в статті О. М. Ярославського, надрукованій у газеті «Правда» 20 жовтня 1918 р.

У грудні 1918 р. Політвідділ 5-ї армії повідомив усім частинам про героїчну поведінку розвідника 3-ї бригади 26-ї дивізії О. Іванова. Виконуючи бойове завдання в тилу ворога, він був поранений і взятий в полон. Білогвардійці намагалися заставити його розповісти про розташування і чисельність радянських військ, які діяли проти них,

³⁵ Там же, ф. 107, оп. 2, спр. 531, арк. 87.

³⁶ Архів Куйбишевського обкому партії, ф. 1, спр. 1, арк. 21.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 337.

³⁸ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Фонд листівок, листівка № 421.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

катували червоноармійця. Але справжній патріот Радянської Батьківщини, О. Іванов відмовився відповідати на запитання. Він заявив своїм катом, що він «зі свиньми і зрадниками Росії» розмовляти не бажає. О. Іванов помер від тортур, але присяги, яку дав Батьківщині, не порушив⁴¹. Про героїзм червоноармійця О. Іванова дізналися всі частини 5-ї армії. Агітатори, комісари, політпрацівники закликали бійців та командирів помститися за товариша, який загинув.

Отже, виконуючи директиви ЦК Комуністичної партії та вказівки В. І. Леніна, політичні органи, комісари і комуністи Східного фронту проводили велику політико-виховну роботу серед воїнів, сприяли підвищенню дисципліни і боєздатності військ. Завдяки цьому Червона Армія одержала блискучі перемоги на Східному фронті над внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами. Цим були створені умови для розгрому Колчака та інших ворогів Радянської влади.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 106, оп. 2, спр. 150, арк. 419—420.

ПОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ (1944—1974 рр.)

Ю. І. МАКАР

Історично так склалося, що протягом невеликого проміжку часу свобода до польського народу двічі прийшла від Країни Рад. Вперше це було, коли Великий Жовтень змів капіталізм в нашій країні, а Радянська влада урочисто проголосила відмову від усіх нерівноправних договорів, за якими польський народ понад 120 років був позбавлений своєї державності. Вдруге — наприкінці другої світової війни, коли радянські воїни, рясно зросивши польську землю власною кров'ю, прогнали з неї фашистських загарбників.

Російські більшовики на чолі з В. І. Леніним ще задовго до революції відстоювали право польського народу на самовизначення і відновлення своєї державності. Разом з тим Володимир Ілліч підкреслював, що неодмінною умовою визволення Польщі від іноземного ярма стане перемога революція в нашій країні. У 1908 р. В. І. Ленін писав, що «свобода Польщі неможлива без свободи Росії»¹.

Вже перші документи Радянської влади, такі як Декрет про мир, Декларація прав народів Росії, створювали можливість незалежного розвитку Польщі. Вітаючи Декларацію, Петроградська група Соціал-демократії Королівства Польського і Литви у відозві, випущеній в листопаді 1917 р., писала: «Тільки партія більшовиків щиро і відкрито ставить питання про національне визволення Польщі, і тільки Рада Народних Комісарів проголосила надання всієї повноти прав народам, які населяють Росію... Вона щиро і відкрито поставила питання про демократичний мир, завдяки якому Польща перестає бути предметом дипломатичного торгу»². Відмовляючись від договорів про поділ Польщі, Радянська держава показала приклад встановлення справедливих відносин між народами. В декреті РНК від 29 серпня 1918 р. з цього

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 254.

² П. М. Калениченко. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 рр.), К., 1971, стор. 100.

приводу зазначалося: «Всі договори й акти, укладені урядом колишньої Російської імперії з урядами королівства Пруського та Австро-Угорської імперії, що стосуються поділів Польщі, зважаючи на їх суперечність принципів самовизначення націй, революційній правосвідомості російського народу, який визнає за польським народом невід'ємне право на самостійність і єдність,— скасовуються цим безповоротно»³.

На жаль, польські трудящі не змогли скористатися результатами перемоги Великого Жовтня. Владу в незалежній Польщі захопили панівні класи, які в міжвоєнне двадцятиліття робили все від них залежне, щоб відірвати польський народ від їх братів на Сході. Тодішні правителі буржуазної Польщі чорною невдячністю заплатили Радянській країні за здобуття незалежності своєї держави. Замість того, щоб будувати сильно демократичну Польщу, боротися за повернення їй споконвічних північно-західних територій, вони вдалися до антирадянських провокацій, загарбуючи західноукраїнські та західнобілоруські землі. Щоб виправдати ці дії, буржуазні правителі просторікували про «експансію зі Сходу», поширювали так звану теорію про «двох ворогів» польського народу — гітлерівську Німеччину і Радянський Союз⁴. Антирадянська спрямованість зовнішньополітичної діяльності польських правлячих кіл поставила державу в стан міжнародної ізоляції. Через це країна, по суті, була віддана на поталу гітлерівським агресорам у вересні 1939 р.⁵ Тяжкою, виснажливою була боротьба польського народу проти фашизму. Об'єктивно вона поклала край політиці потурання агресорові, започаткувавши збройний опір в Європі проти експансії гітлеризму. З цієї точки зору Польща виконала тоді важливу історичну місію, але заплатила за це страхітливую ціну.

Польський буржуазний емігрантський уряд протягом усєї другої світової війни продовжував згубну для своєї країни антирадянську політику. Наближення часу визволення Польщі військами Червоної Армії викликало його занепокоєння. Щоб зберегти в країні буржуазно-поміщицький лад, а також утримати в її складі західноукраїнські та західнобілоруські землі, він готовий був відмовитися від одвічно польських земель, загарбаних в різний час німецькими феодалами чи капіталістами.

Наприкінці другої світової війни, коли західні держави, всіляко підтримуючи антинародний емігрантський уряд, намагалися вдержати Польщу в сфері капіталістичного світу і зберегти її як антирадянський бастион, Країна Рад подала вирішальну допомогу демократичним силам Польщі у створенні народно-демократичної влади, як такої, що виражала інтереси трудящих і була здатна забезпечити братерську співдружність між нашими державами. Вручаючи орден Леніна першому секретареві ЦК ПОРП Е. Гереку 11 травня 1973 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев сказав: «Братній союз наших народів не прийшов сам собою, не подарований нам історією, він народився у спільній боротьбі народів Радянського Союзу і Польщі за свободу і щастя»⁶. СРСР щиро прагнув установити такі відносини з Польщею, які б назавжди гарантували дружбу і співробітництво між нашими народами. Саме це мав на увазі глава Радянського уряду Й. В. Сталін, коли писав у грудні 1944 р. до президента США Ф.-Д.

³ Там же, стор. 102.

⁴ R. Frelek. W podstawowych interesach narodu (Uwagi o polityce zagranicznej PRL).— "Nowe drogi", 1973, № 10, стор. 26—27.

⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. VII, М., 1973, док. № 10 та ін.

⁶ «Радянська Україна», 12 травня 1973 р.

Рузвельта: «Для Радянського Союзу, який виносить на собі всі труднощі боротьби за визволення Польщі від німецьких загарбників, питання про взаємовідносини з Польщею в даних умовах є справою повсякденних, тісних і дружніх відносин з владою, яка створена польським народом на своїй землі...»⁷.

Ще на Тегеранській, а потім Ялтинській та Потсдамській конференціях глав урядів СРСР, Англії та США Радянський Союз домагався справедливого міжнародно-правового визнання Польщі⁸. Утворення в результаті угоди, досягнутої на Ялтинській конференції, Тимчасового уряду національної єдності свідчило про те, що західним державам не вдалося ліквідувати завоювання народно-демократичних сил Польщі⁹. Західні держави намагалися також не допустити Народну Польщу до складу країн — фундаторів ООН. Але завдяки всебічній підтримці з боку Радянського Союзу в жовтні 1945 р. вона зайняла належне місце серед них¹⁰.

Тривала й наполеглива боротьба точилася навколо питання про кордони. Якщо уряди США та Англії погоджувалися з тим, що східні кордони Польщі повинні збігатися з так званою «лінією Керзона», висунутою англійським міністром закордонних справ ще в 1919 р., то щодо західних кордонів держави вони як на Ялтинській, так і на Потсдамській конференціях вимагали відкладення остаточного вирішення справи до підписання мирного договору з Німеччиною¹¹. Але при братерській безкорисливій допомозі з боку СРСР вперше в історії останніх століть усі польські землі були зібрані в єдину народну державу, а західноукраїнські та західнобілоруські воз'єдналися з соціалістичними республіками в багатонаціональному Радянському Союзі. Отже, вперше у відносинах сусідніх держав було вирішене питання державних кордонів так, що це забезпечувало найтісніші братерські стосунки між ними.

Утворення Народної Польщі, яка стала на шлях будівництва соціалізму, покляло початок принципам новій зовнішній політиці цієї держави. Її основні принципи, вироблені ще в період підпілля у програмних документах Польської робітничої партії та Крайової Ради Народової¹², закріпив історичний Липневий маніфест ПКНВ, в якому записано: «Дружба і бойове співробітництво, започатковані братерством зброї Війська Польського з Червоною Армією, повинні перетворитися на тривалий союз і сусідське співробітництво після війни»¹³.

Юридичне підтвердження відносини між Народною Польщею і Радянським Союзом дістали в Договорі про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво, укладеному на двадцять років 21 квітня 1945 р., з правом продовження його за бажанням сторін¹⁴. Народно-

⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2, М., 1958, стор. 178—179.

⁸ Тегеран, Ялта, Потсдам. Сборник документов, изд. 3, М., 1971; И. Д. Кундюба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.), К., 1963, стор. 163—170, 192—196; W. T. Kowalski. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939—1945), wyd. 2, Warszawa, 1967, стор. 305—346, 507—540, 613—667.

⁹ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны, т. III, М., 1947, стор. 101—107; Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917—1945. Dokumenty i materiały, Warszawa, 1967, стор. 431—432.

¹⁰ И. Д. Кундюба. Назв. праця, стор. 199.

¹¹ Тегеран, Ялта, Потсдам, стор. 177, 191, 375, 397 та ін.

¹² Kształtowanie się podstaw programowych PPR w latach 1942—1945. Wybór materiałów i dokumentów, Warszawa, 1958, стор. 140—169; Stosunki polsko-radzieckie..., стор. 374—377.

¹³ Stosunki polsko-radzieckie..., стор. 386.

¹⁴ Внешняя политика Советского Союза..., т. III, стор. 230.

демократична влада беззастережно відкидала збанкрутілу політику колишніх правлячих кіл, керуючись як класовими інтересами трудящих, так і національними інтересами всього польського народу.

Договір з Радянським Союзом був укладений в умовах великої політичної активності мас, які дедалі більше переконалися в тому, що тільки дружба і співробітництво з першою країною соціалізму можуть принести їм щастя і впевненість у майбутньому. Так, за повідомленням газети «Жеч Посполіта», лише в першій половині квітня 1945 р. повсюдно, в містах і селах Польщі пройшли багатолюдні мітинги й збори, на яких одностайно приймалися резолюції та звернення, що закликали польський уряд проявити ініціативу і провести конкретні заходи щодо підготовки й укладення польсько-радянського договору про дружбу¹⁵.

Польсько-радянський договір ознаменував собою перемогу політики ППР та інших партій Національного фронту в питанні зовнішньополітичної орієнтації країни. Те, про що мріяли протягом десятиліть польські комуністи й демократи, здійснилося. Програмна вимога ППР про життєву важливість польсько-радянського союзу і дружби стала офіційною політикою ПНР. Завдяки договору її землі позбулись загрози загарбання імперіалістами. Польща назавжди звільнилася від економічної і політичної залежності західних держав. Необхідну допомогу вона отримала й отримує від Радянського Союзу. Нові, справедливі кордони Народної Польщі, національна незалежність, політичний і економічний суверенітет країни стали непорушними — вони гарантуються всією економічною і військово-політичною могутністю Радянського Союзу.

Керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, Польща встановила добросусідські відносини з усіма країнами народної демократії. Вони закріпилися в договорах про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу з Югославією, Чехословаччиною, Болгарією, Угорщиною, Румунією, а згодом і Німечкою Демократичною Республікою¹⁶.

Встановлення тісних політичних і економічних відносин Польщі з СРСР та іншими соціалістичними державами сприяло зміцненню світової системи соціалізму, стало практичним втіленням у життя принципів пролетарського інтернаціоналізму, які визначають зовнішньополітичний курс Народної Польщі. Нині з цілковитою підставою можна сказати, що Договір про дружбу і співробітництво з Радянським Союзом, а також відповідні договори з іншими соціалістичними державами поставили ПНР в ряд політично активних країн, міжнародна діяльність яких сприяє розвитку взаєморозуміння між народами і зміцненню миру в усьому світі. Договір 1945 р. не лише витримав випробування часом, а й відкрив нові можливості для ще більшого взаємного зближення наших держав. 8 квітня 1965 р. у Варшаві укладено новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, який став прямим продовженням попереднього в нових умовах розквіту системи соціалізму¹⁷. Слідом за цим були також продовжені договори з іншими соціалістичними державами.

Нинішні відносини Народної Польщі з СРСР, як і з іншими братніми країнами, характеризує спільність цілей і дій на міжнародній арені. Е. Герек з трибуни I Всепольської конференції партії, яка проходила у жовтні 1973 р., заявив: «Наша партія, всі люди праці в нашій країні повністю солідаризуються з політикою КПРС і Радянського

¹⁵ «Rzeczpospolita», 14 квітня 1945 р.

¹⁶ 20 лет Народной Польши, М., 1965, стор. 326—327.

¹⁷ І. Т. Лісевич. Дружбі нашій жити у віках, К., 1970, стор. 3—4.

Союзу. Це наша спільна політика, вона виражає інтереси і прагнення усіх соціалістичних держав, усіх миролюбних сил. Ми незмінно братимемо участь в реалізації цієї політики»¹⁸.

Народна Польща — невід'ємна складова частина соціалістичної співдружності. В союзі з СРСР та іншими країнами соціалізму вона досягла небачених раніше успіхів в економічному розвитку. Завдяки співробітництву в Раді Економічної Взаємодопомоги колись відстала Польща входить тепер за випуском промислової продукції до десятка високорозвинутих держав світу¹⁹. Про благотворний вплив соціалістичної інтеграції на економіку Польської Народної Республіки свідчить і те, що за двадцять п'ять років участі цієї країни в РЕВ, тобто з 1949 по 1973 р., її національний дохід збільшився майже в'ятеро, а рівень промислового виробництва зріс у 9,5 раза²⁰.

ПНР є також дійовим учасником політичного союзу соціалістичних держав — Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, укладеного 14 травня 1955 р.²¹ Ця організація відіграє величезну позитивну роль як фактор гарантування миру і безпеки в Європі. Договір передбачає взаємні консультації учасників з важливих міжнародних питань, що зачіпають їх спільні інтереси. Створений з цією метою Політичний консультативний комітет у складі керівників партій і держав учасників Договору періодично збирається на засідання для розгляду таких питань. Результатом роботи Комітету стала, наприклад, спільна ініціатива держав — учасниць Варшавського договору про скликання Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі, в чому немала заслуга і керівників ПНР²². На нараді Політичного консультативного комітету 17—18 квітня 1974 р., яка проходила у Варшаві, підбито підсумки спільних зусиль у вирішенні найактуальніших питань сучасності та вироблено програму дій на майбутнє²³.

Серед численних проблем, за розв'язання яких протягом багатьох повоєнних років боролася Польська Народна Республіка разом з Радянським Союзом та іншими державами соціалістичної співдружності, є і так звана «німецька проблема». ПНР п'ять разів виступала співавтором проектів міжнародних документів, що їх висували держави соціалізму і представники європейського комуністичного руху по її врегулюванню²⁴.

Спільні зусилля соціалістичних країн принесли чималий успіх. Як відомо, влітку 1970 р. Федеративна Республіка Німеччини уклала договір з Радянським Союзом, а в грудні того ж року — з Народною Польщею, в яких поряд з усім іншим визнала непорушність нинішніх кордонів в Європі, стверджуючи тим самим право ПНР на її західні і північно-західні землі. Підписання договорів стало великою перемогою держав системи соціалізму в боротьбі за нормалізацію відносин в Європі і справедливе розв'язання проблеми повоєнних кордонів. Нині ПНР має вже нормальні дипломатичні стосунки з Федеративною Німеччиною, перший посол якої вручив свої вірчі грамоти Голові Державної Ради Генріку Яблонському в листопаді 1972 р.²⁵

VI з'їзд ПОРП, який проходив у грудні 1971 р., визначаючи головні напрями розвитку зовнішньої політики країни, вказав на необ-

¹⁸ «Nowe drogi», 1973, № 11, стор. 39.

¹⁹ «Польща», 1974, № 1, стор. 2.

²⁰ «Правда», 15 лютого 1974 р.

²¹ 20 лет Народной Польши, стор. 328.

²² «Новая и новейшая история», 1973, № 6, стор. 38.

²³ «Радянська Україна», 20 квітня 1974 р.

²⁴ R. F g e l e k. Назв. праця, стор. 31.

²⁵ «Современная Польша», 1972, № 12, стор. 40.

хідність ще більшої активізації діяльності Польщі по ослабленню міжнародної напруженості з метою створення передумов для тривалого мирного співіснування та максимального використання нового розвитку міжнародного співробітництва для потреб динамічного соціально-економічного розвитку країни²⁶.

Тепер Народна Польща як суверенна соціалістична держава є членом 580 міжнародних організацій і об'єднань з 4600, які існують у світі²⁷. Ось уже протягом майже тридцяти років бере вона найактивнішу участь в роботі Генеральної Асамблеї та інших органів ООН. Зокрема, ПНР тричі входила, як непостійний член, до Ради Безпеки, останній раз це було в 1970—1971 рр.²⁸ Визнанням заслуг і зростаючого авторитету Народної Польщі в ООН стало обрання XXVII сесією Генеральної Асамблеї в 1972 р. своїм головою її представника Станіслава Трепчинського²⁹.

Чималим є внесок ПНР в роботу Економічної та соціальної ради ООН. Польща стала одним із ініціаторів створення Економічної комісії ООН для Європи та інших міжнародних організацій. Ще на XVI сесії ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) в кінці 1960 р. з ініціативи ПНР було прийнято резолюції про подання допомоги африканським державам у підготовці національних наукових і технічних кадрів та про вивчення й популяризацію культурної спадщини африканських народів³⁰. Активну участь бере Народна Польща і в одному з наймолодших допоміжних органів ООН — ЮНІДО (Організація Об'єднаних Націй з питань промислового розвитку). В рамках організації вона допомагає державам «третього світу» в підготовці промислових кадрів. Зараз ПНР входить до Ради промислового розвитку — керівного органу ЮНІДО³¹.

Разом з усіма соціалістичними державами, а також з багатьма іншими країнами, які проводять політику миру, Польща висуває і підтримує в ООН пропозиції, спрямовані на загальне роззброєння, на ліквідацію небезпечних вогнищ війни у різних районах світу, на додержання Статуту ООН у відносинах між усіма народами. Послідовно підтримуючи плани роззброєння, що їх вносить в ООН Радянський Союз, Народна Польща виступила ще 2 жовтня 1957 р. на XII сесії Генеральної Асамблеї з пропозицією створити в Центральній Європі вільну від атомної і водневої зброї зону. Ця пропозиція ввійшла в історію як «план Рапацького»³² (за ім'ям тодішнього міністра закордонних справ ПНР Адама Рапацького). Важливою польською ініціативою, спрямованою на зменшення напруженості у міжнародних відносинах і досягнення дальшого прогресу в переговорах про роззброєння, став також меморандум уряду ПНР від 29 березня 1964 р. про заморожування ядерних і термоядерних озброєнь в Європі³³. Тепер Польська Народна Республіка є однією з семи соціалістичних держав, які входять до складу Комітету по роззброєнню, що працює в Женеві.

Не менш активну діяльність розвинула ПНР в роботі Європейської наради з проблем безпеки і співробітництва, а також у віденських переговорах про скорочення озброєнь і збройних сил в Цен-

²⁶ Rezolucja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy w Europie.— "Nowe drogi", 1972, № 1, стор. 186—188.

²⁷ "Trybuna Ludu", 14 грудня 1973 р.

²⁸ Международный ежегодник. Политика и экономика, М., 1970, стор. 251.

²⁹ Международный ежегодник. Политика и экономика, М., 1973, стор. 109.

³⁰ Очерки истории Народной Польши, М., 1965, стор. 396.

³¹ "Trybuna Ludu", 13 грудня 1973 р.

³² Очерки истории Народной Польши, стор. 391—393.

³³ Там же, стор. 395; 20 лет Народной Польши, стор. 330.

тральній Європі³⁴. До речі, на розгляд Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі Польща разом з Болгарією в липні 1973 р. внесла проект документа про основні напрями розвитку культурного співробітництва, контактів й обміну інформацією³⁵.

Однією з важливих ініціатив Народної Польщі на міжнародній арені є початок реалізації висунутого VI з'їздом ПОРП лозунга: «Балтика — море мирного співробітництва». В цьому плані за пропозицією ПНР була скликана 1973 р. в польському місті Гданську конференція надбалтійських держав, на якій прийняли конвенцію про рибальство й охорону живих ресурсів моря. Уряд Польщі розглядає підсумки конференції як початок широкого мирного співробітництва на Балтиці, враховуючи при цьому той факт, що всі надбалтійські держави визнали Німецьку Демократичну Республіку, в результаті чого вона стала повноправним партнером у розв'язанні всіх міжнародних проблем даного району³⁶.

Народна Польща послідовно виступає за остаточну ліквідацію залишків колоніалізму. Вона розширює контакти і подає безкорисливу допомогу молодим державам, які визволнилися політично, а тепер виборюють економічну незалежність від імперіалізму. Нині чимало промислових підприємств працює в країнах Азії, Африки й Латинської Америки, збудованих за допомогою Народної Польщі. В Індії, Бразилії, Алжирі, Єгипті, Судані, Ефіопії, Мексиці та інших державах дають продукцію споруджені за сприянням ПНР машинобудівні заводи, підприємства харчової та хімічної промисловості. Польща виготовляє для цих країн морські судна, залізничні вагони, різні електромашини та багато іншої продукції. Лише наприкінці минулої п'ятирічки вона здійснила поставки комплексних промислових об'єктів 20 країнам, що розвиваються. Приблизно в 30 державах працюють польські спеціалісти³⁷. Зв'язки ПНР з молодими незалежними державами поглиблюються і набирають нових форм. Так, з 1972 р. працює польсько-індійська комісія з питань економічного, науково-технічного і торгового співробітництва, що дає можливість обом країнам розвивати ще тісніші контакти³⁸.

Важливою ділянкою зовнішньополітичної діяльності Народної Польщі є її участь в міжнародних комісіях, створених з метою контролю за реалізацією перемир'я в Кореї, а також для спостереження й контролю за виконанням умов про припинення вогню в країнах Індокитаю. Представники Польщі введені 1973 р. до Міжнародної комісії для спостереження і контролю за виконанням умов припинення війни у В'єтнамі³⁹. Беручи участь в роботі цих міжнародних організацій, Польща відіграє значну роль в боротьбі за ліквідацію вогнищ війни в Азії.

Польський уряд одним з перших засудив агресію Ізраїлю проти арабських країн і активно виступає за нормалізацію обстановки на Близькому Сході. Виходячи з недопустимості захоплення чужих територій, а також з визнання права усіх держав цього району на незалежне існування, представники ПНР у Раді Безпеки і на Генеральній Асамблеї ООН, підтримуючи пропозиції Радянського Союзу, виступили з вимогами про виведення ізраїльських військ з окупованих ними територій арабських країн згідно з резолюціями ООН від 22 листопада:

³⁴ R. Fiełek. Назв. праця, стор. 35.

³⁵ «Новая и новейшая история», 1973, № 6, стор. 41.

³⁶ R. Fiełek. Назв. праця, стор. 36.

³⁷ Международный ежегодник, М., 1973, стор. 94.

³⁸ Там же, стор. 108.

³⁹ «Правда», 26 січня 1973 р.

1967 р., а згодом — 22 жовтня 1973 р. Уряд ПНР надав контингент своїх військовослужбовців в розпорядження ООН для контролю за припиненням воєнних дій на Близькому Сході⁴⁰.

Народна Польща прагне співробітничати в економічній і культурній галузях з країнами незалежно від їх суспільного ладу. Нині вона підтримує торгові зв'язки з понад 100 державами світу. Розширюється коло держав, з якими у ПНР встановлені дипломатичні відносини. Так, якщо в 1945 р. їх налічувалося 22, то наприкінці 1972 р. уже 97 країн світу мали своїх представників у Польщі⁴¹.

У взаєминах з розвинутими капіталістичними державами ПНР надає особливого значення економічному співробітництву. ПОРП постійно наголошує на цьому. Зокрема, I Всепольська партійна конференція визначила головні завдання цих контактів. Основна їх мета — максимально сприяти соціально-економічному розвитку ПНР⁴². В останні роки поліпшились зовнішньоекономічні зв'язки Польщі з США, Англією, Францією, Швецією, Бельгією, ФРН та іншими країнами. Цьому значною мірою сприяло пом'якшення міжнародного клімату в результаті поліпшення американо-радянських відносин. Торговий оборот ПНР з провідними капіталістичними державами у 1971 р. становив 28,5% усієї зовнішньої торгівлі країни⁴³.

У відносинах з капіталістичними державами Польща, польський народ та його керівна сила — Польська об'єднана робітничка партія рішуче висловлюються за принцип мирного співіснування як умову відвернення війни. Враховуючи співвідношення сил в сучасному світі, ПНР у своїй зовнішній політиці виходить з того, що імперіалізм перестав бути всемогутнім фактором, що долю світу дедалі більше визначають світова соціалістична система, сили миру і прогресу. Разом з тим польський уряд не забуває, що хоч імперіалізм і втратив своє панівне становище у світі, але в силу своєї природи він становить потенційну загрозу мирові. Тому Польща разом з Радянським Союзом й іншими державами соціалістичної співдружності неухильно зміцнюють свою обороноздатність.

Польща, народ якої переніс усі страхиття війни, докладає чималих зусиль для збереження і зміцнення миру. З цією метою вона бере активну участь у всесвітньому русі прихильників миру та інших громадських заходах. Польські делегати — парламентарі, вчені, письменники, профспілкові та молодіжні діячі, журналісти — учасники всіх конгресів всесвітнього руху за мир, конференцій Міжпарламентського союзу, конференцій круглого стола «Схід—Захід» та ін.

Широка участь представників польської громадськості у міжнародній діяльності, спрямованій на зміцнення миру і співробітництва між народами, відповідає корінним інтересам польського народу. Польський народ, виявляючи повне довіря Польській об'єднаній робітничій партії і урядові, одностайно схвалює зовнішню політику ПНР, яка докорінно змінила роль та позиції країни на міжнародній арені і забезпечує мирну працю, зміцнює безпеку і суверенітет незалежної соціалістичної Польщі.

⁴⁰ «Nowe drogi», 1973, № 11, стор. 40—41.

⁴¹ «Международный ежегодник», М., 1973, стор. 109.

⁴² «Nowe drogi», 1973, № 11, стор. 41—42.

⁴³ «Содружество социалистическое. СЭВ: итоги и перспективы», М., 1973, стор. 143.

Замітки

В. С. Терентьева

**ПРОПАГАНДА
ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАТЬ
У СИСТЕМІ ПАРТОСВІТИ
{1966—1970 рр.}**

Комуністична партія завжди приділяла і приділяє велику увагу економічній освіті трудящих. В. І. Ленін у ній вбачав величезну силу, яка допомагає підвищувати свідомість, творчу активність мас у боротьбі за виконання завдань господарсько-

го будівництва та виховання трудящих. Ще на зорі створення Комуністичної партії він писав: «І економічна і політична агітація однаково необхідні... І та і друга... дасть можливість робітникам пробувати свої сили на найближчих питаннях, найближчих потребах...»¹.

У даній замітці зроблена спроба узагальнити досвід парторганізацій України по озброєнню економічними знаннями трудящих у системі партійної освіти в роки восьмої п'ятирічки.

В арсеналі економічної освіти комуністів, всіх трудящих першорядне місце належить системі партійного навчання. У 1965 р. ЦК КПРС розробив нову систему партосвіти, яка характеризується диференційованим підходом до вивчення марксистсько-ленінської теорії. Організація партійного навчання за новою системою сприяла подоланню недооцінки вивчення економічної теорії, була великим кроком вперед на шляху економічного всеобучу. Якщо 1964/65 навчального року політекономію вивчали лише 2,8% всіх слухачів системи партосвіти, то в 1970/71 навчальному році — близько 40%². В усіх трьох ланках її — початковій (політшколи), середній (школи основ марксизму-ленінізму) та вищій (університети марксизму-ленінізму, обласні, міські, районні школи партійного і господарського активу, теоретичні, проблемні та методологічні семінари та самостійна освіта) — значне місце відводилося економічним знанням³.

В політшколах поряд з біографією В. І. Леніна та основами політичних знань слухачі вивчали найважливіші документи партії й уряду з питань розвитку економіки нашої країни. Характерною рисою їх роботи було те, що теоретичні питання розглядалися в тісному зв'язку з практикою. На заняттях порушувалися питання про особистий внесок слухачів у розвиток економіки підприємства, на якому вони працювали.

В школах основ марксизму-ленінізму поряд з іншими соціально-політичними дисциплінами вивчали політекономію. У 1965/66 навчальному році в республіці діяло 27 300 шкіл основ марксизму-ленінізму, а в наступному — 28 249. Кількість слухачів у них за роки восьмої п'ятирічки

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 430—431.

² «Комуніст України», 1966, № 7, стор. 64; «Під прапором ленінізму», 1971, № 16, стор. 3.

³ «Коммунист», 1965, № 13, стор. 5—6; Вопросы партийной учебы, М., 1966, стор. 6.

зросла в 2 рази і в 1970/71 навчальному році становила 1,3 млн. чол.⁴ Найбільша кількість слухачів системи партосвіти на Україні в 1966/67 навчальному році була у початковій і середній ланках і становила 62,3% до загальної кількості⁵.

Враховуючи зростий інтерес комуністів до вивчення економічної теорії і конкретної економіки в зв'язку з економічною реформою 1965 р., парторганізації промислових областей України пішли шляхом створення широкої мережі теоретичних семінарів. Так, в 1965/66 навчальному році лише в одній Ворошиловградській області працювало більше 840 економічних проблемних і предметних семінарів, в Дніпропетровській області в 1967/68 навчальному році — в 2400 теоретичних семінарах 57 тис. чол. вивчали актуальні проблеми теорії і практики комуністичного будівництва, понад 12 тис. слухачів — проблеми НОП, управління й планування, економічної політики партії і держави, в 1968/69 навчальному році на Донеччині діяло 888 теоретичних семінарів⁶. Так, для керівних, партійних і радянських працівників при Донецькому МК Компартії України в 1966 р. працював семінар по вивченню економічної політики партії та уряду; працівники апарату міськкому і райкомів партії вивчали ленінський стиль у роботі і деякі економічні проблеми; начальники шахт, будуправлінь та керуючі трестами — економічну політику партії і держави, працівники планових відділів праці й зарплати шахт і трестів — планування народного господарства та проблеми організації праці⁷. В теоретичних семінарах Криворізьких міськрайкомів партії (Дніпропетровська область) розглядалися переважно економічні питання, що відображали профіль гірничорудної промисловості; в Ленінському районі м. Дніпропетровська — з економіки металургійної промисловості⁸. Така організація економічної освіти в семінарах позитивно впливала на їх роботу, давала можливість теоретичні знання з більшою ефективністю застосувати в практичній роботі.

Змістовно пройшли заняття в проблемному семінарі Ленінського району Запоріжжя в 1967/68 навчальному році. При вивченні теми «Нова господарська реформа і досвід її впровадження» слухачі детально обговорювали практичні питання переходу підприємств району на нову систему господарювання. Директори, головні економісти у своїх виступах розповіли про впровадження реформи на своїх підприємствах⁹.

Значну роль у підвищенні економічних знань слухачів вищої ланки відігравали семінари і школи партійно-господарського активу. В основу роботи одного з таких семінарів при Донецькому обкомі партії в 1966/67 навчальному році було покладено вивчення актуальних проблем комуністичного будівництва, питань економіки і практики керівництва народним господарством. Тут читалися лекції на такі теми, як «Господарська реформа і економічна наука», «Посилення економічного стимулювання промислового виробництва і підвищення ефективності використання основних фондів» та ін. До читання їх залучалися вчені, високо-

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 189, арк. 5; оп. 243, спр. 1, арк. 8; «Партійна освіта і життя», К., 1971, стор. 6.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 189, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 19, арк. 103; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 82, арк. 129; Идеологическая работа — дело творческoe, Донецк, 1969, стор. 20.

⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 25, стор. 136, арк. 115, 116.

⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 66, арк. 115.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 190, арк. 26.

кваліфіковані викладачі, спеціалісти народного господарства, партійні працівники¹⁰. У роботі семінару практикувалось обговорення рефератів з актуальних економічних проблем, обмін досвідом, проведення співбесід тощо.

У досліджуваній період набрали широкого розвитку і школи партійно-господарського активу. Так, в Запорізькій області в 1966/67 навчальному році поряд з 19 семінарами працювало 7 шкіл партійно-господарського активу; в Донецькій — в 1965/66 — 69 семінарів і 3 школи; в Дніпропетровській, відповідно, — 44 і 8, а в наступному навчальному році 22 школи і 30 семінарів¹¹. Характерною рисою роботи більшості з них була активізація самостійної роботи кожного слухача по вивченню першоджерел, партійних документів.

Провідне місце у пропаганді економічних знань у системі партосвіти займали університети марксизму-ленінізму при міськкомах партії. У роки восьмої п'ятирічки в них значно поліпшилося вивчення економічних дисциплін. Цьому сприяла постійна увага з боку ЦК КПРС до їх роботи. З 1965 р. в університетах була введена нова програма, в якій чільне місце відводилося вивченню економічних дисциплін, а в 1967 р. було затверджено «Положення про університети марксизму-ленінізму міських комітетів партії», згідно якого на всіх трьох факультетах — загальному, пропагандистському і партійно-господарського активу були створені економічні відділення. До читання лекцій залучалися кращі пропагандистські сили — вчені, викладачі вузів, кваліфіковані економісти.

В озброєнні економічними знаннями керівних кадрів значну роль відігравали факультети партійно-господарського активу. Учебні плани їх склалися з врахуванням наукового і професійного інтересу слухачів. Наприклад, факультет партійно-господарського активу при Донецькому вечірньому університеті марксизму-ленінізму мав два відділення: партійного і господарського активу. Для першого читався курс партійного будівництва, для другого — організація і планування промисловості.

Ефективним засобом підвищення активності слухачів, забезпечення зв'язку теорії з практикою є метод практичних завдань. Суть його полягає в тому, що слухачі поряд з вивченням теоретичного матеріалу одержували від пропагандистів завдання: зробити економічні розрахунки виробничої діяльності цеху чи дільниці, виявити резерви підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції та ін. Наприклад, в Краснолуцькій школі партійно-господарського активу (Ворошиловградська область) в 1966/67 навчальному році кожен слухач школи виконав практичне завдання, пов'язане з поліпшенням техніко-економічних показників роботи підприємства, науковою організацією праці, розвитком соцзмагання, руху за комуністичну працю¹².

Застосування методу практичних завдань допомагало слухачам знаходити нові резерви виробництва, підвищувати продуктивність праці. Це якраз і мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив, що «Тямущий економіст, замість пустих тез, засяде за вивчення фактів, цифр, даних, проаналізує наш власний практичний досвід і скаже: помилка там-то, виправляти її треба так-то»¹³.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 75, спр. 50. арк. 24; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, опр. 189, арк. 134.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 189, арк. 100; спр. 190, арк. 2; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 75, спр. 2, арк. 74; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 82, арк. 129.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 190, арк. 185.

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 42, стор. 332.

Важливою формою економічної освіти слухачів всіх ланок системи партосвіти є теоретичні конференції. Вони дають можливість пов'язувати теорію з практикою, розкрити дію економічних законів соціалізму на конкретних прикладах сьогодення, сприяють виявленню резервів виробництва та їх ефективному використанню. У 1966/67 навчальному році в містах і районах однієї лише Донецької області було проведено 1,5 тис. конференцій, в роботі яких взяли участь більше 50 тис. пропагандистів і слухачів усіх ланок партосвіти¹⁴.

Масовою трибуною передової думки і досвіду новаторів виробництва були економічні конференції, які проводилися в 1965/66 навчальному році на базі теоретичних семінарів системи партосвіти в Дніпропетровській області безпосередньо на заводах, у цехах, дільницях. З успіхом вони пройшли на заводах ім. М. І. Калініна, ім. В. І. Леніна, ім. К. Лібкнехта, ім. Петровського, ТЕС, у тресті № 17, Дніпроважбуді. Темі цих конференцій: «Ленінські принципи соціалістичного господарювання і їх розвиток у рішеннях вересневого Пленуму ЦК КПРС», «Економічні закони і керівництво господарством на сучасному етапі», «Технічний прогрес — основа вдосконалення економіки на підприємствах чорної металургії»¹⁵.

Аналізуючи тематичну спрямованість конференцій, можна зробити висновок, що парткоми проявляли постійну турботу про те, щоб вони були наближені до виробництва, допомагали трудящим глибоше осмислити і чіткіше визначити свої завдання у здійсненні втіленню в життя рішень XXIII з'їзду партії. На конференціях, як правило, вироблялися рекомендації по підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції, поліпшенню всіх економічних показників роботи підприємств.

ЦК КПРС спрямовував діяльність партійних організацій не лише на масове залучення трудящих до вивчення економічної теорії та питань конкретної економіки, але й на постійне вдосконалення системи економічної освіти. Завдання, поставлені грудневим (1969 р.) та липневим (1970 р.) Пленумами ЦК КПРС, накреслили важливі заходи по підвищенню ефективності економіки, інтенсифікації виробництва на основі науково-технічного прогресу. В таких умовах ще з більшою силою постало питання про дальше підвищення дієвості економічного виховання трудящих. З 1970/71 навчального року в початкових політшколах було додатково введено новий предмет «Основи економічних знань», програма якого розрахована на 2—3 роки і передбачала ґрунтовне вивчення економічних законів соціалістичного способу виробництва, теорії та практики організації виробничої діяльності промислових підприємств. У школах основ марксизму-ленізму крім політекономії вводився курс «Основи економічної політики партії». Слухачі економічних відділень університетів марксизму-ленізму додатково вивчали курс «Економічна політика партії на сучасному етапі». В економічних семінарах вищої ланки було організовано вивчення таких проблем, як «Шляхи підвищення ефективності суспільного виробництва», «Інтенсифікація виробництва — найважливіший напрямок розвитку народного господарства», «Науково-технічна революція і її соціально-економічні проблеми» та ін.¹⁶.

31 серпня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про поліпшення економічної освіти трудящих», в якій відзначалося, що економічна освіта виступає важливою умовою підвищення наукового рівня господарюван-

¹⁴ Воспитание деловитости, Донецк, 1968, стор. 5.

¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 66, арк. 71, 72, 189.

¹⁶ «Правда», 24 травня 1970 р.; Питання економічної політики партії на сучасному етапі, К., 1971, стор. 311.

ня, зростання ініціативи, активності трудящих в управлінні виробництвом, накреслено програму створення системи економічної освіти¹⁷.

Важливе значення для дальшого поліпшення економічної пропаганди в системі партосвіти мала постанова ЦК КПРС від 8 серпня 1972 р. «Про марксистсько-ленінське навчання і економічну освіту керівних кадрів в Ташкентській міській партійній організації» та прийнятий у вересні 1973 р. ЦК КПРС документ «Про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про поліпшення економічної освіти трудящих», в якому узагальнено досвід, викрито недоліки і дано рекомендації по дальшому вдосконаленню економічної освіти трудящих. Керуючись цими рекомендаціями, ЦК Компартії України розробив заходи по дальшому поліпшенню економічної освіти¹⁸.

Грудневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС поставив завдання корінного поліпшення керівництва народним господарством, підвищення рівня планування і економічного стимулювання промислового виробництва. ЦК КПРС і ЦК Компартії України схвалили ряд цінних починів передових підприємств країни і республіки, одним з яких є прийняття трудовими колективами зустрічних планів. Зараз на Україні 1949 колективів працюють за цими планами¹⁹.

Найважливіше завдання партійних організацій республіки — в ідеологічному забезпеченні виконання соціально-економічної програми партії, щоб ще більше спрямовувати творчу ініціативу трудящих на використання всіх резервів, наполегливо виховувати у кожного трудівника почуття особистої відповідальності за справу свого підприємства, господарства, всієї держави. Підвищення економічних знань комуністів і безпартійного активу в системі партосвіти є однією з найважливіших передумов виконання цього завдання.

¹⁷ Справочник партийного работника. Вып. 12, М., 1972, стор. 178.

¹⁸ В. Е. М а л а н ч у к. Экономическое образование и творческая инициатива трудящихся. — «Экономическая газета», 1974, № 11, стор. 5.

¹⁹ «Правда України», 17 травня 1974 р.

Г. Г. Письменный, Ю. М. Томін

**З ДОСВІДУ РОБОТИ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ТРУДОВОМУ ВИХОВАННЮ УЧНІВ
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ УЧИЛИЩ
(1966—1970 рр.)**

В умовах створення матеріально-технічної бази комунізму, науково-технічного прогресу особливого значення набуває проблема підготовки і виховання кваліфікованих робітничих кадрів. Комуністична партія і Радянський уряд постійно турбуються про задоволення зростаючих потреб суспільства цими кадрами. Важлива роль у підготовці їх відводиться професійно-технічним училищам (ПТУ). За роки восьмиріччя училища країни підготували 7 млн. кваліфікованих робітників, у тому числі 1187,2 тис. на Україні¹. За роки дев'ятої п'ятирічки передбачено підготувати через цю систему освіти не менш як 9 млн. робітників, з них 1,5 млн. в Українській РСР².

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 267; Профессионально-техническое образование в СССР, М., 1972, стор. 13.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 313; «Профессионально-техническое образование в СССР», 1971, № 11, стор. 1.

Питання підготовки та виховання учнів в ПТУ широко висвітлено в історико-партійній літературі³.

У даній замітці зроблена спроба висвітлити роботу партійних організацій профтехучилищ Української РСР по вдосконаленню форм і методів трудового виховання робітничої зміни в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Парторганізації ПТУ, керуючись ленінськими вказівками про необхідність поєднання виховання і навчання підростаючого покоління з життям, приділяли значну увагу питанням його трудового виховання. У досліджуваний період вони спрямовували роботу педагогічних колективів, комсомольських та профспілкових організацій на дальше підвищення ефективності навчального процесу, поліпшення ідейно-політичного виховання і фахової підготовки молоді, прищеплення їй трудових навичок, почуття робітничої гордості, честі.

У справі трудового виховання учнів провідна роль належить кадрам інженерно-педагогічних працівників, особливо майстрам виробничого навчання. Парторганізації ПТУ свою роботу спрямовували на добір і виховання цих кадрів (1970 р. у республіці їх працювало більше 20 тис. чол.⁴), на удосконалення виховного процесу. Так, партійне бюро Стрийського МПТУ № 34 на Львівщині обговорило питання про роботу майстра виробничого навчання А. А. Легеньова, а на партійних зборах — інформації майстрів М. К. Алексєєва, П. І. Белова та інших про підготовку до випускних екзаменів, навчально-виховну роботу на виробничій практиці, про підвищення їх ідейно-політичного та фахового рівня⁵.

Інженерно-педагогічні кадри, майстри виробничого навчання не тільки передавали юнакам і дівчатам свій досвід, але й сприяли їх ідейно-політичному та професійному зростанню. Про сумлінність їх роботи свідчить зокрема те, що за високі успіхи, досягнуті у виконанні завдань восьмого п'ятирічного плану по підготовці кваліфікованих робітників для народного господарства країни 1971 р. 2 майстри виробничого навчання Ф. Д. Куц з ПТУ № 7 м. Києва і М. З. Ніколаєв з № 15 Дніпропетровська удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, 200 працівників республіки нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, зокрема, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено майстра ПТУ № 2 м. Києва О. Ю. Сидоренка, орденом Жовтневої Революції — майстрів гірничого ПТУ № 8 м. Донецька М. Й. Демидова, ПТУ № 25 м. Львова Е. О. Ступницького⁶.

Первинні партійні організації ПТУ, використовуючи нагромаджений досвід, збагачували і далі розвивали різноманітні форми й методи

³ Воспитание рабочей смены. Из опыта работы педагогических коллективов профессионально-технических училищ Казахстана по коммунистическому воспитанию учащихся, Алма-Ата, 1967; В. Г. Чорна. З досвіду партійного керівництва підготовкою і вихованням кваліфікованих робітничих кадрів України (1959—1965 рр.) — Наукові праці з історії КПРС. Вип. 37, К., 1970, стор. 142—151; Н. Гриневич. Виховуємо робітничу зміну. — Молодому поколінню — комуністичну загартованість, К., 1970; В. Г. Чорна. Комуністичне виховання робітничого класу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1959—1965 рр.) (На матеріалах гірничої промисловості України) — Наукові праці з історії КПРС. Вип. 44, К., 1971, стор. 68—77; К. А. Брускін. Ідейно-політичне виховання учасників в групі, М., 1971; В. А. Каблуків, А. І. Куліш та інші. Ідейність — крила борця, Дніпропетровськ, 1971; Воспитательная работа в профессионально-технических училищах, М., 1971; В. М. Утенков. Воспитание учащихся на революционных, боевых и трудовых традициях рабочего класса, М., 1973; Л. І. Гордієнко, В. Т. Жаура. Путівку одержано в ПТУ. — «Знання та праця», 1973, № 9, стор. 18 та ін.

⁴ Трудовая юность Украины, К., 1971, стор. 36.

⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 8910, оп. 1, спр. 23, арк. 37; спр. 24, арк. 17; спр. 26, арк. 32.

⁶ Профессионально-техническое образование в СССР, стор. 45; «Профессионально-техническое образование», 1971, № 11, стор. 2, 4; та ін.

трудового виховання молоді. Початковим етапом формування в учнів трудових навичок є їх робота в майстернях профтехучилищ під керівництвом майстрів виробничого навчання, які прищеплювали юнакам і дівчатам любов до праці, додержання трудової дисципліни, дбайливе ставлення до економічних показників своєї виробничої діяльності. У зв'язку з цим швидко зростала кількість товарної продукції, виробленої учнями. Так, 1968 р. учні ПТУ Харківщини виробили товарної продукції, виконали робіт на підприємствах, будовах, колгоспах і радгоспах на суму 4,2 млн. крб., а в 1971 р.— лише продукції майже на 6 млн. крб.⁷. Всього в республіці за 1966—1970 рр. учнями профтехучилищ вироблено продукції і надано послуг майстерням на суму 69 531 тис. крб. (при плані 59196 тис. крб.), виготовлено 66 704 штук металорізального обладнання, близько 7 тис. одиниць промислового устаткування⁸.

Важливу роль у трудовому вихованні учнів партійні організації профтехучилищ відводили виробничій практиці на підприємствах, будовах, шахтах, в радгоспах і колгоспах. Беручи участь у виробничому та суспільному житті соціалістичного підприємства, юнаки і дівчата проникалися інтересами робітничого колективу, брали участь у зборах, нарадах, у роботі комсомольських і профспілкових організацій, виконували громадські доручення.

Під час практики учні ПТУ показували свідоме ставлення до праці, високі професійні знання. Про це свідчать численні подяки та відгуки, надіслані в училища про їх роботу на підприємствах. Так, вихованці Стрийського МПТУ № 8 на Львівщині, проходячи практику на Московському автомобільному заводі ім. Лихачова, одержали Почесні грамоти, а на ім'я дирекції і партійної організації училища надійшли відгуки про їх дисциплінованість, добре засвоєння більшої операцій по складанню автомашин⁹. За хороші показники в роботі, високу дисципліну, сумлінне ставлення до своїх обов'язків після закінчення практики частину з них залишали працювати на підприємствах, будовах, шахтах, у колгоспах і радгоспах. Так, перша група Стрийського МПТУ № 34 у повному складі була залишена на постійну роботу металозаготівельним заводом тресту «Чорноморпромсантехмонтаж» у Одесі, а група малярів Коломийського МПТУ № 10 Івано-Франківської області — у Києві¹⁰.

Партійні організації значну увагу приділяли розвитку у вихованців технічної творчості. Вони направляли роботу цих гуртків на розвиток у молоді винахідницької думки, раціоналізаторського пошуку. 1970 р. у республіці налічувалося 3684 гуртків¹¹. За досягнуті успіхи в розвитку технічної творчості 150 учнів та працівників ПТУ Львівщини 1968 р. були нагороджені золотими і срібними медалями¹². Значних успіхів у цій справі добилися профтехучилища Донецької області. Серед них заслуговує уваги робота училища № 35 м. Горлівки, де учні виготовили діючі моделі вугільних комбайнів ККП-2 і УКР-1, які 1966 р. були відзначені на ВДНГ¹³. Лише 1970 р. у республіці на честь ленінського юві-

⁷ «Соціалістична Харківщина», 24 вересня 1968 р.; «Красное знамя», 24 липня 1971 р.

⁸ Трудовая юность Украины, стор. 18, 20, 21.

⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5003, оп. 34, спр. 8, арк. 112.

¹⁰ Там же, оп. 36, спр. 12, арк. 84; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 4967, оп. 1, спр. 5, арк. 94.

¹¹ Трудовая юность Украины, стор. 26.

¹² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1923, арк. 49; ф. 66, оп. 21, спр. 33, арк. 32.

¹³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 232, оп. 12, спр. 156, арк. 48.

лею впроваджено 1795 цінних учнівських пропозицій, що заощадило державі 80 тис. крб.¹⁴. Кращі роботи гуртків технічної творчості республіки демонструвалися на 7 міжнародних виставках — в США, Англії, Франції, Чехословаччині, Бельгії, Канаді та Японії¹⁵.

Участь юнаків і дівчат у гуртках технічної творчості сприяла підвищенню їх професійної майстерності, вмільому використанню, освоєнню і вдосконаленню нової техніки і технології виробництва.

Велика роль у трудовому вихованні учнів належить соціалістичному змагання. В зобов'язаннях навчально-виробничих груп на першому місці ставилася боротьба за відмінне оволодіння знаннями і професією, високу якість продукції, виготовленої в майстернях і на базових підприємствах, використання досягнень техніки, передового досвіду новаторів виробництва, підвищення технічних знань, постійна взаємодопомога в роботі. Так, партійна організація Львівського МПТУ № 1, організовуючи соціалістичне змагання за цими показниками, добилася хороших успіхів у підготовці кваліфікованих робітників з високими професійними розрядами. Якщо 1966 р. на підприємства Львова було направлено 200 випускників цього училища, з яких по II розряду — 72 чол., III — 111, IV — 17, то в 1969 р. з 210 випускників розряди одержали, відповідно, — 30, 126, 54¹⁶.

У ряді училищ республіки набуло популярності соціалістичне змагання серед груп за право володіти перехідним Червоним Прапором робітничої честі, встановленим підприємствами. Так, колективу Стебницького МПТУ № 30 на Львівщині у дні роботи XXIV з'їзду КПРС від імені ветеранів місцевого калійного комбінату делегатом XXIV з'їзду Компартії України, депутатом Верховної Ради СРСР В. Ф. Капленко вручено перехідний Червоний Прапор робітничої честі¹⁷. Така форма роботи сприяла вихованню у юнаків і дівчат почуття гордості за свою робітничу професію і честь.

Поширення набули також змагання вихованців ПТУ один з одним, договори і взаємозобов'язання учнів та кадрових робітників, шефство відмінників над відстаючими товаришами, боротьба за звання «Кращий за професією». Таке поєднання різних форм змагання давало великий виховний ефект, вело до усвідомлення вихованцями профтехучилища свого трудового місця в житті.

Однією з форм роботи партійних організацій по трудовому вихованню учнів було проведення конкурсів за звання «Кращий за професією». На Львівщині, наприклад, набули широкого розповсюдження конкурси на кращого токаря, слюсаря, механізатора¹⁸. Це сприяло кращому оволодінню молоддю передовими методами праці, вдосконаленню кваліфікації, розвитку технічної творчості.

З метою підвищення ефективності трудового виховання учнів партійні організації училищ дбали про зміцнення своїх зв'язків з партійними і комсомольськими організаціями підприємств, розгортання шефства передових робітничих колективів над учбовими групами, практикували звіти про справи навчальних учбових груп перед робітничими колективами. У Кривбасі, наприклад, понад 300 колективів промисловості, транспорту, будов, сфери обслуговування здійснювали шефство над

¹⁴ «Київська правда», 16 квітня 1970 р.

¹⁵ Трудовая юность Украины, стор. 3.

¹⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 1, спр. 61, арк. 41; спр. 67, арк. 26.

¹⁷ «Вільна Україна», 8 вересня 1971 р.

¹⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1923, арк. 48.

учбовими групами профтехучилищ¹⁹. Так, спеціалізована комсомольсько-молодіжна бригада по бурінню штангових шпурів шахти «Більшовик» рудоуправління ім. Комінтерну, очолювана Героєм Соціалістичної Праці В. О. Колпаковим, взяла шефство над групою бурильників з ПТУ № 29. Регулярно підбивалися підсумки цього своєрідного змагання на спільних зборах бригади і учбової групи. Таке шефство виробничників виховувало високу відповідальність за доручену ділянку роботи. Запорізьке МПТУ № 8 одержало від заводу «Запоріжсталь» 6 верстатів та інструменту на 2 тис. крб. Всього в училища Запорізької області було передано підприємствами лише за 1969 р. 91 одиницю різних верстатів та інструменту на суму 45 тис. крб.²⁰.

Чільне місце в профтехучилищах республіки займало змагання за звання «Група резерву бригад комуністичної праці». 1970 р., наприклад, тільки в Київській області за це високе звання змагалося понад 5 тис. учнів навчальних закладів профтехосвіти²¹.

Дійовою формою трудового виховання учнівської молоді стали зустрічі з делегатами партійних з'їздів. Так, для учнів профтехучилищ Калінінського району Горлівки була організована зустріч з колишнім випускником Слов'янського МПТУ № 25, делегатом XXIV з'їзду КПРС, секретарем парткому Горлівського хімічного комбінату ім. Серго Орджонікідзе, Героєм Соціалістичної Праці О. П. Штихом. Він розповів про роботу з'їзду партії, про втілення колективом комбінату в життя його рішень, розгортання руху під девізом: «Кожному інженерно-технічному працівнику — особистий план творчої діяльності!»²². Такі зустрічі відбулися в училищах Львівщини, Макіївки, Кривого Рогу та в інших містах республіки²³. Ці зустрічі з делегатами партійних з'їздів давали змогу вихованцям ПТУ глибше усвідомити велику роль робітничого класу в будівництві комуністичного суспільства, своє місце у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Партійні організації широко практикували зустрічі учнів профтехучилищ з старими більшовиками, першими комсомольцями, новаторами і передовиками виробництва, ударниками перших п'ятирічок, Героями Радянського Союзу і Соціалістичної Праці, членами бригад комуністичної праці, вихованцями ПТУ. Так, партійна організація професійно-технічного училища № 17 Дніпропетровська, наприклад, разом з громадськими організаціями базового підприємства і Палацу культури «Машинобудівник» практикувала проведення тематичних вечорів під девізом «Несемо трудову естафету батьків»²⁴. Такі зустрічі сприяли формуванню в учнів високих моральних якостей, почуття гордості за свою Батьківщину, підвищували інтерес до професії.

Партійні організації надавали великого значення організації свят випуску з училищ та посвячення в робітничий клас. Такі заходи по тру-

¹⁹ В. В. Славков. О работе комитетов комсомола промышленных предприятий и профессионально-технических училищ по воспитанию молодых рабочих.— Молодежь и научно-технический прогресс, М., 1973, стор. 104.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компарті України, ф. 1, оп. 230, спр. 2020, арк. 211.

²¹ «Київська правда», 14 березня 1971 р.

²² «Партійная жизнь», 1971, № 7, стор. 91; «Профессионально-техническое образование», 1971, № 10, стор. 23.

²³ «Ленінська молодь» (орган Львівського обкому ЛКСМУ), 13 травня 1971 р.; «Макеєвський робочий» (орган Макіївського міськкому Компарті України і міськради депутатів трудящих Донецької області), 5 травня, 16 червня, 11 липня 1971 р.; «Червоний гірник» (орган Криворізького міськкому Компарті України та міської Ради депутатів трудящих Дніпропетровської області), 2 липня 1971 р.

²⁴ Воспитание учащихся профессионально-технических училищ на трудовых традициях рабочего класса. Информационно-методический листок, М., 1969, стор. 8--9.

довому вихованню учнів, як урочисті випускні вечори, вручення трудових паспортів, свята повноліття та інші стали традиційними. Так, випускникам професійно-технічних училищ м. Тореза в урочистій обстановці вручали свідоцтва про закінчення училища знатні люди міста О. Г. Стаханов, секретар першого комосередку М. І. Коновалов, В. Г. Стеблянко та ін.²⁵

Партійні організації сільських ПТУ Донецької області провадили широку роботу по вихованню учнів на прикладі трудової діяльності двічі Героя Соціалістичної Праці П. Ангеліної²⁶.

Використовуючи різноманітні форми трудового виховання, партійні організації профтехучилищ республіки в 1966—1971 рр. спрямовували роботу педагогічних кадрів, комсомольських, профспілкових організацій на виховання юнаків і дівчат в дусі новаторства, творчості, високої робітничої майстерності, готовності бути в перших рядах будівників комунізму.

²⁵ В. С. Попов. Виховуємо почуття господаря, Донецьк, 1972, стор. 46.

²⁶ «Партийная жизнь», 1971, № 4, стор. 45.

На допомогу викладачу історії

ТЕЛЕПЕРЕДАЧІ З ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У ВЕРЕСНІ — ГРУДНІ 1974 р.

У програмі з історії та суспільствознавства на 1974/75 навчальний рік, підготовленій науково-дослідною лабораторією навчального телебачення Київського педінституту, велике значення надається ідейно-політичному вихованню учнів, формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду в дусі завдань, визначених XXIV з'їздом КПРС. Поєднуючи силу слова з зображенням, навчальні передачі допомагають поглибити і зміцнити знання учнів.

У № 2 «Українського історичного журналу» за 1974 р. були опубліковані методичні рекомендації до навчальних телевізійних передач на березень — травень 1973/74 навчального року. Нижче подається стисла характеристика змісту телепередач з історії та суспільствознавства на вересень — грудень 1974 р. Наші рекомендації розраховані для роботи в класі. Учнів, що вчаться в другу зміну (вони дивляться передачу вдома), вчитель має познайомити із завданнями та запитаннями напередодні, а перевірити виконання на уроці. Передачі «Наша Батьківщина — Радянський Союз» і «Культура народів Передньої Азії» триватимуть 25 хвилин, решта — по 30 хвилин.

Наша Батьківщина — Радянський Союз

(4.IX, 4 клас)

Передача призначена для першого уроку з історії. Мета її — поглибити знання учнів про нашу Батьківщину — багатонаціональну соціалістичну державу, засновану на принципах рівноправності народів.

Учні довідаються, як визволені від класового і національного гніту Великою Жовтневою соціалістичною революцією народи Росії під керівництвом Комуністичної партії здійснили ленінський план об'єднання в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики, прискореному політичному, економічному та культурному розвитку раніше відсталих народів, СРСР став дружньою сім'єю соціалістичних націй і народностей.

Чотирикласники дізнаються, що ми живемо в умовах розвинутого соціалізму, що під проводом Комуністичної партії наш народ приступив до створення матеріально-технічної бази комунізму. Передача розповідь про ударний труд радянських людей у роки дев'ятої п'ятирічки, а також про боротьбу Радянського Союзу за непорушний мир на Землі.

Учитель може скористатися також матеріалами місцевої та піонерської преси, бібліотечкою серії «Рассказы о девятой пятилетке» та книжкою М. Прилежасової «На двадцать четвертом съезде» і провести з дітьми бесіду про дружбу і взаємопідтримку братніх республік СРСР.

Матерія та форми її існування

(11.IX, 10 клас)

Мета передачі — допомогти формуванню в учнів наукового уявлення про навколишній об'єктивний світ і форми його існування, про матерію, як наріжне поняття філософії. Передача познайомить учнів з процесом формування поняття матерії в історії філософії, розкриє зумовленість поглядів на матерію рівнем розвитку наукових знань і суспільної практики. Десятикласники дізнаються, що поряд з матеріалізмом існував і протилежний йому напрям — ідеалізм. У передачі будуть викриті твердження об'єктивних та суб'єктивних ідеалістів, філософські ідеалістичні вчення — дуалізм, плюралізм та релігійні догми про розподіл світу на земний і потойбічний. Стило буде охарактеризовано революцію у фізиці на рубежі XIX—XX ст., що викликала потребу глибокої наукової розробки питання про діалектико-матеріалістичне розуміння історії. В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», виходячи з основних принципів діалектичного матеріалізму, розвинутих К. Марксом і Ф. Енгельсом, узагальнив новітні дані науки і дав класичне, справді наукове визначення поняття матерії, що мало велике значення для боротьби з ідеалізмом, агностицизмом та метафізикою. Буде висвітлено і основне питання філософії про спосіб і форми існування матерії, учні довідаються про нерозривний зв'язок матерії й руху. Суперечлива природа руху матерії зумовлює різноманітність його форм, які будуть розкриті за визначенням Ф. Енгельса. Підкреслюватиметься, що в марксистській філософії простір і час розглядаються не у відриві від матерії, а як якості самої матерії.

Телепередача спиратиметься на найновіші досягнення таких наук, як математика, фізика, хімія, біологія тощо. Учні подивляться фрагменти з навчального кінофільму «Матерія та форми її існування».

Піднесення робітничого руху в Німеччині на початку XX ст.

(К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін)

(18.IX, 9 клас)

Мета передачі — допомогти учням краще зрозуміти причини посилення боротьби між революційним і опортуністичним напрямками в німецькому робітничому і соціалістичному русі на початку XX ст., суть трьох течій у німецькій соціал-демократії (праві центристи, ліві), значення боротьби з опортуністичними течіями, познайомити з найвидатнішими представниками лівих соціал-демократів — К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, К. Цеткін.

Залучені документальні матеріали допоможуть показати вплив першої російської революції на зростання економічних і політичних виступів німецьких робітників, усвідомити, як наявність опортуністичної тенденції призвела до ряду невдач пролетаріату.

Характеристика трьох течій у німецькому робітничому русі розпочинається в передачі з критики ревізіонізму, з визначення поняття «праві соціалісти». Буде розкрито небезпечність для робітничого руху діяльності центристів, які, прикриваючись революційною фразою, виправдовували опортунізм.

Правим і центристам протистояли ліві — революційне крило німецької соціал-демократії. В передачі підкреслюється, що ліві соціал-демократи стояли на позиціях революційної боротьби, підтримували російську революцію 1905—1907 рр. і національно-визвольну боротьбу колоніальних народів. Будуть з'ясовані і помилки лівих.

Наводитимуться біографічні відомості про палких революціонерів К. Лібкнехта, Р. Люксембург, К. Цеткін.

Глибину засвоєння матеріалу телепередачі вчитель може перевірити в бесіді за такими запитаннями: 1) Який вплив на німецький робітничий рух мала російська революція 1905—1907 рр.? 2) Доведіть, що ліві уособлювали революційний напрям у німецькій соціал-демократії; 3) Розкажіть про героїчну революційну боротьбу вождів німецького пролетаріату на початку ХХ ст.

Діячі французької буржуазної революції ХVIII ст. Марат і Робесп'єр

(2.Х, 8 клас)

Телепередача дає допоміжний матеріал до уроку «Якобінська диктатура — найвище піднесення революції». Її мета — допомогти учням краще зрозуміти діяльність Марата і Робесп'єра під час апогею революції (1793 р.) в дні якобінської диктатури. Передача сприятиме створенню в учнів яскравих образів цих діячів, розумінню їх теоретичних поглядів.

Розглядаючи картину «Марат на трибуні» чи груповий портрет Робесп'єра, Дантона, Марата (худ. А. Люде), учні побачать Марата у пристрасному кипінні, відчують, що він здатний на самопожертвування заради народу.

Вороги революції ненавиділи Марата і 13 липня 1793 р. його вбили. Учні познайомляться з картиною «Смерть Марата» Ж.-Л. Давіда, який підписав свій твір: «Не маючи змоги підкупити його, вони його вбили».

Восьмикласники побачать також портрети Робесп'єра, дізнаються, що за декілька буремних революційних років він став великим державним діячем і революціонером. За глибоку принциповість і бездоганну чесність народ називав його «Непідкупним».

У передачі будуть показані завоювання революційної влади у Франції, а також розкриті допущені Робесп'єром і його прихильниками помилки, які призвели до контрреволюційного перевороту та падіння якобінської диктатури. Учні розкажуть про трагічну смерть Робесп'єра.

Після перегляду телепередачі вчитель може запропонувати учням підготувати доповіді і реферати про Робесп'єра і Марата, використовуючи матеріал телепередачі, документи, зібрані в «Хрестоматії з нової історії» (ч. I), VI томі «Сочинений» Є. В. Тарле, та книжку О. Левандовського «Робесп'єр» з серії «Жизнь замечательных людей».

Народ — творець матеріальної та духовної культури Київської Русі в ІХ—ХІ ст.

(9.Х, 7 клас)

Передача розрахована для одного з трьох уроків теми «Давньоруська народність і її культура» і має на меті ознайомити учнів з високим рівнем і самобутнім характером культури Київської Русі. Учитель заздалегідь нагадає учням, в яких історичних умовах проходило піднесення культури в стародавній Русі. За формою — це телевізійна подорож по стародавньому місту. Розпочнеться вона легендою про виникнення Києва. Потім семикласники побачать глибокий рів, високий земляний вал, міцні дерев'яні стіни з сторожовими вежами. За частоколом — Верхнє Місто. Тут, на Старокиївській горі, розмістилися княжий

палац, тереми бояр і купців. Звідси й пішла по Русі нова релігія — християнство, запроваджене князем Володимиром силою вогню і меча. Учні довідаються, чому пантеон язичеських богів вже не міг задовольняти потреб князівської влади і класу феодалів. Школярам покажуть Золоті ворота, Десятинну церкву, Софійський собор — гордість і окрасу Києва. Все це дасть уявлення про розвиток давнього мистецтва, творцем якого був трудовий народ Русі.

Учні «пройдуть» вулицями старого Києва: Гончарною, Кожум'яцькою. Це Поділ — ремісничий і торговий центр Києва. Школярі побачать убогі, темні, вогкі землянки та напівземлянки ремісників, виготовлені їхніми руками чудовий посуд з золота, срібла та міді, зброю, жіночі прикраси, побутові речі з дерева, кості, глини.

Під час «подорожі» семикласники зустрінуться з гусярами, скомоходами, казкарями, почують у супроводі народних музичних інструментів пісні і думи, в яких прославляються подвиги народних героїв, могутніх богатирів, мужніх захисників землі Руської.

Учні познайомляться з зародженням давньоруської писемності, з її поступовим розвитком, побачать стародавні рукописні книги, новгородські берестяні грамоти, перші історичні праці — літописи («Повість временних літ»). Ілюструватиметься передача документальними матеріалами — експонатами Київського державного історичного музею, Софійського собору та Києво-Печерської лаври, фрагментами навчального кінофільму «З історії російського письменства» та художніх стрічок, присвячених цьому періоду («Ілля Муромець», «Руслан і Людмила» та ін.). Для повторення матеріалу телепередачі вчитель може провести бесіду, ставлячи учням такі запитання: 1) Яка роль міських і сільських трудівників у створенні високої культури давньої Русі? 2) Коли з'явилася руська писемність і якого рівня вона досягла в XI ст.? 3) Які видатні твори написані давньоруською літературною мовою? 4) Який видатний пам'ятник давньоруської архітектури створений у Києві в першій половині XI ст.? Яке значення цього пам'ятника?

Героїчні подвиги комсомолу у Великій Вітчизняній війні

(16.X, 10 клас)

Мета передачі — показати героїчну боротьбу комсомолу і всього радянського народу, керованого Комуністичною партією, в роки Великої Вітчизняної війни; на прикладах героїчного минулого виховувати почуття відданості Батьківщині, партії, справі Леніна, комунізму. Відзначиметься, що в доповіді Л. І. Брежнєва на XVII зїзді ВЛКСМ наголошувалося на тому, що молодь і сьогодні з готовністю відгукується на заклики партії. В передачі буде розкрито роль комсомолу на фронті і в тилу.

Десятикласники довідаються про те, як вся радянська молодь за закликом Комуністичної партії самовіддано виступила на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. В перші роки війни на фронт пішло близько двох мільйонів комсомольців. Партизанські загони на 60% склалися з молоді. Підкреслюватиметься, що масовий героїзм радянських людей, їх мужність, висока свідомість і готовність на самопожертву в ім'я соціалістичної Батьківщини здивували весь світ.

У передачі будуть використані документальні матеріали та фрагменти з художніх кінострічок. Для домашнього завдання учням варто запропонувати написати реферат на одну з тем: 1) В чому твоє поклоніння сьогодні? 2) Роль комсомолу в тилу в роки Великої Вітчизняної

війни; 3) Знання — зброя сьогодні; 4) Ти йшов на смерть в ім'я світлого майбутнього (О. Матросов, М. Гастелло, О. Чекалін, З. Космодем'янська, Л. Чайкіна, молодогвардійці та інші).

К. Маркс і Ф. Енгельс — основоположники наукового комунізму

(13.XI, 8 клас)

Телепередача коротко ознайомить учнів з початком революційної діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса — вождів міжнародного робітничого руху, засновників Союзу комуністів — першої пролетарської організації, озброєної ідеями наукового комунізму.

Перед учнями постануть образи великих мислителів, які вперше прийшли до висновку про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в перебудові суспільства, поваленні капіталізму, побудові комунізму. Увагу восьмикласників буде звернено на те, коли і під впливом яких подій формувалися їхні революційні погляди. Під час передачі будуть демонструватися фрагменти з кінофільму «Рік як життя». Перед учнями пройдуть сторінки життя двох геніїв людства, пов'язаних безприкладною в історії дружбою, про яку В. І. Ленін писав: «Стародавні перекази розповідають про різні зворушливі приклади дружби. Європейський пролетаріат може сказати, що його наука створена двома вченими і борцями, відносини яких перевершують всі найзворушливіші стародавні перекази про людську дружбу»¹. Такі стосунки ґрунтувалися на єдності поглядів, на вірності справі пролетаріату.

Після передачі можна поставити учням такі запитання: 1) Як формувалися комуністичні погляди К. Маркса і Ф. Енгельса? 2) В чому історичне значення «Союзу комуністів»?

Культура народів Передньої Азії

(20.XI, 5 клас)

Телепередача ставить за мету дати учням уявлення про зародження і розвиток писемності, наукових знань, літератури та мистецтва країн Передньої Азії. Дітей ознайомлять з тим, як людство дізналося про життя і культуру цих давніх країн. Передача буде побудована як телеподорож. Школярі «побувають» у стародавніх містах — Вавілоні, Ніневії, розглянуть міцні фортечні мури, великі кам'яні фігури крилатих биків з людськими головами, ассірійські рельєфні картини, чудові ворота богині Іштар, храм бога Мордука, Зіккурат (90-метрову башту, одну з найвищих споруд того часу). «Відвідають» вони і славетні «висячі сади» — одне з «семи чудес світу», бібліотеку глиняних книжок у Ніневії, що налічувала близько 20 тис. «книг» тощо. Важкою працею рабів і залежних селян-общинників створювалися ці споруди. Учнів познайомлять з високим, як на той час, розвитком астрономії, математики, медицини, хімії. П'ятикласники одержать відомості і про поетичні легенди народів, що населяли Передню Азію, наприклад, вони почують «Поему про Гільгамеша», в якій з великою художньою силою зображена дружба та боротьба з несправедливістю. Підкреслені спільні риси культур Єгипту і країн Передньої Азії допоможуть п'ятикласникам уявити роль мистецтва в історії народу, зв'язок, який існував між духовним і матеріальним його життям.

Після передачі доцільно поставити ряд запитань: 1) З якими видами мистецтва народів Передньої Азії ви ознайомилися сьогодні?

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 12.

2) Чому вавілонські будівлі знайдено тільки під час розкопок, тоді як єгипетські споруди простояли протягом багатьох століть? 3) Чому в країнах Межиріччя та Єгипту розвивалися насамперед математика і астрономія? 4) Які відмінності між стародавньою писемністю Єгипту та країн Передньої Азії?

Боротьба ленінської «Искры» за створення пролетарської партії нового типу

(27.XI, 9 клас)

Телепередача конкретизує тему «Назрівання революційної кризи в країні на початку ХХ ст. Створення марксистської пролетарської партії в Росії».

Для більш глибокого сприймання матеріалу необхідно напередодні передачі повторити з учнями основні питання теми, а саме: початок пролетарського етапу визвольного руху в Росії; І з'їзд РСДРП; ленінський план створення революційної партії пролетаріату; видання загальноросійської нелегальної політичної газети «Искра» — підготовка до створення партії.

Передача розкриє значення «Искры» в підготовці об'єднання існуючих соціал-демократичних гуртків Росії, покаже, що скликання ІІ з'їзду РСДРП було результатом величезної роботи, проведеної редакцією газети на чолі з В. І. Леніним.

Увагу учнів буде звернено і на роль ленінської «Искры» в боротьбі проти опортунізму, за гегемонію пролетаріату в революційному русі та створення пролетарської партії нового типу.

В. І. Ленін вважав, що майбутня партія має поєднати теорію наукового соціалізму з робітничим рухом. Саме партія повинна була вносити соціалістичну свідомість в ряди пролетаріату. В «Искре» друкувалися проекти Програми і Статуту партії. З передачі учні дізнаються, що основним ядром іскрівських організацій на Україні, як і в усій Росії, стали агенти і кореспонденти «Искры» — учні й соратники В. І. Леніна, видатні професіональні революціонери — І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, Д. І. Ульянов та інші.

Передача допоможе дев'ятикласникам краще усвідомити, що така загальнопартійна справа, як видання і розповсюдження ленінської «Искры», допомагала згуртуванню всіх революційних сил в країні і підготувала умови для перемоги в російському робітничому русі революційно-марксистського напрямку.

Учням можна запропонувати підготувати дома виступ, присвячений життю і діяльності одного з агентів «Искры» або історії створення іскрівської організації в своєму районі, місті, селі.

Хрестові походи та їх наслідки

(4.XII, 6 клас)

Передача може бути використана на підсумковому уроці з відповідної теми курсу історії середніх віків. Завдяки телеекрану є можливість проілюструвати історичні події часів середньовіччя, що сприятиме досягненню мети передачі: шестикласники зможуть краще уявити загарбницький характер походів західноєвропейських феодалів на Схід (їх надзвичайну жорстокість, корисливі та честолюбиві наміри, спрямовані на розпалення ворожнечі між християнами і мусульманами, з метою відвернути селян від боротьби з кріпосниками); святенництво католицької церкви, яка прикривала свої дії словами про «високу мету»;

темноту і неучтво бідноти, що вірила цій мерзенній брехні. Вона допоможе вчителю в науково-атеїстичному вихованні учнів.

Спонукаючи хрестоносців на грабіжницькі походи, римські папи сподівалися зміцнити силу католицької церкви і папства, підпорядкувати собі православну церкву, встановити панування католицької релігії над усіма християнами Сходу і за рахунок їх гноблення збагачуватися.

Учням будуть розкриті наслідки хрестових походів для країн Західної Європи і Сходу, підкреслюватиметься, що і в новітній час Ватикан не раз закликав до хрестових походів проти Радянського Союзу і країн соціалізму. Однак могутність соціалістичних держав та їх боротьба за мир, що знаходить підтримку в усього прогресивного людства, перешкоджають сучасним мракобісам здійснити свій задум.

Оскільки передача досить насичена матеріалом, для кращого його засвоєння бажано провести заключну бесіду за такими запитаннями:
 1) Чому феодали, купці і селяни брали участь у хрестових походах?
 2) Яку мету і завдання ставило католицьке духовенство, очолюване римським папою, закликаючи до визволення Єрусалима від «невірних»?
 3) Які наслідки хрестових походів?

Революційні події на Україні в 1905—1907 рр.

(11.XII, 9 клас)

Мета телепередачі — показати, що революційні події 1905—1907 рр. на Україні були невід'ємною складовою частиною першої народної революції в Росії.

Увагу школярів буде спрямовано на те, яку роль відіграли більшовицькі організації України в роки піднесення революції. Учні дізнаються про події, що розгорнулися на Україні під впливом революційної боротьби робітників Росії, про січнево-лютневий страйки, які наочно показали, що сила пролетаріату в єдності.

У передачі буде розкрито значення селянського руху на Україні, показано, як у ході революції склався і зміцнів союз робітничого класу і селянства, зростало співробітництво трудящих України і Росії в спільній боротьбі проти царизму, буржуазії і поміщиків.

Учні довідаються, як під впливом революційної боротьби захиталась остання опора царизму — армія і флот. Яскравими прикладами переходу військ на бік пролетаріату є повстання матросів на броненосці «Потьомкін» та крейсері «Очаків», а також повстання саперів у Києві. Найбільшим збройним виступом на Україні під час революції 1905—1907 рр. було Горлівське повстання робітників, яке охопило весь Донбас. На конкретних прикладах буде показано участь у цих революційних битвах російських революціонерів В. Д. Бонч-Бруєвича, В. В. Воровського, Г. М. Кржижановського, О. М. Ярославського та інших.

Підводячи підсумки збройної боротьби робітників 1905 р., В. І. Ленін писав: «Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати обізнаність з ними, готувати наполегливо і терпеливо нові бойові сили...»²

Для домашнього завдання вчитель може запропонувати учням підготувати реферати на теми: 1) Більшовицькі організації України — керівники революційної боротьби; 2) Загальноросійський Жовтневий страйк на Україні; 3) Повстання саперів у Києві; 4) Сорочинська трагедія; 5) Горлівське повстання.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 167.

Рада Економічної Взаємодопомоги

(18.XII, 10 клас)

Телелекцію доцільно використати при вивченні теми «Розвиток братерського співробітництва соціалістичних країн» з метою поглиблення характеристики соціально-економічних умов їх розвитку. Це допоможе учням зрозуміти необхідність економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності.

Десятикласники познайомляться з історією організації РЕВ, дізнаються, як завдяки зростанню економіки країн — членів організації розвиваються і вдосконалюються форми співробітництва між ними. В передачі буде показано основні етапи співробітництва країн — членів РЕВ.

1. 1949—1957 рр.— співробітництво країн РЕВ у галузі зовнішньої торгівлі, обмін технічною документацією і науково-технічним досвідом.

2. 1958—1962 рр.— створення умов для співробітництва в галузі виробництва, утворення галузевих комісій і координація планів розвитку народного господарства з урахуванням спеціалізації і кооперування виробництва.

3. 1962—1969 рр.— поглиблення і розширення співробітництва країн — членів РЕВ.

4. З 1970 р.— соціалістична економічна інтеграція.

Учнів познайомлять з тими великими економічними заходами, які були здійснені за ініціативою РЕВ (будівництво нафтопроводу «Дружба», створення енергосистеми «Мир», організація Міжнародного банку економічного співробітництва, Інвестиційного банку країн — членів РЕВ, Міжнародного інституту економічних проблем світової соціалістичної системи).

У ході передачі розкривається роль КПРС у боротьбі за зміцнення співробітництва між країнами соціалістичної співдружності. Автори передачі використовують матеріали Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії та матеріали нарад країн — членів РЕВ.

На закріплення учням можна запропонувати запитання: 1) Які об'єктивні основи дружніх відносин країн соціалістичної співдружності?

2) Чим визначається необхідність тісного економічного союзу цих країн?

Поєми Гомера «Іліада» і «Одіссея»

(25.XII, 5 клас)

Мета телепередачі — створити в учнів уявлення про стародавню Грецію, про соціальні відносини під час переходу від первісно-общинного до рабовласницького ладу, поглибити знання відповідного програмного матеріалу.

Передача запланована як вечірня, тому вчителю необхідно підготувати п'ятикласників до її перегляду вдома. У класі напередодні доцільно провести бесіду про значення творчості Гомера, спираючись на такі запитання: 1) Хто був творцем безсмертних поем «Іліади» і «Одіссеї»? 2) Звідки пішла назва «Іліада»? 3) Про що розповідається в цій поемі? 4) Перекажіть стисло зміст поеми «Одіссея»; 5) Яке значення мають поеми «Іліада» та «Одіссея» для вивчення історії Греції?

Поєми Гомера мають велике значення для пізнання соціальних взаємин, матеріальної і духовної культури стародавнього еллінського світу. Під час передачі діти почують усні народні твори стародавньої Греції, дізнаються про аєдів — народних поетів-співців. Учням будуть запропоновані ті уривки з поем, які розповідають про суспільне життя

стародавньої Греції: розпад родової общини, виділення в ній окремих багатих власників і вождів. «Іліада» сповнена пафосу героїчних подвигів. Кожен вождь оточений своєю дружиною. Влада вождя пов'язана з великим землеволодінням. В «Одіссей» даються описи мирної праці, побуту, звичаїв. Герої поем вихваляються своїм багатством. І поруч з багатими вже з'являються безправні переселенці — метзнасти і наймити — фети, які часто потрапляли в повну залежність від господаря. Згадується в цих творах і про рабів. Але, якщо в «Іліаді» рабство носило ще патріархальний характер, то в «Одіссей» показано, як зростає залежність раба. З передачі учні дізнаються і про розвиток торгівлі та ремесла, познайомляться з географічними уявленнями давніх греків. Ілюстрації радянських художників до «Іліади» і «Одіссей», друга частина навчального кінофільму «Мистецтво стародавньої Греції в період її розвитку», тексти поем, які будуть використані в телепередачі, сприятимуть кращому засвоєнню її змісту.

І. Ф. ШИМАНСЬКА

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ГЕРОЇ ХОЛОДНОГО ЯРУ

Холодний Яр — лісове урочище поблизу м. Чигирин на Черкащині — увійшов в історію визвольної боротьби українського народу. У XVIII ст. тут створювалися гайдамацькі загони для збройної боротьби проти соціального і національного гніту польської шляхти.

Під час німецько-фашистської окупації в 1941—1943 рр. в Холодному Яру діяв партизанський загін під командуванням П. А. Дубового. Про народних месників розповідає Герой Радянського Союзу Г. М. Гончар, який воював у складі цього загону.

* * *

Петро Антонович Дубовий народився в с. Чмирівці Чигиринського району Черкаської області. Закінчив Ленінградське училище радіозв'язку, з 1928 до липня 1941 р. — служив у Червоній Армії, командував окремим батальйоном зв'язку 40-ої танкової дивізії. Член КПРС — з 1932 р. 24 червня — 17 липня 1941 р. батальйон капітана Дубового вів кровопролитні бої з фашистськими окупантами в районі Луцьк — Корець. Поблизу хутора Синявки Дубовий був тяжко поранений¹. В тілі комбата ледве жевріло життя, коли сержант Саяпін, теж поранений, випадково знайшов його серед загинлих і подав першу допомогу. 46 діб, борючись зі смертю, провів Дубовий у Житомирській лікарні. Гестапо натрапило на слід командира Червоної Армії. На млинцях, ризикуючи життям, добрався він до Василькова, але було пізно — ворог оволодів Києвом. Тоді Дубовий твердо вирішив — будь-що дістатися Холодного Яру.

В с. Мельниках, куди прийшов Дубовий, він дізнався, що дружина Марія Семенівна з семирічною дочкою Тамарою і чотирирічним сином Володимиром мешкає в сусідній Головкивці, що фашисти розстріляли біля млина чотирьох червоноармійців і робили обшук у хаті, де жила тепер його сім'я.

Радість зустрічі з рідними в Головкивці була короткою. Ранком Дубового викликав до управи староста села... Довелося йти в Чмирівку. Весь день не зачинялися двері в батьківській оселі. Провідати земляка заходили односельчани. А внучі Дубовий разом з дружиною складала план майбутніх дій. Марія Семенівна принесла чоловікові з Головкивки заховану в Т. І. Бойка мисливську рушницю — це була перша зброя підпільників.

До складу групи ввійшли також: Т. І. Бойко, його дружина Євдокія Семенівна та син Володимир, П. Щербань, О. Василиченко, Г. Дубовий, Г. Балабушка. Вони прийняли присягу, розробили програму дій. Т. І. Бойко псував двигуни молотарок, Василиченко знищував худобу. Підпільники перешкоджали вивозити хліб на станцію. Коли почалося масове вивезення людей на каторгу до Німеччини, група підготувала в лісі бази для переховування. В Мельниках, Чмирівці, Головкивці, Новоселиці з'явилися листівки: «Не вір фашистам, Омельку, не одержиш ти землю!» або «Від пшениці німці візьмуть верхки, а тобі, Омельку, залишать корінці». Гестапівці і поліція збилися з ніг, розшукуючи патріотів.

Квітневим ранком 1942 р. через зв'язкову О. С. Кальмуцьку Дубовий познайомився з майором П. Ф. Сабрюком — керівником іншої підпільної групи, до якої входили жителі с. Новоселиці — І. Загуба, Ф. Запорожець, Ольга і Наталка Кальмуцькі, М. Ярова та інші.

За «дядею Женею», як називали майора Сабрюка, давно стежила поліція. Дубовий порадив йому перейти в Чигиринський район, а свою групу перевів у Матвіївський ліс.

Діяльність підпільників ставала дедалі активнішою. Коли Г. Одинець сконструював радіоприймач, жителям Чигиринського і Кам'янського районів стали відомими повідомлення Радянського Інформбюро. Почали нищпорити каральні загони. Фашистам удалося схопити вчительку Марину Ярову (Кривенко). Мученицькою смертю загинула підпільниця в катівнях гестапо, але нікого не виказала. Через деякий час гестапівці

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 2, спр. 269, арк. 179.

схопили Т. І. Бойка. Пого довго мучили на допитах, і, нічого не добившись, стратили. У червні 1943 р. почався новий етап в роботі підпільників — в ліс вийшли Воловенко, Загуба, Коцуренко та Свищ, щоб підготувати базу для партизанського загону. Тоді ж група Воловенка зустріла в Холодному Яру радянських парашутистів.

* * *

І. І. Лисов, про якого ми поведемо розповідь, прожив прекрасне, схоже на легенду, життя.

Важким було дитинство Івана. Коли хлоп'яті минуло чотири роки, помер його батько, залишивши велику сім'ю. Дев'ятирічний Ваня почав працювати на цегельному заводі у Мітаві (Латвія). Після Жовтневої революції І. Лисов добровільно пішов до лав Червоної Армії, а коли закінчилася громадянська війна працював на заводі — пройшов шлях від чорнораба до директора великого автомобільного підприємства.

З перших днів Великої Вітчизняної війни І. Лисов — парторг батальйону харківського ополчення. Тяжкопоранений комуніст не залишив поля бою. Його евакуювали в тиловий госпіталь м. Семипалатинська. У важкій боротьбі зі смертю перемогли лікарі. І хоч не зовсім ще загоїлися рани, Лисов хотів повернутися на фронт. Командування направило його в тил ворога. Майже півроку він воював у складі партизанського з'єднання О. Ф. Федорова. У червні 1943 р. І. І. Лисова було затверджено комісаром партизанського загону «Москва».

17 червня з Ростова вилетіло два літаки. Група І. Ф. Іванкова була скинута в Яничанському лісі. Група Лисова (Є. Медведева, А. Белінов, С. Бікташев, О. Скорина, С. Філімонов, С. Зелений, В. Коновалов, Л. Миролюбова) опинилася в Матвіївському лісі, біля с. Рублівки, майже за 50 км від першої групи. Через три доби вони зустрілися в Холодному Яру².

Згодом група комісара Лисова об'єдналася з підпільниками Дубового.

Командиром об'єднаного загону було призначено П. А. Дубового, комісаром — І. І. Лисова, заступником командира — О. Ф. Скорнну, начальником штабу — Ф. Т. Запорожця, начальником розвідки — С. Я. Зеленого, помічником командира по господарській частині — І. Д. Загубу.

Особовий склад загону поділили на дві групи: командиром 1-ої було призначено С. М. Філімонова, заступником — Г. Броника; командиром 2-ої — О. Василиченка, заступником — Й. Воловенка. Під час першої бойової операції групу партизанів очолював І. І. Лисов.

— Підемо відкривати бойовий рахунок, — сказав Іван Іванович партизанам, які жадібно дивилися на карту в руках комісара. Вночі вийшли з лісу на дорогу Суботів — Новоселиці. Поруч тихо ніс свої води до Дніпра Тясмин. На пагорбі в кущах вирішили зробити засаду. В напруженому чеканні минув день, і тільки надвечір показалися дві підводи: перша важко навантажена. Крім їздового, на ній сидів поліцай з рушницею. На другій розмістився наряд поліції з кулеметом.

— Бий по другій! — подав команду Лисов.

Під час короткої перестрілки партизани вбили старосту с. Новоселиці і двох поліцаїв. З трофейною зброєю і продуктами, що призначалися районній управі, поверталася група Лисова в загін. У цій операції особливо відзначилися Г. Броник, Ф. Запорожець, С. Філімонов.

Майже поруч з базою загону, в Грушківці, знаходився лісопильний завод. Звідси окупанти вивозили на фронт і до Німеччини шпалі, тес, заготовки для укріплень. Завод охороняв посилений гарнізон, сюди щодня для контролю приїздило начальство з гебітскомісаріату.

Три дні підричники О. Скорини — Л. Миролюбова, О. Белінов і М. Свищ вивчали підходи до заводу, графік зміни вартових, робили потайний підкоп. Нарешті всі підготовчі роботи закінчили. В неділю, коли, крім охорони, нікого не було, завод злетів у повітря. Два дні горіли склади сировини й заготовок. Залишатися після цього на старій базі було небезпечно, загін перейшов у Матвіївський ліс. Через кілька днів розвідники доповіли командирі: гітлерівці готують облогу.

Коли І. Д. Загуба приготував сніданок і роздавав його партизанам (треба було нагодувати хлопців після виснажливого нічного переходу), в лісовій тиші почувся гуркіт автомобільних двигунів.

— Німці! — вирішив Дубовий і наказав Гурову й Пономарьову з'ясувати обстановку. Пройшло ще півгодини, в напрямі дров'яного складу почулися постріли, рвалися гранати, потім усе затихло.

— Що сталося? — гадали в таборі. Гуров і Пономарьов не могли себе викрити, це — досвідчені бійці. Дубовий, не чекаючи донесень, взяв із собою партизанів, вільних від наряду, і вирушив на місце бою. Вперед на розвідку були вислані Кучерина, Свищ, Дорофєєв. По дорозі зустріли Василиченка, який доповів, що Гуров і Пономарьов у бою вбили чотирьох німців і знищили дві автомашини, на яких ті приїхали по дрова.

² Там же, спр. 296, арк. 108.

— А де ж Гуров і Пономарьов? — запитав Дубовий. З'ясувалося, що вони на узліссі, — одному з німців удалося втекти, і хлопці чекають «швидкою» допомоги. Їх передбачення справдилися. Начальник поліції с. Матвіївки Примак, почувши стрілянину, зібрав карателів. На підводах, озброєні кулеметом і автоматами, вони поспішали до дров'яного складу.

Гуров і Пономарьов зайняли оборону за штабелями, близько підпустили ворога і зненацька відкрили вогонь. Недалеко від складу знаходилася лісницька хата. Підвода з поліцаями проскочила до неї. Карателі вирішили зробити своїм опорним пунктом льох і встановили кулемет біля відчинених дверей.

Підтримуючи один одного вогнем, Гуров і Пономарьов змінили позиції, доповзли до хати. Коли сюди прибув Дубовий з партизанами, Примак з двома поліцаями були вже загнані в льох. Гуров і Пономарьов вели кризь віддушину «переговори».

— Дві хвилини на роздум! Здавайтеся! — крикнув Дубовий. Двері льоху відчинилися, з піднятими догори руками, без зброї вийшли двоє поліцаїв. Пролунав вибух — це у відчинені двері кинув гранату М. Свищ і одразу ж підбіг до льоху, де ще залишався начальник поліції. За кілька хвилин він вибрався звідти з кулеметом у руках. Так була знищена поліція с. Матвіївки.

* * *

Загін збільшувався, зростав і досвід боротьби. Із станції ім. Т. Г. Шевченка (Бобринська) привів свою підпільну групу Петро Якович Хижняков. До війни П. Я. Хижняков працював учителем. За путівкою комсомолу його було направлено в школу НКВС. Обороняв Київ, серед останніх залишав столицю і потрапив в оточення. У підпіллі діяв під ім'ям Тарасенка Івана Петровича. До складу підпільної групи, яку він очолював, входили Л. Ю. Беренштейн (Володимир Васильєв), Р. Тишкевич (Володимир Ленський), О. Клейменов, С. Косяченко, Л. Кривенко, І. Кабаченко. Комуністи виявили велике довір'я П. Я. Хижнякову, обравши його секретарем партійного бюро загону³.

У партизанський загін влилася також підпільна група, якою керував Василь Терентійович Ветров. У її складі були учасники боїв з фашистами — С. Жук, В. Бруси́к, Б. Зісман, Л. Чхайдзе, М. Рябовол, М. Тимко.

* * *

Про події, які відбувалися в Холодному Яру до приходу сюди групи П. Дубового, ми дізналися з розповіді командира партизанської роти Миколи Онисимовича Столяренка.

17 січня 1943 р. групу в складі 10 чол. на чолі з командиром Іллею Даниловичем Дібровою і комісаром Семеном Зосимовичем Дзюраком було скинуто з літака в районі Кам'янки. Майже місяць пробиралися вони лісами до Олександрії⁴. Під час переходів за накресленим маршрутом група встановлювала зв'язки з підпільниками. Так, у с. Зам'ятниці були створені явочні квартири у Колесникової та Заїки. Склад десантників поповнили комуністи: Г. Л. Красота — голова колгоспу «Ударник», Й. В. Чиж — голова колгоспу «Заповіт Леніна», С. Чучупака і В. О. Вітько. За кожного з цих радянських патріотів німці обіцяли по 20 десятин землі і 50 тис. марок.

Тяжко захворівши, І. Д. Діброва доручив керівництво групою Дзюраку. М. О. Столяренку вдалося встановити зв'язок з секретарем Кіровоградського підпільного обкому партії Михайлом Михайловичем Скиркою. Впевненіше відчули себе підпільники, партизанські загони і групи, коли їх роботою почав керувати підпільний обком партії.

На початку травня УШПР наказав групі Дзюрака перебазуватися під Черкаси для проведення диверсійної роботи і перешкодження руху пароплавів по Дніпру. До складу групи входило вже 16 чол., з них 9 десантників.

Знову перехід через Холодний Яр. За р. Ірдинь партизани натрапили на ворожу засідку. Розгорівся бій. Важко було розібратися, де зосереджено головні сили ворога. Партизани зайняли кругову оборону на болоті.

— Не стріляти! — наказав комісар, сподіваючись, що фашисти не підійдуть до болота.

На бронемашинях до карателів прибуло підкріплення, групу оточили. У партизанів був 1 ручний кулемет, 1 автомат і по 2 гранати на кожного.

— Рус, здавайся! — кричали німці, намагаючись взяти партизанів живими. 12 годин тривав нерівний бій... Загинув комісар. З 16 в живих залишилося семеро, з них чотирьох було тяжко поранено. Командування групою взяв на себе начальник штабу І. Ф. Присяжнюк. Вночі по одному пробиралися з оточення. Ворог не помітив їх

³ Там же, арк. 49.

⁴ Там же, оп. 1, стр. 8, арк. 18—19.

виходу, і тому вдосвіта на місці оборони знову розпочався бій — його між собою вели підкріплення і поліції.

Присяжнюк вирішив повернутися в Холодний Яр. Не було боєприпасів, радіостанцію розбито. Голодні і змучені несли десантники тяжкопоранених товаришів.

І знову бій. Поранених заховали в тракторну будку. Присяжнюк наказав прориватися, щоб повернути до себе карателів. В обіймах пістолетів по одному-два патрони — для себе, адже партизани живими не здаються. Становище було безвихідним. Коли карателі з собаками оточили тракторну будку, пролунав сильний вибух — поранені бійці підірвали себе на гранатах.

М. Столяренко і Г. Красота вийшли до Дніпра біля с. Леськи і тільки на п'ятий день дісталися Холодного Яру. Із записки, залишеної в умовленому місці, вони дізналися, що начальник штабу Присяжнюк і радист Шутько пішли в напрямку Знамянки розшукувати свого командира І. Діброву. Столяренко і Красота залишилися в загоні П. Дубового.

* * *

У загоні Дубового була своя «академія», в якій начальник штабу Григорій Бронник навчав партизанів підривної справи. Його учнями були О. Гуров, М. Кучерина, Л. Беренштейн, С. Бікташев, П. Ліпоткін, В. Завгородній. Г. Бронник провів з ними кілька занять з теорії. Практику проходили безпосередньо на залізничних коліях.

Командир загону Дубовий наказав підірвати німецький ешелон на дільниці Київ — Дніпропетровськ. Григорій сконструював колісний замикач і невдовзі підричники виїхали на завдання. Понад 20 км проїхали вони лісовими дорогами, за 4 км від залізниці залишили підводу з іздовим, взяли з собою вибухівку. Дільниця посилено охоронялась, майже через кожні 50 м стояли вартові. Тут проходила центральна двоколійна магістраль.

— Підберемо місце, де можуть зустрітися ешелони, — тихо сказав хлопцям Бронник, маючи на меті одним зарядом вибухівки знищити два зустрічні ешелони.

Непомітно підповзли до колії, затамували подих. Вартові йшли назустріч один одному. Тихо переговоривши між собою, вони розійшлися. Четверо підричників вміть опинилися на залізничному полотні. Бронник закладав заряд, Кучерина розрівнював землю, маскуючи вибухівку. Двоє інших прикривали товаришів. Секунди здавалися вічністю. Скоотилися в кювет і поповзли далі — метрів за 200 від дороги.

Програмів ешелон у напрямку фронту, а вибуху немає.

— Невже неправильно встановлено заряд? — з боєм промовив Бронник.

З'явився зустрічний ешелон. Сніп вогню розрізав нічну темряву, і обидва ешелони з гуркотом пішли під укіс. Хлопці обіймали один одного, поздоровляли з успішним завершенням операції.

Через 3 доби розвідники доповіли командирю: розбито 9 платформ та 17 вагонів з танками і артилерією, знищено майже 300 фашистів. Три доби довелося окупантам рощищати і ремонтувати колії⁵.

1-го серпня 1943 р. 12 партизанів із загону Дубового та 4 чол. із загону «За Батьківщину» (діяв на території Олександрівського і Кам'янського районів) під керівництвом Бронника знищили німецький гарнізон с. Медведівки, спалили нафтобазу та вузол зв'язку. В бою відзначилися Ф. Запорожець, Кочуренко, П. Ткачук⁶. А через кілька днів Беренштейн, Кабаченко та Белінов біля с. Яблунівки, за 7 км від Сміли майже на очах в охорони підірвали військовий ешелон.

Бойові операції, які успішно здійснював партизанський загін, занепокоїли окупантів. Гебітскомісар Ланге проводив одну за одною термінові наради з начальниками поліцейських і районних управ. Було піднято на ноги й гестапо. В багатьох населених пунктах фашисти вивісили накази з погрозою покарати смертю «лісових бандитів» — так називали вони партизанів.

Український штаб партизанського руху повідомив, що в ніч з 15 на 16 серпня прибудуть літаки з десантом і вантажем. Радісної події весь загін чекав з нетерпінням. Цієї ночі в Холодний Яр прибула диверсійно-організаторська група у складі командира Дмитра Филімоновича Гарячого, комісара Івана Архиповича Жиліна, начальника штабу О. Шолтеса, начальника розвідки Т. Литвинова, уповноваженої ЦК комсомолу О. Одинцової, мінера В. Пахомова й радиста А. Гузанова⁷.

Значно пізніше партизани дізналися про непорозуміння, яке сталося в повітрі на борту літака. Коли підлітали до Холодного Яру, з штурманської кабіни вийшов інструктор, який супроводжував десантників, і подав команду:

— Підготуватися!

⁵ Там же, оп. 2, спр. 296, арк. 1.

⁶ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 83, арк. 10.

⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 2, спр. 296, арк. 26.

Комісар Жилін став першим біля дверей, останнім був командир. Інструктор узяв комісара за лікоть, хотів підвести до дверей, але раптом завмер — замість руки в Жиліна був протез.

— Негайно назад! Хто дав право? Хто відповідатиме? Назад! — намагаючись перекричати шум моторів, скомандував інструктор.

— Моє місце з ними! — твердо промовив Жилін. Семеро десантників пірнули в нічну темряву.

До ранку розшукували та збирали вантаж. Стомлені поверталися на базу. Ніхто не спав: кожен хотів швидше одержати новенький автомат.

Не встигли поснідати, як у напрямку трьох гайдамацьких колодязів пролунав постріл з гвинтівки і дві черги з німецьких автоматів.

— Загін, до зброї! — подав команду Дубовий. Дорофеев з розвідниками побіг уперед. Метрів за 500 від колодязів розвідники побачили вбитих партизанських вартівих — 17-річного О. Орла та Мікояна. За хутором Землянки вишикувалися підрозділи ворожої ліхоти, чувся гуркіт танків і машин. Розвідники вступили в бій. Коли майже звод ворогів оточив тяжкопораненого Дорофеева, він підірвався на протитанковій гранаті.

Бій, що відбувся 16 серпня в Холодному Яру, став складним випробуванням на зрілість загону. Два ескадрони кавалерії (220 вершників), 14 танків з артилерією — всього майже 2500 чол. оточили ліс. Бій тривав 9 годин. Щоб не зазнати втрат, загін був непомітно відведений, а вороги билися між собою цілу ніч. Як засвідчив полонений гітлерівець, з 120 чол. одного з ескадронів залишилося живими 8, всього було збито 180 фашистів.

У цьому бою героїчно загинули М. Дорофеев, Т. Ткачук, О. Орел. За кожного з них партизани поклялися знищити не менше, ніж по 10 окупантів.

Весь загін двіважно бився з ворогом, але особливо відзначилися Ф. Запорожець, Г. Броник, І. Воловенко, П. Хижняков, О. Гуров, М. Столяренко, які протягом 9 годин знаходилися на полі бою. В складних умовах добре діяли О. Кальмуцька, Чучупака, Лавриненко, Сотников, Дятлов, Васильов, Л. Федорова, М. Сніжко, Р. Удовенко, Г. Пономарьов, О. Стельник, Т. Погорелова, Д. Медведєва.

Тоді ж бойове хрещення в Холодному Яру одержали десантники Д. Гарячого. Вони показали себе мужніми воїнами. Згодом гарячівці перейшли в ліс під Смілу, де організували партизанський загін ім. Пожарського.

* * *

Більшість народних месників холодноярського партизанського загону становила молодь. Г. Кудря, Л. Борисова, Т. Погорелова і О. Гуров вчилися в Кам'янці в одній школі. Щасливими і радісними були шкільні роки. Несподівано на плечі юнаків та дівчат звалився важкий тягар війни і одразу не по роках стали вони дорослими.

До війни Галя Кудря закінчила 9 класів, вчилася в школі добре, опанувала німецьку мову. Коли Кам'янку захопили окупанти, дівчині вдалося влаштуватися перекладачем і увійти в довір'я до начальника залізничної станції Гревса. Так підпільникам і партизанам стали відомими графіки руху військових ешелонів, місця розміщення складів.

Люда Борисова жила в Києві. Її чоловік, Павло, військовий льотчик по тривозі виїхав на аеродром, і більше Люда його не бачила. Молода жінка не встигла своєчасно евакуюватися. Зібравши майно, яке вмістилося в маленькій валізі, вона з однорічним сином Сашком добралася в Кам'янку, до своєї матері О. К. Котенко. Приїхала сюди і її сестра Таня з двома маленькими дітьми. Таня влаштувалася прибиральницею в німецьку комендатуру. Фашистам і в голову не могло прийти, що «Фрейлен» викрадає чисті бланки з печатками, переховує військовополонених, забезпечує їх одягом, продовольством, документами. Люда за дорученням підпільної організації влаштувалася перекладачем в Смілянському таборі військовополонених, щодня приїздила додому в Кам'янку.

Тамара Погорелова працювала різноробочою у підсобному господарстві цукрозаводу. Це влаштовувало дівчину, вона могла не завжди виходити на роботу і мала час виконувати завдання підпільників.

У червні 1941 р. О. Гуров закінчив середню школу. Він першим вступив до винищувального батальйону, а згодом до партизанського загону ім. Ворошилова, яким командував Андрій Степанович Куценко. Взимку 1941 р. загін виїшов з лісу для проведення підпільної роботи в Кам'янці. Коли Гуров прийшов додому, його заарештувало гестапо. 47 днів сидів юнак у тюрмі, але доказів проти нього у гітлерівців не було. Під наглядом поліції його відправили працювати на цегельню. Саша Гуров організував підпільну групу, куди ввійшли Г. Кудря, Л. Борисова та її сестра Таня, Т. Погорелова та інші.

Одного разу Г. Кудря прийшла додому з молодим чоловіком, одягнутим у німецький мундир. Тетяна Іванівна суворо глянула на дочку. Галя всміхнулася:

— Мамочко, не турбуйся, він — не німець!

Це був Орлов, який працював перекладачем у комендатурі. Якось вночі Орлов і Галя принесли додому різні речі, котушки.

— Сховай, мамочко. Ми були в комендатурі і захопили це, знадобиться,— попросила Галя.

У Т. І. Кудрі підпільники переховували радіоприймач, який вони викрали у німців.

На квартиру до О. К. Котенко поселили німецького офіцера, лікаря Курта Рейнгольда та його ординарця чеха Отто Роговскі. Новоявлені квартиранти поставили в сарай новенький «оппель», до кімнати занесли важкі шкіряні валізи.

— Война ніхт гут! — при кожній зустрічі твердили постояльці. Дівчата з острахом поглядали на них. Їм у цьому вбачалися наміри гестапо знешкодити партизанське підпілля.

Одного разу Курт і Отто не з'являлися п'ять діб. Сестри провели «ревізію» майна небажаних сусідів і помітили в сараї, де стояв «оппель», ящик з гранатами. Про знахідку розповіли Г. Кудрі. Галя випросила у начальника станції підводу і дозвіл на одержання дров у лісництві. Разом з Танею вони кошачками перенесли гранати на підводу і поїхали на хутір Землянки, щоб передати «гостинці» партизанам. Додому поверталися опівночі.

— До нас не заходь,— попередила Таня, побачивши на вулиці Т. Погорелову.— Ми ревізували гранати, буде біда!

Коли Курт і Отто повернулися, вони зробили вигляд, що не помітили зникнення гранат.

— Война ніхт гут. Мі хотім біт з намі,— признався Людї Курт. Дівчина зовсім розгубилася і не знала, що відповісти. Не було з ким порадитися. (Гурова заарештували і відправили в Олександрівку. У липні 1943 р., коли ешелон відправляли в концтабір, він утік із своїми товаришами Кучериною, Дорофеевим, Ліпоткіним і Виноградовим до Холодного Яру в загін Дубового). Розвідниці вирішили особисто доповісти Дубовому про незрозумілу поведінку Курта і Отто, які одержали медичні інструменти і медикаменти, склали їх у машину і вже другий тиждень нікуди не виїжджають.

Дубовий з Лисовим зустріли Галю і Людю на Землянках. Командир загону вказав маршрут, яким можна провести німців. Партизанські засідки на випадок провокації не дадуть їм змоги повернутись непокараними.

Через кілька днів лавантажений «оппель» їхав лісовою дорогою Холодного Яру. Попереду сидів К. Рейнгольд, за кермом — Отто, позаду — партизанські розвідниці. Так у партизанському загоні з'явилися два антифашисти. Та коли дівчата знову повернулися до Кам'янки, за ними почало стежити гестапо. При спробі підірвати офіцерський клуб Галю й Людю схопили і посадили у кам'янську катівню⁸.

Коли партизани, переодягнуті в німецьку форму, прибули на автомашинах до Кам'янки, було вже пізно. Галю і Людю вночі перевезли до Сміли. Але патріоти вирішили не повертатися з порожніми руками. В полон було взято начальника німецького гарнізону, а всіх офіцерів знищено⁹. Так помстилися партизани за смерть відважних розвідниць Галини Кудрі та Людмили Борисової. Як символ вічної слави, стоїть у Кам'янці гранітний обеліск, на якому викарбувані їх імена.

*

У складі партизанського загону ім. Сталіна напередодні нового, 1944 р. налічувалося 1047 чол. Успіхові бойових дій загону сприяла велика ідейно-політична робота, яку проводила партійна організація. На 10 грудня 1943 р. в загоні було 136 членів та кандидатів у члени партії і майже 200 комсомольців.

Комісар Лисов, командир загону Дубовий, секретар парторганізації Хижняков часто читали лекції в підрозділах. Особливо цікавилися бійці становищем на фронтах.

Велика роль у виховній роботі відводилася стіннівкам. 5 номерів газети «Холодний Яр» випустила редколегія на чолі П. С. Федьком.

За постановою партійних зборів політкерівники рот виконували функції парторгів¹⁰. На партійних зборах розглядалися питання про авангардну роль комуністів у виконанні бойових завдань, про роботу серед населення тощо.

Кращі партизани, які проявили себе в боях, були прийняті в члени ВКП(б), серед них — Є. Медведева, С. Філімонов, О. Фомічов, О. Гордеева, Б. Зісман, Л. Чхадзе, М. Свищ.

Комуністи проводили агітаційну роботу серед населення, яке жило в Холодному Яру під захистом загону (понад 10 тис. чол.), а також в навколишніх районах. Щодня партизани розносили в села повідомлення Радянського Інформбюро, розповсюджували листівки із закликами саботувати всі заходи окупаційних властей.

⁸ Там же, арк. 52.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 27.

Внаслідок успішного проведення бойових операцій зростала симпатія місцевого населення до партизанського руху. Ідейно-політична робота партійної організації теж дала свої результати. Так, у липні 1943 р. до загону вступило 13 чол., у серпні — 71, вересні — 78, жовтні — 415, листопаді — 340, грудні — 104¹¹.

Нещадно винищували партизани зрадників Батьківщини. У вересні 1943 р. вчитель однієї з шкіл м. Черкас Демченко повідомив штаб партизанського загону про те, що жандармерія готує шпигуна для заслнки в район розміщення загону (Мотронинський монастир). І дійсно, через деякий час у монастирі з'явився служитель божий. Як з'ясувалося, шпигунська підготовка він пройшов у німецькій диверсійно-розвідувальної школі. Карти гестапо було розкрито¹². Тільки через рік удалося встановити ім'я зрадника. Ним виявився Сириця К. О., який вступив у підпільну організацію, а пізніше — в партизанський загін, у липні 1943 р. утік звідти, був заарештований жандармерією с. Медведівки, а згодом звільнений для виконання шпигунських завдань. За його доносом гітлерівці стратили підпільника Т. І. Бойка, начальника розвідки загону С. Я. Зеленого і розвідника В. П. Коновалова. В листопаді 1943 р. народні месники знищили зрадника¹³.

Довго полювали партизани за старостою с. Мельників Кривдою, який знайшов у Холодному Яру вибухівку, скинуту партизанам у ніч на 16 серпня 1943 р. і відвіз її у Медведівку, за що був нагороджений фашистською медаллю. Командиру партизанського взводу В. Смирнову вдалося покарати зрадника.

З кожним днем фронт наближався до Дніпра. Частина німецької армії відходила на нові позиції, оточуючи Холодний Яр. Партизанському загону ім. Сталіна довелося боротися також з військами діючої армії. Загін був позбавлений можливості маневрувати — найголовнішого, що сприяє успіху партизанських боїв, бо в Холодному Яру під охороною партизанів проживало понад 10 тис. жителів навколишніх населених пунктів. Їх треба було годувати, подавати медичну допомогу, охороняти. Тому народні месники вирішили зайняти оборону і перетворили Холодний Яр у справжню фортецю.

Щоб знищити партизанів Холодного Яру, гітлерівці у другій половині грудня 1943 р. зняли з фронту 72-гу піхотну дивізію і посилити її артилерією й танками, двома ескадронами кавалерії та поліцейськими підрозділами.

Становище загону погіршувалося ще й тим, що не вистачало боєприпасів, а Український штаб партизанського руху вже не міг подати допомогу: фронт підійшов до Холодного Яру. Почалися кровопролитні бої народних месників в оточенні. 2 січня 1944 р. піхотний батальйон противника намагався провести розвідку боем з боку Лубенців. Завдяки героїчним діям партизанів А. Скорини, К. Трубіліна, Б. Юсупова, Кисельова, які полягли в бою, ворог не пройшов у Холодний Яр.

4 січня більше 200 німців тепер уже з боку Завадівки атакували 4-ту роту Юдіна і взвод А. Щетинського, які тримали оборону на хуторі Лопати. Одночасно друга група противника намагалася прорватися з Лубенців, але ворог знову зазнав поразки. Фашисти лютували, вони змушені були щодня починати наступ із старих позицій. Ворожа авіація, артилерія, танковий і піхотний батальйони та 9 піхотних рот були кинуті проти партизанів.

Велику мужність виявили в ті дні розвідники партизанського загону, очолювані П. В. Царьовим. З їх повідомлень командування загону знало про наміри ворога, що давало можливість попереджати його дії. Заздалегідь було розроблено план оборони Холодного Яру, на кожному напрямку ворожого удару знаходилося по три партизанські роти, одна рота охороняла дитячий будинок, партизанський млин і господарську частину в Грушківці.

Незважаючи на втрати, ворог посилював свої атаки. У бій було введено учбовий полк. Йому вдалося розчистити завали в лісі, розмінувати частину доріг і за сущільною завісою вогню кулеметів і автоматів прорватися до штабних землянок та санітарної частини загону, де старший лікар М. Ревзон і медсестра О. Кальмуцька подавали першу допомогу пораненим.

Напруження бою зростало. Від розривів снарядів злітали в повітря дерева, залишаючи глибокі чорні воронки. Сніг покривався червоними плямами крові.

— П'ята рота б'ється в оточенні! — доповів зв'язковець від Воловенка.

— У Ведюшенка немає патронів...

— Село Лопати — у німців, четверта рота зайняла останні позиції...

Та ось в атаку пішла резервна рота партизанів. Гітлерівці вирішили, що на допомогу партизанам висадився десант і відступили, залишивши на полі бою 182 чол. збитих і стільки ж поранених¹⁴.

¹¹ Там же, арк. 30.

¹² Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 83, арк. 23.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 2, спр. 295, арк. 31.

¹⁴ Там же, спр. 295, арк. 71.

Смертю хоробрих полягли в цьому бою В. Хільченко, Н. Куля, І. Чиж, І. Червоний, І. Горбань, Н. Луковський, Г. Огненко, В. Попов, Ф. Ф. Кальченко.

Залишатися на старому місці було небезпечно, і командування загону вирішило перебазуватися до Мотронинського монастиря. Цілий день 6 січня сюди, до старих гайдамацьких валів, пробіралися партизани і цивільне населення.

Перед бійцями постала жахлива картина розправи фашистів над мирними жителями. Народні месники сторицею відплатили за скоєні фашистами злочини.

У ніч з 6 на 7 січня 1944 р. об'єднані сили партизанського загону і мирного населення прорвали оборону противника. Раптовий удар не дав фашистам опам'ятатися, і загін, підтриманий вогнем батареї наших військ, успішно форсував Тясмин.

У складі 373-ї Миргородської Червонопрапорної ордену Суворова і ордену Кутузова дивізії партизанський загін з 8 по 14 січня 1944 р. визволив від гітлерівських окупантів населені пункти Зам'ятницю, Деменці, Куликівку, Чубівку, Плескачівку, Завадівку, хутори Шевченкове, ім. Петровського, Малу і Велику Яблунівку, Сунки і підійшов до Сміли¹⁵.

З 17 червня 1943 по 7 січня 1944 р. партизанський загін ім. Сталіна підірвав 12 ворожих ешелонів, знищив 14 паровозів, 83 вагони з живою силою і технікою. В боях було вбито 1950 німецьких солдатів і офіцерів, розгромлено 30 ворожих комендатур, знищено 2 літаки, важку артбатарею, 39 автомашин, 14 мотоциклів, 3 радіостанції, 13 обозів, виризано 30 км кабелю, спалено нафтобазу і лісозавод.

17 січня 1944 р. по партизанському загону ім. Сталіна було видано останній наказ — за розпорядженням Українського штабу партизанського руху загін розформувався.

* * *

Мені та моїм бойовим друзям часто доводиться зустрічатися на холоднораській землі. Ми назавжди зберегли дружбу, народжену в боях з фашизмом. Особливо хвилюємося, коли підходимо до землянок партизанської бази — в пам'яті постають ті, хто віддав своє життя за свободу Вітчизни.

Вже немає наших командира і комісара. Петро Антонович Дубовий по війні працював у Черкасах на партійній і господарській роботі. Іван Іванович Лисов закінчував війну командиром партизанського загону в Молдавії, а потім був головою колгоспу «Перемога» на Волині.

З Сухумі приїжджає колишній начальник штабу Г. Броник. Війну він закінчив у Австрії, нині працює в одному з проектних інститутів.

Фронтові шляхи звели нерозлучних друзів О. Гурова і М. Кучерину. В 1944 р. обидва очолювали диверсійно-розвідувальні групи. З грудня 1944 по квітень 1945 р. Гуров був командиром партизанського загону ім. Кірова в Чехословаччині, Кучерина — начальником штабу цього загону.

Прославився своїми подвигами Л. Ю. Беренштейн. Він очолював штаб партизанського загону ім. Пожарського, був командиром загону, який вів бої в Польщі й Чехословаччині.

Як рідних, зустрічають на Черкащині пенсіонера Миколу Столяренка з Харкова, інженера Василя Смирнова з Ленінграда, партизанські подружжя Оксану і Петра Царьових із Саратова, Петра та Олену Хижнякових із Сміли, медсестру Ольгу Кальмуцьку з Києва, вчителя Ромуальда Тишкевича з Ростова, головного інженера електростанції Дмитра Красильникова з Уфи, директора школи Миколу Тимка з Дніпропетровська, артиста Петра Хороша і лікаря Михайла Ревзона із Запоріжжя, бригадира електриків Бориса Зісмана з Чернівців, заслуженого лікаря Левона Чхайдзе з Грузії.

Наш наймолодший партизан Микола Негода — нині член Спілки письменників СРСР. Його пісня «Степом, степом» звучала на Мамаєвому кургані у Волгограді, біля пам'ятника Василю Порику у Франції і на могилі Невідомого солдата біля Кремлівської стіни у Москві.

У народній пам'яті назавжди залишаться безсмертні подвиги героїв Холодного Яру.

Г. М. ГОНЧАР,
Герой Радянського Союзу

¹⁵ Там же, спр. 295, арк. 5.

Наш календар

ПЕРЕМОГА В ПЕРЕДГІР'ЯХ КАРПАТ

30 років тому Радянська Армія розгромом гітлерівських військ на Прикарпатті завершила визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників. 1-им і 4-им Українськими фронтами, 1-ю гвардійською, 18-ою і 38-ою арміями, 1-ою гвардійською та 4-ою танковими, 2-ою та 8-ою повітряними арміями, що провели тут з кінця березня до середини жовтня 1944 р. ряд важливих наступальних та оборонних операцій, командували видатні радянські воєначальники і військові політпрацівники Л. І. Брежнев, А. А. Гречко, Г. К. Жуков, Є. П. Журавльов, М. Ю. Катуков, І. С. Конєв, Д. Д. Лелюшенко, К. С. Москаленко, І. Ю. Петров, О. О. Єлішев та інші. За визволення Прикарпаття 70 військовим з'єднанням і частинам присвоєно почесні найменування «Прикарпатських», «Карпатських» і «Станіславських», 74 — відзначені урядовими нагородами, за виявлену хоробрість, мужність 57 воїнам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, тисячі інших — нагороджено орденами і медалями.

На початку березня 1944 р. радянські війська, визволивши від ворога значну частину Правобережної України, зайняли вигідні рубежі для ведення дальших наступальних дій. Проти військ 1-го і 2-го Українських фронтів діяла група армій «Південь» (з 30 березня — «Північна Україна»¹) у складі 1-ї, 4-ї танкових і 8-ї армій, які мали 29 піхотних, 14 танкових, 3 моторизовані дивізії і 1 бригаду. В районі Ясс дислокувалася 4-а румунська, а в східних районах Угорщини — 1-а угорська армії².

Відповідно до задуму радянського командування наступ розгортався на 1100-кілометровому фронті від Полісся до гирла Дніпра військами 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів. 4 березня частини 1-го Українського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова нанесли удар по ворогу на правому фланзі з рубежу Шумське — Шепетівка — Любар у напрямку на Чортків — Чернівці³. Почалася відома Проскурівсько-Чернівецька операція. На 18-ий день операції у бій була введена 1-а танкова армія генерал-лейтенанта танкових військ М. Ю. Катюкова⁴.

Вранці 24 березня частини 8-го гвардійського механізованого корпусу генерал-майора І. Ф. Дрьомова вийшли з боями на північний берег Дністра і приступили до форсування річки. В районі с. Устечко діяла 1-а гвардійська танкова бригада, а в районі Заліщик — 20-а гвардійська механізована бригада полковника А. Х. Бабаджана-на⁵. Першими з групою автоматників переправилися на правий берег Дністра поблизу с. Устечко кулеметники Трункін і Тюлюпанов. Через 30—40 хвилин тут почала переправу танкова рота під командуванням гвардії старшого лейтенанта І. П. Кульдіна⁶.

Змітаючи на своєму шляху ворога, 1-а гвардійська танкова бригада 25 березня оволоділа м. Городенка⁷ — першим районним центром Прикарпаття, звільненим радянськими військами. Тут же негайно розпочали роботу обком партії і виконком обласної Ради депутатів трудящих, які звернулися з відозвою до населення тимчасово окупованих районів області, закликаючи його надавати активну підтримку наступаючій Радянській Армії.

Командування 7-го угорського армійського корпусу зосередило головні сили корпусу в напрямку Бувач — Нижнів, де проходив найкоротший шлях до Станіслава. Тут

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 96.

² Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк, М., 1958, стор. 557.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, стор. 77.

⁴ Там же, стор. 78.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 324, арк. 238—239.

⁶ «Военно-исторический журнал», 1962, № 1, стор. 50.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 377, арк. 141.

було організовано оборону. Тільки в середині дня 25 березня противник визначив напрям основного удару наших військ. До місць переправи були перекинуті частини 201-ої угорської піхотної дивізії⁸. На північ від Городенки 41-й піхотний полк цієї ж дивізії двічі безуспішно контратакував наші війська. Частини 1-ї гвардійської танкової і 21-ї гвардійської механізованої бригад розгромили противника, захопивши великі трофеї і полонених, серед них командира полку⁹.

1-а гвардійська танкова бригада одержала наказ захопити Коломию та переправи через р. Прут. Для його виконання було вислано передовий загін у складі дев'яти танків Т-34* з десантом автоматників, який очолив заступник командира 2-го танкового батальйону гвардії капітан В. О. Бочковський. Загін знищив декілька груп піхоти, протитанкову батарею ворога і ввірвався в місто¹⁰. З допомогою головних сил 1-го і 2-го танкових батальйонів, які підійшли, Коломию було визволено¹¹. Підпільники-антифашисти групи Н. М. Чуревича з цієї нагоди водрузили на міській ратуші червоний прапор¹². Було захоплено 13 танків, 12 залізничних ешелонів, 450 автомашин, 10 складів, а також знищено більше 200 солдатів і офіцерів противника. Танкісти з ходу оволоділи мостом через р. Прут¹³. 29 березня Наказом Верховного Головнокомандуючого оголошувалася подяка військам фронту, які визволили Коломию¹⁴. Танкісти М. Й. Гавришко, А. Є. Землянов, А. М. Ігнат'єв, Д. І. Сірик та багато інших були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Наприкінці дня 19-а і 21-а гвардійські механізовані бригади корпусу, оволодівши Тлумачем і Тисьменицею, зав'язали бої на східній околиці Станіслава. 20-а гвардійська механізована бригада вела бої за Обертин¹⁵.

11-й стрілецький корпус генерал-майора І. Т. Замерцева, що перебував в оперативному підпорядкуванні 1-ї танкової армії, вийшов на рубіж Надвірна — Ділятин — Коломия — Заболотів, прикриваючи дії армії з півдня. 3 квітня корпус оволодів районним центром Жаб'є, а 5 квітня вийшов на державний кордон з Чехословаччиною і Румунією¹⁶. На півдні на кордон з Румунією вийшов 11-й гвардійський танковий корпус. За цей подвиг Наказом Верховного Головнокомандуючого почесне звання «Прикарпатських» було присвоєно 11-му стрілецькому і 11-му гвардійському танковому, 8 гвардійському механізованому корпусам, 17 з'єднань і частин нагороджено орденами¹⁷. Підійшовши до Карпат, радянські війська прорвали фронт оборони противника, порушили взаємодію його військ, розташованих на північ і південь від Карпат. Німецьке верховне командування вжило термінових заходів для відновлення становища¹⁸. Сюди була перекинута 1-а угорська армія.

Зосередивши сили, противник несподівано наніс удар по наших військах, розташованих на північ від Станіслава¹⁹. Тут йому вдалося прорвати фронт, з'єднатися з оточеним угрупованням. У боях, що зав'язалися, ворожі дивізії втратили частину бойового складу і озброєння²⁰. Протягом квітня противник намагався ліквідувати станіславський виступ, вийти в район Чернівців, відновити зв'язок з групою армій, що діяли в Румунії, і встановити суцільний фронт оборони на природних рубежах з короткими і вигідними шляхами сполучення²¹.

Діям противника на правому березі Дністра передувало його контрудар по 18-у гвардійському і 67-у стрілецьких корпусах, що займали плацдарм на лівому березі річки. Ведучи безперервні бої, противник до кінця 14 квітня захопив плацдарми в районі сіл Нижнів і Петрилів²². У той же час почалося зосередження угорських військ в районах Станіслава, Надвірної та в передгір'ях Карпат²³.

17 квітня ворог перейшов у наступ в напрямі Станіслав — Городенка, Надвірна —

⁸ «Военно-исторический журнал», 1962, № 1, стор. 49.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 324, арк. 241—242.

* У той же день на допомогу цій групі було додатково вислано від 1-го танкового батальйону 4 танки Т-34 (Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 460, арк. 6).

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 460, арк. 15.

¹¹ Н. Г. Андроников и др. Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии, М., 1968, стор. 164.

¹² Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України. ф. 1, оп. 35, спр. 302-а, арк. 49.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 334, арк. 138; спр. 460, арк. 15.

¹⁴ Герои освобождения Прикарпатья, Ужгород, 1970, стор. 174.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 3070, спр. 334, арк. 143—144.

¹⁶ Там же, арк. 163—167, 173, 177.

¹⁷ Герои освобождения Прикарпатья, стор. 179, 183—184.

¹⁸ Erlich von Manstein. Verlorene Siege, Bonn, 1955

¹⁹ «Военно-исторический журнал», 1964, № 4, стор. 29—30.

²⁰ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 399.

²¹ Вторая мировая война 1939—1945 гг., Военно-исторический очерк, М., 1958, стор. 227—228.

²² Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9005, спр. 229, арк. 45—50.

²³ Там же, спр. 256, арк. 89—91.

Коломия і, скориставшись перевагою в силах, почав тіснити наші частини. Зав'язалися важкі, кровопролитні бої, які тривали до травня.

19 і 20 квітня ворожі сили потіснили частини 8-го гвардійського механізованого корпусу. 44-а гвардійська танкова бригада під командуванням полковника Й. І. Гусаківського у боях біля Нижнева втратила всі танки, але продовжувала стійко боротися і відступила лише після одержання наказу²⁴. Мужність і відвагу у боротьбі з ворогом проявили артилеристи. Лише 2-а батарея 1642-го протитанкового артилерійського полку старшого лейтенанта М. П. Новикова за три дні знищила 13 танків і бронетранспортерів противника²⁵.

Після чотириденних боїв фашистам удалося оволодіти селищами Тлумач і Отиня й відтіснити наші частини²⁶. Ця перевага противника була короточасною. Ведучи безперервні бої, воїни 38-ї армії зрвали намір гітлерівського командування, яке змушене було припинити атаки з боку Тлумача і змінити напрям дальшого наступу на Обертин і Коломию.

Наші солдати й офіцери в боях за визволення Прикарпаття проявляли масовий героїзм. У донесенні Військовій Раді і політуправлінню 1-го Українського фронту начальника політвідділу 18-ї армії полковника Л. І. Брежнева наводився приклад, як комсорг 7-го стрілецького полку молодший лейтенант Теплоук очолив роту, коли її командир вибув із строю, і протягом дня сім разів піднімав бійців у контратаки. Двічі поранений, він не залишив поля бою. За мужність і відвагу Теплоука було нагороджено орденом Червоного Прапора²⁷. У боях біля с. Раківчик у районі Коломиї абхазець В. Пачуліа повторив подвиг О. Матросова²⁸. Такий же подвиг здійснив українець В. П. Майборський, який був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Чудом залишившись живим після важкого поранення, він одержав високу нагороду вже після війни²⁹.

До 5 травня війська 38-ї армії остаточно зупинили наступ ворога³⁰. З'єднання 18-ї армії, долаючи опір і контратаки противника, поволі просувалися вперед і 19 травня перейшли до оборони³¹.

Війська 1-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва готувалися до наступу³².

У червні 1944 р. радянські війська вели успішні бойові операції в Білорусії. Противник змушений був перекинути туди великі сили з інших ділянок фронту, зокрема з групи військ «Північна Україна» — 6 піхотних і 4 танкових дивізій³³.

13 липня війська 1-го Українського фронту перейшли в наступ на Рава-Руському напрямку, а наступного дня — на Львівському. Одночасно здійснювалися часткові наступальні дії в напрямку Коршів — Станіслав³⁴. Долаючи впертий опір противника, радянські війська вийшли до Львова і розгорнули там бої.

20—23 липня перейшли в наступ 74-й і 18-й гвардійські стрілецькі корпуси 1-ої гвардійської армії та частина сил 18-ї армії. 74-й стрілецький корпус, що рухався у напрямі м. Галича, успішно прорвав оборону противника і визволив більше 40 населених пунктів³⁵. 23 липня почалося форсування річки 147-ю стрілецькою дивізією полковника І. С. Герасимова, 871-им і 876-им стрілецькими полками 276-ї Темрюкської стрілецької дивізії генерал-майора П. М. Бежко³⁶. Форсування проводилося під сильним артилерійсько-мінометним і кулеметним вогнем ворога. Нашим воїнам удалося відкинути противника і закріпитися на плацдармі в районі с. Острів.

24 липня 155-а і 147 стрілецькі дивізії при підтримці частин 276-ї стрілецької дивізії оволоділи давнім Галичем³⁷ і продовжували вести наступальні бої в напрямі Калуша.

Успішно наступали частини 11-го стрілецького Прикарпатського корпусу, які за три дні боїв визволили 73 населених пункти, захопили 58 танків і автомашин, 89 кулеметів, 101 гармату, взяли в полон більше 1100 чол.³⁸ У цих боях відзначився командир взводу 226-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант В. М. Бузін. Рота, командування

²⁴ Там же, ф. 299, оп. 3070, спр. 377, арк. 276—279.

²⁵ Там же, ф. 33, оп. 686046, спр. 26, арк. 178.

²⁶ Там же, ф. 393, оп. 9005, спр. 256, арк. 74—86.

²⁷ Там же, ф. 371, оп. 6386, спр. 30, арк. 237—238.

²⁸ Там же, оп. 6366, спр. 32, арк. 67.

²⁹ Б. С. Венков. Герои Карпат, Ужгород, 1972, стор. 136—137.

³⁰ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9005, спр. 205, арк. 1—3.

³¹ Там же, ф. 371, оп. 6367, спр. 415, арк. 2—9; спр. 486, арк. 139.

³² «Военно-исторический журнал», 1960, № 2, стор. 17—18.

³³ «Военно-исторический журнал», 1968, № 6, стор. 27.

³⁴ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6850, спр. 530, арк. 7.

³⁵ Там же, ф. 540, оп. 67919, спр. 1, арк. 171—172; ф. 371, оп. 6367, спр. 392, арк. 125—126.

³⁶ Там же, ф. 540, оп. 70282, спр. 2, арк. 449—451.

³⁷ Там же, ф. 292, оп. 14409, спр. 34, арк. 239—240.

³⁸ Там же, ф. 371, оп. 6367, спр. 399, арк. 125—131.

якою він прийняв, захопила в полон 75 солдатів і офіцерів, 12 автомашин та склад боєприпасів, відбила п'ять контратак противника³⁹.

26 липня 18-й гвардійський і 30-й стрілецькі корпуси 1-ї гвардійської армії підійшли до Станіслава⁴⁰. У боях за місто відзначилися воїни стрілецької роти 141-ї дивізії під командуванням лейтенанта Т. О. Симакова, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴¹.

У ніч на 27 липня 1944 р. місто було взяте. За визволення Станіслава Вітчизна салютувала військам 20 артилерійськими залпами із 224 гармат⁴². 26 з'єднань і частин одержали найменування «Станіславських», а 20 частин нагороджені орденами⁴³.

У цей час частини 147-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника І. С. Герасимова відбивали контратаки противника в районі Калуша. Тут ворог намагався прорватися через бойові порядки дивізії. 27 липня тільки один батальйон 600-го стрілецького полку (командир полковник І. В. Самсєєв) більше 15 годин підряд відбивав контратаки переважаючих сил противника. Воїни батальйону підбили 11 танків і бронетранспортерів, 18 автомашин, знищили багато гітлерівців⁴⁴. У боях за с. Бондарів героїчний подвиг здійснив командир взводу 15-го стрілецького полку молодший лейтенант О. П. Коряков, який підбив ворожий танк, а потім з пістолетом у руці скочив на нього і перестріляв всю обслугу. О. П. Корякову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴⁵.

30 липня частини 147-ї стрілецької дивізії при підтримці з'єднань 1-ї гвардійської армії визволили Калуш. З'єднання 18-ї армії оволоділи Богородчанами, Перегінськом і Долиною.

17-ий гвардійський стрілецький корпус, що діяв на лівому фланзі, 27 липня своєю правофланговою 8-ю стрілецькою дивізією під командуванням полковника М. С. Угрюмова визволив Ділятин, Яремчу і Дору. Частини 2-ї гвардійської повітряно-нодесантної Проскурівської дивізії (командир полковник С. М. Чорний) оволоділи Яблуновим і Микуличином⁴⁶.

З 26 липня по 1 серпня корпус завдав ворогу великих втрат. Було знищено і взято в полон більше десяти тисяч солдатів і офіцерів, захоплено 215 гармат і мінометів⁴⁷.

31 липня зав'язалися напружені бої в районі Долини. Піхота противника з 40—50 танками, що відступала від Станіслава, намагалася стримати наші війська⁴⁸. Тут мужньо билися воїни 351-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора І. Ф. Дударєва⁴⁹. Коли ворожі танки увірвалися на командний пункт 3-го батальйону 1161-го стрілецького полку, воїни закидали їх гранатами. Два танки було підбито, а решта повернули назад. Командиру батальйону майору В. О. Лаврищеву за мужність і героїзм, проявлений у цьому бою, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵⁰.

Важкі бої з противником, який намагався прорватися до перевалів через Карпати в районі Вигоди, вели 24-а стрілецька Самаро-Ульянівська Залізна дивізія генерал-майора Ф. О. Прохорова і 226-а стрілецька дивізія генерал-майора Н. А. Кропоткіна.

Під час наступу з'єднання 1-ї гвардійської і 18-ї армій розгромили 6-й і 8-й армійські корпуси угорців, а також завдали великих втрат частинам 1-ої німецької танкової армії⁵¹.

27 липня Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед 1-им Українським фронтом нове завдання — оволодіти Дрогобицьким промисловим районом і перевалами через головний Карпатський хребет⁵². Його виконання покладалося на 2-у гвардійську і 18-у армії, а також на 4-у танкову армію і лівофлангові з'єднання 38-ї армії⁵³. Наступаючі війська до 8 серпня оволоділи Дрогобицьким промисловим районом, проте захопити перевали вони не змогли⁵⁴. Противник створив на північний схід від хребта потужний оборонний рубіж. Вздовж хребта проходила міцна система довготривалих фортифікаційних споруджень, так звана лінія Арпада⁵⁵.

³⁹ Там же, ф. 292, оп. 6850, спр. 462, арк. 84—85.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Б. С. Венков. Назв. праця, стор. 144—146.

⁴² Герои освобождения Прикарпатья, стор. 175—176.

⁴³ Там же, стор. 180, 185.

⁴⁴ Архів МО СРСР, ф. 540, оп. 70282, спр. 2, арк. 470—476.

⁴⁵ Там же, арк. 463; ф. 33, оп. 793756, спр. 23, арк. 302.

⁴⁶ Там же, ф. 371, оп. 6367, спр. 396, арк. 181, 214.

⁴⁷ Они освобождали Закарпатье, Ужгород, 1968, стор. 57.

⁴⁸ Архів МО СРСР, ф. 371, оп. 6367, спр. 392, арк. 177—179; спр. 422, арк. 66.

⁴⁹ Там же, оп. 6386, спр. 42, арк. 184.

⁵⁰ Там же, ф. 33, оп. 793756, спр. 27, арк. 17.

⁵¹ Там же, ф. 371, оп. 6367, спр. 423, арк. 32—36.

⁵² Вторая мировая война 1939—1945 гг., стор. 599.

⁵³ «Военно-исторический журнал», 1960, № 2, стор. 25.

⁵⁴ Там же, стор. 25, 31.

⁵⁵ За освобождение Чехословакии, М., 1965, стор. 43.

У зв'язку з тим, що подолання Карпатського хребта вимагало спеціальної підготовки військ, рішенням Ставки був створений 4-ий Український фронт (командуючий генерал-полковник, а з 26 жовтня 1944 р.— генерал армії І. Ю. Петров). До складу фронту включалися 1-а гвардійська, 18-а та 8-а повітряна армії⁵⁶. 15 серпня Ставка наказала військам фронту тимчасово перейти до оборони і приступити до підготовки наступальної операції в Карпатах.

Наприкінці серпня у Словаччині почалося національне повстання, що прискорило розвиток подій. 8 вересня 38-а армія 1-го Українського фронту і 1-а гвардійська армія 4-го Українського фронту перейшли в наступ у напрямку на Пряшів (Чехословаччина)⁵⁷. Вони з трудом просувалися в складних гірських умовах. 12 вересня 3-й гірсько-стрілецький корпус під командуванням генерал-майора А. Я. Веденіна з лівого флангу 18-ї армії був виведений у резерв фронту, а пізніше включений до складу 1-ї гвардійської армії, а 18-а армія одержала завдання силами 95-го стрілецького корпусу разом з частинами підсилення нанести удар на Ужок і на Ужгород. Через два дні до складу армії був включений 18-й гвардійський стрілецький Станіславський корпус. 17-ий окремих гвардійський стрілецький корпус, що був виведений із складу 18-ої армії, одержав завдання наступати на Жаб'є, Ворохту, Керешмезе⁵⁸.

Наступ корпусу почався 11 вересня одночасно на двох флангах. «Особливо запеклі бої,— згадує генерал-полковник А. Й. Гастилович,— зав'язалися в основній полосі оборони противника на перевалах через Головний Карпатський хребет. Як і передбачалось, лівофлангова 138-а стрілецька дивізія, «змотуючи» фронт противника від Красноілова на Жаб'є, зуміла приєднатися до головних сил корпусу в районі Ворохти і фланговим ударом сприяла оволодінню перевалами»⁵⁹. 22—24 вересня 2-а гвардійська повітрянодесантна Проскурівська дивізія при підтримці 138-ї стрілецької дивізії полковника В. Ю. Васильєва оволоділа Ворохтою — міцним опорним пунктом противника в Карпатах, а разом з нею і Татарським перевалом, 8-а стрілецька Ямпільська дивізія — Яблуніцьким перевалом. Наші війська ввійшли в Закарпаття⁶⁰.

Внаслідок наступальних боїв радянські війська на 18 жовтня повністю подолали Головний Карпатський хребет. Наказом Верховного Головнокомандуючого військам 4-го Українського фронту за успішне оволодіння Карпатами і всіма важливими перевалами була оголошена подяка. В той день столиця Батьківщини Москва салютувала воїнам фронту 20 артилерійськими залпами з 224 гармат⁶¹. 41 з'єднання і частини були удостоєні найменування «Карпатських», 37 — нагороджені орденами Радянського Союзу⁶².

Важкими і складними були бої на Прикарпатті. За визволення краю загинуло 12 517 радянських воїнів, представників 31 національності країни. Про їх подвиги розповідають експозиції Івано-Франківського музею Бойової слави і Яремчанського — Партизанської слави, майже 250 народних музеїв і музейних кімнат. Вдячні прикарпатці в післявоєнні роки спорудили героям понад 400 величних пам'яток. Їхніми іменами названі колгоспи, школи, вулиці міст і сіл.

Б. С. Венков,
А. Л. Ясінський

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же, стор. 60, 69.

⁵⁸ Там же, стор. 73, 79.

⁵⁹ Они освобождали Закарпатье, стор. 60.

⁶⁰ Там же, стор. 61.

⁶¹ «Правда», 19 жовтня 1944 р.

⁶² Герои освобождения Прикарпатья, стор. 181—184.

ГЕРОІЧНІ СТОРІНКИ МИНУЛОГО (До 50-річчя Татарбунарського повстання)

Піввіку відділяє нас від того часу, коли 16

вересня 1924 р. на півдні Бессарабії (Придунайські землі)* вибухнуло одне з найбільших в історії цього краю селянських повстань, яке від найменування свого центру дістало назву Татарбунарського. Народні маси Південної Бессарабії з давніх-давен були пов'язані непорушною дружбою зі своїми російськими та українськими братами. Разом з ними і за їх допомогою вони протягом багатьох віків вели непримиренну боротьбу проти поневолювачів — татаро-монгольських завойовників, литовських князів, угорських феодалів, польських панів і турецьких асиміляторів.

* З 1940 р. Придунайські землі входять до складу Радянської України.

У 1812 р. Бессарабія була визволена з-під гніту Туреччини і ввійшла до складу Росії, що сприяло її економічному і культурному піднесенню. Але боротьба трудового населення проти російських, українських і молдавських поміщиків та капіталістів не припинялася. Особливо гострою вона була під час революції 1905—1907 рр., коли селянські заворушення охопили майже всі села Придунайського краю, в тому числі Ларжанку, Броску, Матроску, Нерушай, Жебриєни та ін. Страйкували також портовики Ізмаїла, Акермана, Кілії і Рені.

Революційний рух набув тут ще більшого розмаху під могутнім впливом Великого Жовтня. Місцеві робітники та селяни при підтримці солдатів російської армії, яка знаходилася на румунському фронті, слідом за російським і українським народами наприкінці 1917—на початку 1918 р. добилися перемоги. Радянська влада була проголошена в Кишиневі, Бендерах, Сороках, Ізмаїлі, Акермані, Кілії, Болграді та інших містах і селах краю. Владу Рад активно підтримали солдати Кишинівського, Бендерського, Ізмаїльського, Сулінського та інших гарнізонів румунського фронту.

Такий розвиток подій викликав занепокоєння серед імперіалістів Антанти, які, намагаючись будь-що не допустити поширення полум'я російської революції на інші країни, підтримали антирадянські дії королівської Румунії. Спираючись на реакційне офіцерство румунського фронту, молдавських і українських буржуазних націоналістів, меншовиків та есерів, Румунія на початку 1918 р. загарбала Бессарабію і відірвала її від братньої сім'ї радянських народів.

В окупованому краї румунські бояри не лише відновили владу поміщиків і капіталістів, але й встановили жорстокий режим військово-поліцейської диктатури, режим постійних грабежів і реквізицій. У місцевого населення забирали все, що становило хоч якусь цінність: хліб, худобу, коней, рибу, вино, килими, сухофрукти та ін.¹⁻² Важким тягарем на його плечі лягали численні податки, які були запроваджені тут окупаційними властями: за землю, нерухоме майно, цукор, гас, на користь повіту, общини, за проїзд по державних дорогах, податок з кожної голови рогатої худоби тощо.

Колосальна політика румунських бояр надзвичайно згубно вплинула на всю економіку окупованого краю. Багато промислових підприємств було закрито, а деякі з них демонтовано і вивезено до Румунії. Внаслідок цього уже в перші роки окупації кількість безробітних досягла майже 30% працездатного населення краю. Руйнуючи місцеву промисловість, уряд мав на меті не лише економічні, але й далекосяжні політичні цілі—розраховував таким чином ліквідувати місцевий пролетаріат як найбільш революційну частину населення, здатну підняти пригноблені маси на боротьбу проти окупантів.

Поряд з економічним поневоленням трудящі змушені були терпіти політичне безправ'я, соціальне і національне гноблення. Правлячі кола королівської Румунії навмисно тримали народні маси окупованої Бессарабії в темряві і нещасті, вважали їх нижчою расою, придатною лише для тяжкої підневільної праці, усували від політичного і адміністративного життя.

Все це штовхало трудящих до боротьби за своє соціально-економічне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Батьківщиною, де їхні брати і сестри стали господарями своєї долі, де ленінська національна політика забезпечила всебічний розвиток трудящих усіх націй і народностей. Керувала цією боротьбою комуністична організація Бессарабії, яка до 1922 р. входила до складу РКП(б), а потім злилася з Комуністичною партією Румунії. Першими зі зброєю в руках виступили проти окупантів на початку 1919 р. селяни Хотинського повіту. Слідом за ними у травні того ж року повстали робітники м. Бендер. Щоб запобігти загальному виступу трудящих Бессарабії, уряд розпочав масові репресії. Багато комуністів і активних учасників підпільних революційних організацій було заарештовано, кинуте до в'язниць чи розстріляно⁴.

Відповіддю на кривавий терор окупантів була масова партизанська боротьба, якою керував «Південревком» на чолі з комуністами А. Ключниковим, М. Шишманом, М. Кольцовим, Л. Цурканом, М. Лісовим та іншими. Придунайські партизани сміливо вступали у бій з карателями, винищували провокаторів і зрадників.

Наприкінці 1923 р. «Південревком» розпочав активну підготовку загального збройного виступу селян півдня Бессарабії проти окупантів. Розробка плану повстання не була закінчена, оскільки воно почалося раніше наміченого строку. Навмисний зрив боярською Румунією Віденської конференції, на якій вирішувалася доля Бессарабії, та нещадне пограбування місцевого населення в умовах небувалого голоду 1924 р. переповнили чашу народного терпіння. Селяни Татарбунар в ніч з 15 на 16 вересня 1924 р. зі зброєю в руках виступили проти румунських окупантів, місцевих поміщиків і капіталістів. Повстання, яке вийшло далеко за межі Татарбунар і охопило майже весь південь Бессарабії, проходило під гаслами: «Землю і фабри-

¹⁻² ЦДАЖР СРСР, ф. 52, оп. 59, спр. 261, арк. 373.

³ Anuarul statistic al României, București, 1928, стор. 64.

⁴ Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, ф. 153, оп. 1, спр. 261, арк. 75—77.

ки — робітникам і селянам!», «Геть соціальний і національний гніт!», «Хай живе Радянська Бессарабія!», «За воз'єднання з Радянською Батьківщиною!». В рядах повсталих поруч з українцями і росіянами сміливо билися молдавани і гагаузи, болгарі і греки, румунська біднота та представники інших національностей (всього понад 6 тис. чоловік).

16 вересня 1924 р. повстанці проголосили в с. Татарбунарах Радянську владу і обрали ревком на чолі з А. Ключниковим, який користувався повним довір'ям і повагою у населення Придунайського краю⁵. Услід за Татарбунарами повстання охопило також Чичму, Акмангіт, Нерушай, Жебриєни, Михайлівку та інші села. Звістка про перемогу повстанців у Татарбунарах миттю облетіла всю Бессарабію. Жителі багатьох сіл були готові приєднатися до повсталих. Активно діяли в цей час партизанські загони вилковських рибалок. На бік повстанців переходили окремі солдати і матроси королівської армії.

Успіх трудящих налякав не лише представників місцевих окупаційних властей, але й королівський уряд, який добре розумів, що для Бессарабії досить однієї іскри, щоб полум'я охопило весь край. Тому проти повстанців було кинуто 10 полків регулярної армії⁶, Дунайську військову річкову флотилію і жандармські загони.

17—18 вересня запеклі бої розгорнулися на північ від Татарбунар — біля залізничної станції Сарата і на півдні — біля с. Чичми. Сили були надто нерівними, ураганному артилерійському вогню повстанці могли протиставити лише гвинтівки, кулемети, сокири, вила і свою безмежну хоробрість. 18 вересня карателі оволоділи Татарбунарами, але повстання перекинулося на південні села Ескиполос, Нерушай, Жебриєни, Галілешти, куди вирушив загін повстанців, що вирвався з Татарбунар. Останній бій з карателями відбувся 19 вересня на південь від озера Кундук (Сасик). Тут загинула велика кількість селян і керівник повстання А. Ключников. 22 вересня залишки цього загону були взяті в полон у плавнях озера Кундук.

Через відсутність керівної ролі робітничого класу, відірваність від загальнонаціонального фронту боротьби всієї країни, недостатню кількість зброї повстання зазнало поразки. Але, незважаючи на це, воно відіграло надзвичайно велику роль в історії національно-визвольної боротьби не лише Бессарабії, а й усієї Румунії.

Після того, як румунським боярам вдалося потопити в крові виступ селян, почалися масові арешти і вбивства. Від рук катів загинули тисячі жителів Татарбунар, Чичми, Нерушай, Шабо, Жебриєн та багатьох інших сіл⁷. На завершення жорстоких репресій королівський уряд організував у 1925 р. судовий процес, відомий під назвою «Процес над 500 татарбунарцями»⁸.

Дика сваволя і деспотизм, які запанували на півдні Бессарабії після придушення Татарбунарського повстання, викликали гнів і обурення не лише радянських людей, а й усієї передової громадськості світу. На захист татарбунарців виступили робітники Праги, Відня, Берліна, Парижа, Брюсселя, далекого Нью-Йорка, а також видатні діячі науки і культури Ромен Роллан, Анрі Барбюс, Альберт Ейнштейн, Теодор Драйзер, Луї Арагон, Поль Елюар та ін.⁹ Все це змусило королівський уряд дещо відступити. Смертна кара багатьом з повстанців була замінена тюремним ув'язненням чи каторжними роботами.

Правлячі кола королівської Румунії вважали, що розправа над татарбунарцями назавжди покладе край визвольному руху в Бессарабії. Але окупанти прорахувалися, боротьба народу за своє соціальне й національне визволення тривала аж до 1940 р., коли Червона Армія прийшла йому на допомогу.

Після воз'єднання Бессарабії і Північної Буковини з Радянським Союзом трудове населення цих земель стало повноправним господарем своєї долі. Всі багатства краю були націоналізовані і стали власністю народу.

За роки Радянської влади невпізнанно змінилися Татарбунари. Тепер — це селище міського типу, центр Татарбунарського району Одеської області.

Давно минули ті жахливі дні, коли трудящі цього краю стогнали під ярмом поневолевачів. Назавжди канули у вічність голод, злидні і безправ'я. Нині татарбунарці разом з усією сім'єю радянських народів-братів успішно будують комуністичне суспільство. Але вони ніколи не забувають і свято шанують пам'ять тих, хто в далекій 1924 р. віддав своє життя за щастя народу. Вічним символом глибокої шани і любові прийдешніх поколінь до народних героїв є пам'ятник, збудований на братській могилі учасників Татарбунарського повстання, 50-а річниця якого минає цього року.

П. Г. Смішко

⁵ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. 738, оп. 1, спр. 4111, арк. 140.

⁶ «Правда», 2 жовтня 1924 р.

⁷ Філіал державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі, ф. 312, оп. 1, спр. 81, арк. 5—6.

⁸ ЦДА МРСР, ф. 738, оп. 1, спр. 4102, арк. 283; спр. 295, арк. 209.

⁹ Там же, спр. 4102, арк. 323.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО КРАХ ЕКОНОМІЧНИХ ПЛАНІВ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ У ДОНБАСІ

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни минуло майже 30 років. За цей час радянський народ під керівництвом Комуністичної партії не лише залікував нанесені війною рани, а й перетворив нашу Батьківщину в могутній оплот миру і соціалізму. Відродився і досяг небувалого розквіту й один з найважливіших промислових районів Радянського Союзу — Донбас, про який В. І. Ленін на XI з'їзді РКП(б) сказав, що це — центр, справжня основа всієї нашої економіки¹.

У довоєнні роки Донецький басейн був головною паливною базою країни — «Всесоюзною кочегаркою». Напередодні війни на донецьких заводах виплавлялося 34% чавуну, 23% сталі, а на шахтах видобувалося 56,8% загальносоюзного видобутку вугілля². Ось чому в планах ліквідації Радянської держави гітлерівське керівництво особливу увагу, приділяло захопленню цього промислово-сировинного району. «Там розміщена вся база російської економіки. Оволодіння цим районом неминуче привело б до катастрофи всієї економіки росіян», — відзначалось у стенограмі бесіди Гітлера в штабі групи армій «Центр», яка відбулася 4 серпня 1941 р.³

Значення Донбасу ще більше зросло у зв'язку з крахом фашистських планів «блискавичної війни». «Найголовнішим завданням до настання зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на Дінці й позбавлення росіян можливості одержувати нафту з Кавказу», — так коригувалися плани окупантів⁴. Великі надії покладали на окупацію Донбасу й німецькі монополії.

Захопивши Донецький басейн, фашистське керівництво розраховувало, з одного боку, підірвати економічну базу Радянського Союзу, а з другого, — посилити воєнно-економічний потенціал Німеччини за рахунок місцевих сировинних ресурсів, що мали велике значення у зв'язку з віддаленістю лінії фронту від вугільних і металургійних районів Західної Європи.

Важливі матеріали з цієї теми містяться у фундаментальній шеститомній праці «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.»⁵ та в тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»⁶

Великий науковий інтерес для характеристики окупаційного режиму і фашистських економічних планів на тимчасово захопленій ворогом радянській території, зокрема й на Донбасі, становлять матеріали, опубліковані у зв'язку з Нюрнберзьким процесом над головними німецькими військовими злочинцями⁷, а також спеціальні збірники документів⁸.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 105.

² В. І. Мавроди. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны, М., 1962, стор. 4.

³ В. И. Дашичев. Банкротство стратегии германского фашизма, т. 2, М., 1973, стор. 226.

⁴ Там же, стор. 234.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1 — 6, М., 1960—1965.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.), т. 1—3, К., 1967—1969.

⁷ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, т. 1—2, М., 1951—1952; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 1—7, М., 1957—1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 1—3, М., 1965—1967.

⁸ Поражение германского империализма во второй мировой войне. Статьи и документы, М., 1960; СС в действии. Документы о преступлениях СС, М., 1960; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941—1944). Збірник документів і матеріалів, К., 1963; Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 гг.), М., 1965; «Совершенно секретно! Только для командования!» Документы и материалы, М., 1967.

Хоч узагальнюючого дослідження про крах розрахунків фашистських окупантів використати Донецький басейн для посилення своєї воєнної могутності ще й досі немає, все ж у ряді праць, де йдеться про фашистський окупаційний режим, всенародно боротьбу в тилу ворога та трудовий подвиг радянських людей у Великій Вітчизняній війні, яскраво показано, як було зірвано грабіжницькі плани окупантів щодо промислових районів Радянського Союзу, в тому числі й Донбасу. При цьому досить чітко вказується на три найважливіші моменти, які визначили крах ворожих розрахунків. По-перше, це небачена до того масова евакуація промислових підприємств, запасів сировини і робочої сили у глибинні райони країни, що позбавила окупантів змоги використати їх у своїх цілях і не допустила до надмірного ослаблення радянської економіки. По-друге, обладнання тих підприємств, які не вдалося евакуювати на Схід, було знищено або виведено з ладу. Великої шкоди загарбникам завдав і всенародний саботаж населенням окупованих територій економічних заходів фашистських властей, що змушені були визнати й самі окупанти. По-третє, завдяки надзвичайно високим темпам відбудови народного господарства економіка визволених від гітлерівських загарбників районів відразу ж включалася в забезпечення потреб Радянської країни, і насамперед фронту.

Перша і поки що єдина узагальнююча праця про крах економічних планів фашистської Німеччини на тимчасово окупованій території СРСР належить радянським історикам М. М. Загорульку та А. Ф. Юденкову⁹. На великому фактичному матеріалі автори показали плани німецьких фашистів щодо використання економіки окупованих областей нашої країни та рішучі дії радянських людей, які під керівництвом Комуністичної партії зробили все для того, щоб не дозволити гітлерівським загарбникам здійснити свої злочинні наміри. Хоч у книзі й не розглянуто питання про успішну відбудову промисловості визволених районів, що не лише посилало воєнно-економічний потенціал країни, а й довело всьому світові життєву силу і могутність соціалістичної системи, все ж у ній переконливо показано, як були зірвані плани фашистських загарбників поставити на службу своїй економіці ресурси Радянського Союзу, і зокрема Донбасу.

Одним з головних факторів, що зумовили крах економічних розрахунків окупантів, була наявність могутньої індустріальної бази на Сході Радянського Союзу і небачене в історії війни перебезування великих підприємств углиб країни, проведене в неймовірно стислі строки, за умов напруженої фронтової обстановки. «Гітлерівське керівництво не мало уявлення про масштаби виробництва військової техніки і озброєння, що розгорнулося у новостворених нами економічних центрах Сходу,— відзначав П. А. Жилін у передмові до військового щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ фашистської Німеччини Гальдера.— Ось чому для нього була загадкою поява на фронті у дедалі зростаючій кількості танків, гармат і літаків»¹⁰.

Ще в роки війни з'явилися брошури і статті, в яких видатні діячі нашої партії, історики, економісти відзначали роль східних районів країни у створенні добре налагодженого військового господарства, яке швидко розвивалося і стало основою економічної перемоги СРСР над фашистською Німеччиною¹¹. Цінність цієї літератури, незважаючи на відсутність у ній узагальнень і висновків, полягає насамперед у тому, що вона написана під безпосереднім враженням від подій Великої Вітчизняної війни і особливо наочно передає тогочасну атмосферу.

Перебудова промисловості на військовий лад і дальшому її розвитку присвячені праці Л. Гатовського, І. Романенка, М. О. Вознесенського, опубліковані незабаром після закінчення війни¹². В них, зокрема, показано, як завдяки організаторській діяльності Комуністичної партії і титанічній праці радянських людей у східних областях країни в передвоєнні п'ятирічки була створена паливно-енергетична база, яка дала змогу не допустити паливного голоду для нашої промисловості в період

⁹ М. М. Загорулька, А. Ф. Юденков. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР, М., 1970.

¹⁰ Ф. Гальдер. Военный дневник, т. 3, книга первая, М., 1971, стор. 13.

¹¹ М. И. Калинин. Все для фронта! Статьи и речи, М., 1942; його ж. Отечественная война советского народа против немецких захватчиков, М., 1942; Е. М. Ярославский. Отечественная война советского народа против гитлеровской Германии, М., 1942; А. С. Щербаков. Под знаменем Ленина, М., 1942; А. Ферсман. Война и стратегическое сырье, Киров, 1942; його ж. Урал — сокровищница Советского Союза, М., 1942; Г. Косяченко. Военное хозяйство СССР.— «Плановое хозяйство», 1944, № 1; П. Коробов. Военная перестройка черной металлургии.— там же; А. Пянов. Угольная промышленность в годы Отечественной войны.— там же; Б. Сухаревский. Советская экономика в Великой Отечественной войне, М., 1945; А. Пробст. Топливо и Отечественная война, М., 1945; та ін.

¹² Л. Гатовский. Экономическая победа Советского Союза в Великой Отечественной войне, М., 1946; Іл. Романенко. Економічна перемога радянського народу над гітлерівською Німеччиною, К., 1946; Н. А. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны, М., 1947.

ворожій окупації Донбасу. Так, у 1938 р. продукція Донбасу зросла, порівняно з 1913 р., більше ніж удвічі, а його питома вага зменшилася до 60,8%, що пояснюється величезним зростанням вуглевидобутку в Кузнецькому та Карагандинському вугільних басейнах¹³. Більш глибоко значення цих районів у роки Великої Вітчизняної війни розкрило в ряді спеціальних праць, які були опубліковані пізніше¹⁴. Г. С. Кравченко, наприклад, відзначає, що з 1 657 361 млн. т геологічних запасів кам'яного вугілля в СРСР 9/10 припадало на східні райони. З 546 вугільних шахт країни тут знаходилося 162. Більшість із них, порівняно з шахтами Донбасу, була оснащена сучаснішим обладнанням, що забезпечувало їм у 1,5—2 рази вищу продуктивність праці¹⁵.

Евакуація з Донбасу в глибокий тил кваліфікованих робітників та промислового устаткування шахт і заводів, а також проведені напередодні окупації руйнування, з одного боку, не дозволили загарбникам пустити в дію основні виробничі потужності Донецького басейну, а з другого, — значно збільшили можливості для розширення вугільної, металургійної і хімічної промисловості Уралу та Сибіру. Так, у 1942 р. питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля знизилася, порівняно з 1940 р., з 56,8% до 5,1%, а в східних районах вона зросла: в Кузбасі — з 13,6 до 28,7%, на Уралі — з 7,2 до 21,7%. Ще більше зріс видобуток коксівного вугілля, який досяг у Кузбасі 72%, порівняно з 16,7% загальносоюзного видобутку напередодні війни. І все ж загальний рівень видобутку вугілля після втрати Донбасу був приблизно у двічі нижчий за довоєнний. У такому ж стані опинилася і металургійна база країни, яка втратила від половини до двох третин своїх потужностей¹⁶. На жаль, в літературі немає точних відомостей про частку цих втрат у зв'язку з воєнною окупацією саме Донецького басейну.

Про розміри проведеної з Донбасу евакуації певне уявлення дає колективна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» Тільки протягом жовтня—грудня 1941 р. з Ворошиловградської області вглиб країни було відправлено 7810 вагонів з устаткуванням та матеріалами, а із Сталінської (нині Донецької) — 4060¹⁷. Дані про вивезення із Сталінської області великих підприємств і промислового устаткування наводяться і в багатьох інших працях радянських авторів¹⁸. Слід особливо відзначити збірник статей «Эшелоны идут на Восток» (М., 1966), в якому поряд з ученими виступили й безпосередні учасники цих героїчних подій, що дало змогу створити яскраву картину трудового подвигу радянських людей, які в надзвичайно складних умовах демонтували і евакуювали у глибокий тил найбільш цінне устаткування.

Вивезені з Донбасу підприємства швидко ставали до ладу діючих. Так, уже в жовтні 1941 р. був змонтований і введений в експлуатацію один з найбільших у країні бронепрокатний стан, евакуйований з Маріупольського заводу ім. Ілліча на Магнітогорський металургійний комбінат. На початку 1942 р., після перебазування в Омськ почав випускати бойову техніку і озброєння Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції. Невдовзі після евакуації до південноуральського міста Копейська почав працювати Горлівський завод ім. Кірова. Ефективно використовувалося промислове устаткування донецьких заводів на Кузнецькому металургійному комбінаті, заводах ім. Куйбишева, ім. Серова та інших підприємствах чорної металургії¹⁹.

¹³ Л. Гатовский. Назв. праця, стор. 35.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961; Челябинская область за 40 лет Советской власти, Челябинск, 1957; Партийные организации Кузбасса в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, т. 1, Кемерово, 1962; История рабочего класса Украинской РСР, т. 2, К., 1967; Украинская РСР в Великой Отечественной войне Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; Г. С. Кравченко. Военная экономика СССР 1941—1945 гг., М., 1963; В. Е. Савельев. Партийная организация Кузбасса — организатор трудового подъема шахтеров в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Новосибирск, 1963; Г. А. Докучаев. Сибирский тыл в Великой Отечественной войне, Новосибирск, 1968; А. В. Митрофанова. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1971; та ін.

¹⁵ Г. С. Кравченко. Назв. праця, стор. 51—52.

¹⁶ Там же, стор. 118—119, 127—128.

¹⁷ Украинская РСР в Великой Отечественной войне Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 280.

¹⁸ М. М. Загоруйко, А. Ф. Юденков. Назв. праця; М. В. Коваль. Перебазування продуктивних сил УРСР на Схід Радянської країни (1941—1942 рр.). — «УІЖ», 1970, № 2; А. В. Митрофанова. Назв. праця; С. Н. Саженюк. Евакуйовані підприємства УРСР на Сході (1941—1942 рр.). — «УІЖ», 1972, № 6; О. С. Ткаченко. Дружба трудящих Донбасу, Уралу й Кузбасу. — «УІЖ», 1972, № 8; та ін.

¹⁹ О. С. Ткаченко. Назв. праця, стор. 24—25, 29.

Велике значення у зриві ворожих планів мала евакуація кваліфікованих робітників. Шахтарські кадри Кузнецького басейну поповнилися на 30 тис. чоловік, що прибули з Донбасу. Лише в Анжеро-Судженськ наприкінці 1941 р. приїхало 2704 робітники з тресту «Сніжнянськкантрайт»²⁰. Близько 5200 донбасівців працювало в Карагандинському вугільному басейні²¹. З підприємств Наркомату чорної металургії, розташованих на території Сталінської обл., виїхало майже 13 тис. кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, а на території Ворошиловградської обл.— 12 тис. чол.²²

Про величезне значення евакуації населення, насамперед спеціалістів, з тимчасово окупованих областей Радянського Союзу пишуть у своїй праці і М. М. Загорулько та А. Ф. Юденков²³. Вони, зокрема, вказують на зв'язок між вивезенням людських ресурсів на Схід та «крахом економічних планів окупантів. Евакуація людей не тільки сприяла швидкому пусковій підприємств на новому місці, але й не дозволила гітлерівцям використати найбільш дієздатну частину населення у своїх цілях.

Свідченням надзвичайної важливості здійсненого під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду перебазування промисловості є слова військового аташе французького посольства у Москві генерала Гійома, який зазначав: «Без уральських заводів, створених на основі п'ятирічних планів... і розширених протягом року завдяки устаткуванню і кадрам, вивезеним з України та з Донецького басейну, Червона Армія зазнала б поразки під Сталінградом»²⁴.

Евакуація здійснювалася в дуже складних умовах: не вистачало засобів транспортування, на багатьох об'єктах через активні дії ворожої авіації працювати доводилося тільки вночі. Г. А. Куманьов у спеціальному дослідженні про роль залізничного транспорту в період Великої Вітчизняної війни наводить такі дані: у 1942 р. для вивезення 64 донецьких підприємств Наркомату чорної металургії потребувалося 13 383 вагони, а в розпорядженні було лише 3060²⁵.

Враховуючи швидке просування фашистських військ, повністю зберегти багатства України від пограбування, при всьому бажанні, було неможливо. Багато металургійного, енергетичного та іншого устаткування залишилося в руках ворога. Ось чому партійні та радянські органи закликали радянських людей переховувати від загарбників або знищувати ті матеріальні цінності, які не вдалося вивезти. Ця форма діяльності сотень тисяч патріотів, спрямована на зрив економічних планів окупантів, в опублікованій літературі не узагальнювалась і відображена в ній лише на деяких прикладах.

Про масштаби, яких досягло вивезення на Схід та знищення матеріальних цінностей на тимчасово захопленій ворогом території, свідчать визнання самих окупантів. «Більшовики здійснили таку ґрунтовну руйнівну роботу,— говорив гауляйтер України Е. Кох,— що спочатку не було нічого з тих передумов, за яких ми звикли жити і працювати в Середній і Західній Європі. Від кухонної ложки до швидкозшивача, від письмового стола до бритвеного леза— потрібно було все дістати або ж спочатку пустити в хід необхідні для цього заводи»²⁶. Але ж, незважаючи на евакуацію та знищення промислового устаткування, значна кількість підприємств і сировинних ресурсів потрапила до рук окупантів. Ось чому скарга Е. Коха є водночас свідченням безсилля гітлерівських чиновників налагодити роботу захоплених підприємств за умов активної всенародної боротьби радянських людей, що розгорнулася в тилу ворога. В опублікованих під час війни статтях і брошурах, присвячених цій боротьбі, містилися перші відомості про опір населення грабіжницьким діям загарбників на Україні, бойові операції партизан, диверсії на залізницях тощо²⁷. Але брак документальної бази не дав змоги їх авторам дослідити всі аспекти проблеми більш-менш повно. Зокрема, майже зовсім не розробленим залишилося питання про саботаж економічних заходів гітлерівців. Найглибше висвітлення ця тема дістала в тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» та збірниках документів по окремих областях республіки, зокрема Ворошиловградській²⁸. Сюди ввійшли найважливіші матеріали, що характеризують керівну роль Комуністичної

²⁰ Там же, стор. 25.

²¹ М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972, стор. 168.

²² О. С. Ткаченко. Назв. праця, стор. 22.

²³ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 75.

²⁴ А. М. Беликов. Тяжелую промышленность— в глубокий тыл.— Эшелоны идут на восток, М., 1966, стор. 53.

²⁵ Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1963, стор. 62.

²⁶ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 79.

²⁷ В тылу врага, М., 1941; Б. Волин. Всенародная партизанская война, М., 1942; К. Осипов. Народные мстители, М., 1942; Борьба украинского народа против немецких загарбников, 1942; П. К. Пономаренко. Партизанское движение в Великой Отечественной войне, М., 1943; та ін.

²⁸ Луганищина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник материалов и документов, Донецк, 1969.

партії в організації всенародної боротьби проти фашистських загарбників. Про вклад трудящих Донбасу в цю велику справу йдеться у працях О. Іонова²⁹, В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька³⁰, І. Я. Омеляненка³¹, Г. Я. Ємченка³²⁻³³, згадуваній уже книзі М. М. Загорюлька і А. Ф. Юденкова та ін. Наведені в них факти переконливо свідчать про невдачу спроб гітлерівців налагодити роботу тих чи інших підприємств, незважаючи на величезну зацікавленість у цьому як фашистського військового керівництва, так і німецьких монополій.

Розраховуючи використати вугільні шахти Донецького басейну, фашисти створили спеціальну організацію «Берг-Хютте-Ост», яка зобов'язалася відбудувати 40 вугільних і одну соляну шахту. Насправді ж у дирекції № 2, створеному на базі тресту «Первомайськвугілля», було відновлено 15 дрібних шахт, які дали за п'ять місяців лише 2,3% вугілля, що видобувалося за такий же час до війни. В колишньому тресті «Фрунзевугілля» окупанти відновили тільки одну шахту, яка давала вугілля у 300 разів менше, ніж до війни³⁴. Внаслідок саботажу і диверсій, що їх чинили радянські патріоти, налагодити скільки-небудь нормальну роботу захоплених підприємств гітлерівці не змогли. Навіть вугілля у Донбас фашистам доводилося завозити із Сіле-зії та інших місць³⁵.

Таке ж становище склалося і в інших галузях промисловості. Це сталося не лише в результаті того, що багато підприємств було вивезено в тил чи виведено з ладу, як намагаються довести зарубіжні автори. Викриваючи їх фальсифікації Л. О. Безименський наводить слова з доповіді генерального інспектора по збору і використанню сировини у східних областях В. Вітінга, який повідомляв у Берлін саксонському фабрикантові Брунсу — генеральному директору однієї з фірм у гігантському вугільнометалургійному концерні Ф. Фліка: «...Маріуполь — справжній оазис у пустелі руїн. Азовський металургійний завод, заводи імені Ілліча і Куйбишева майже не пошкоджені. Ви, безумовно, відчуєте задоволення, побачивши ці три заводи»³⁶.

Почувши наживу, концерни Фліка і Герінга, ніби спрути, протягли свої щупальці до згаданих у доповіді підприємств і створили ряд компаній по їх експлуатації. Реально оцінивши обстановку, гітлерівці розраховували, що на металургійних підприємствах Донбасу і Придніпров'я вони зможуть одержати в 1943 р. 1 млн. т продукції, а в 1944 р. — 2 млн. т. В дійсності ж за рік вони виробили близько 30—70 тис. т сталі, тимчасом як до війни за такий же період Україна давала її майже 9 млн. т³⁷. Всього до весни 1943 р. на окупованій фашистами радянській території, де перед війною знаходилося 32 тис. підприємств, почало діяти менше 200³⁸.

Наведені факти свідчать про дієвість всенародного саботажу радянськими людьми заходів окупаційних властей. На жаль, опубліковані праці не дають чіткого уявлення про те, яка частка у зриві економічних планів загарбників припадає на евакуацію і знищення промислових підприємств Донбасу напередодні його окупації, а яка є наслідком всенародного саботажу і диверсійних дій радянських патріотів у тилу ворога. Використовуючи цю прогалину, буржуазні фальсифікатори намагаються принизити роль партизанського руху. Так, відомий американський історик Дж. Армстронг твердить: «Коли б партизани істотно підірвали виробництво, вони б заподіяли серйозних збитків військовим зусиллям Німеччини»³⁹. Зводячи народну боротьбу в тилу ворога тільки до дій партизан, він ігнорує ефективність інших її форм.

Висловлювання деяких зарубіжних авторів, а також визнання самих окупантів переконливо викривають такі фальсифікації. Зокрема, гітлерівський генерал Л. Рендуліч визнав, що «економічні збитки, завдані партизанами, були повсюди досить серйозними»⁴⁰. В газеті «Донецкий вестник», яку видавали окупанти, говорилося: «Трудящий Донбасу швидко пристосувався, всі ходи й виходи знайшов, німців обманювати навчився»⁴¹. При всій своїй тенденційності американський історик А. Дал-

²⁹ О. Іонов. Злочинства німців у Донбасі, К., 1946.

³⁰ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957.

³¹ І. Я. Омеляненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне, Сталино, 1959.

³²⁻³³ Г. Я. Ємченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961.

³⁴ Л. Е. Кизя, В. И. Клоков. Украина в огне партизанской войны.— Советские партизаны, М., 1963, стор. 329.

³⁵ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.), стор. 157.

³⁶ Л. А. Безыменский. Германские генералы с Гитлером и без него, М., 1961, стор. 199—200.

³⁷ В. С. Коваль. Міжнародний імперіалізм і Україна (1941—1945), К., 1965, стор. 104.

³⁸ М. М. Загорюлька, А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 255.

³⁹ Там же, стор. 259.

⁴⁰ Итоги второй мировой войны, М., 1957, стор. 148.

⁴¹ М. М. Загорюлька, А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 138.

ліи не може не відзначити, що «робітники були першими серед тих, хто піднявся проти німців з самого початку окупації»⁴² і що спроби німецьких окупантів здійснити свої економічні плани щодо Донбасу потребували від них «величезного напруження зусиль і жорстокого примушування населення», але дали дуже незначні наслідки і були зірвані наступом радянських військ⁴³.

З весни 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної Армії фашистські варвари, не маючи змоги утримати промислові райони, намагалися завдати непоправної шкоди економіці Радянського Союзу, і зокрема Донецькому басейну. Ці дії окупантів відображені в багатьох працях радянських авторів та документальних збірниках⁴⁴. В наказі Гімmlера про зруйнування Донбасу говорилося: «Необхідно домогтися того, щоб під час відступу не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не вцілів жоден будинок, жодна шахта, яка б не була виведена на довгі роки з ладу; щоб не залишилося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник повинен знайти справді тотально спалену і зруйновану країну»⁴⁵. Виконуючи цей наказ, гітлерівські варвари зруйнували Єнакіївський металургійний завод і вивезли 60 тис. т металу, велику кількість устаткування і верстатів. Новокраматорський машинобудівний завод вони перетворили на грудки руїн. З Рутченківського коксохімічного заводу все найцінніше обладнання було відправлено до Німеччини, з печей знято метал, а потім знищено все, чого не можна було вивезти. Фашисти заповділяли величезної шкоди культурному життю Донбасу, знищили театри, клуби, бібліотеки, вищі та середні учбові заклади. На цьому далеко не закінчується перелік усіх злочинів, що їх вчинили окупанти на Донецькій землі. Ці злочини були б значно більшими, коли б на шляху фашистських вандалів не стали радянські патріоти, які гаряче відгукнулися на заклик партії зберегти народне добро.

Партизани і підпільники ховали обладнання підприємств, не давали фашистам спалювати промислові об'єкти, підривати мости, вивозити культурні цінності і гнати радянських людей на каторгу до гітлерівської Німеччини. Так, завдяки героїчним діям партизанів з Лозно-Олександрівського району Ворошиловградської області було відправлено не 1700 чол., як намічалось загарбниками, а 600⁴⁶. Все ж шляхом жорстоких репресій (фашисти знищили більше 300 тис. жителів) окупантам вдалося вивезти з Донбасу близько 350 тис. чол.⁴⁷

Незважаючи на героїчні зусилля радянських патріотів, тільки прямі збитки, заподіяні фашистськими загарбниками народному господарству Донбасу, становили 50 млрд. крб.⁴⁸ В цих даних не враховано тих величезних втрат, які були викликані припиненням виробництва, грабежем суспільної і особистої власності мирних жителів з боку ворожих солдат і офіцерів, чиновників окупаційного апарату та їх прислужників і не зафіксованого в офіційних документах. «Дистанція в 25 років — такий буде потрібний строк Росії, щоб відбудувати зруйноване нами»⁴⁹, — доповідав Гітлерові генерал Штюльпнагель. Однак небачений в історії трудовий подвиг нашого народу переписав і ці розрахунки ворога.

Трудова епопея відбудови зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства Донбасу найповніше відображена в історичній літературі, короткий аналіз якої зроблено М. Ф. Хорошайловим⁵⁰. Процес відродження промисловості Донецького басейну, і зокрема діяльність партійних організацій у цій справі, поряд з широким висвітленням в узагальнюючих працях⁵¹, ретельно вивчався у багатьох спеціальних дослідженнях⁵².

⁴² Там же, стор. 134.

⁴³ A. Dallin. German Rule in Russia 1941—1945. A. Study of Occupation Policies, New York, 1957, стор. 378—379.

⁴⁴ Документи обвиняют. Вып. 2, М., 1945, стор. 41; Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 гг.), стор. 172—174; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941—1944), стор. 220—222. О. Іонов. Злочинства німців у Донбасі, стор. 6—10; Е. І. Солдатенко. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1954, стор. 139—142; М. Коваль. Історія пам'ятає, К., 1965, стор. 77—80; та ін.

⁴⁵ В. І. Дашинцев. Назв. праця, т. 2, стор. 475.

⁴⁶ М. М. Загорюлько, А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 229.

⁴⁷ Н. Ф. Хорошайлов. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса, К., 1973, стор. 3.

⁴⁸ Фронтвые вахты, Донецк, 1971, стор. 7.

⁴⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 156.

⁵⁰ М. Ф. Хорошайлов. Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії (Велика Вітчизняна війна та післявоєнний період). — «УІЖ», 1970, № 3.

⁵¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967; та ін.

⁵² А. І. Гаєвої. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области, М., 1944; Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого

Про величезні масштаби відбудовних робіт свідчить той факт, що вже до кінця 1944 р. видобуток вугілля досяг 36% довоєнного рівня⁵³, а в 1945 р.— 40,7%⁵⁴. Не відставали від шахтарів і металурги, які у своєму зверненні до трудящих Донецького басейну писали: «Ми повинні бити ворога невтомно своїм донецьким вугіллям, своїм донецьким металом. Допоможемо Червоній Армії швидше скинути в прірву ненависних німців»⁵⁵. Героїчна праця трудівників шахтарського краю давала добрі наслідки. У 1945 р. загальний рівень валової продукції в промисловості Ворошиловградської і Сталінської областей склав, відповідно, 30 і 41% 1940 р.⁵⁶

Ці успіхи стали можливими завдяки дружбі і взаємодопомозі всіх народів нашої Батьківщини. Про велику силу цієї дружби дуже добре сказали трудівники Челябінської області у своєму зверненні до трудящих Донбасу. «Бажаємо вам від душі успіхів у вашій славній творчій праці,— писали вони,— щоб Донецький басейн— Все-союзна кочегарка, гордість і велика сила нашої Вітчизни— швидше розправив свої богатырські плечі і всією своєю індустріальною могутністю включився у працю з ім'я розгрому ворога, в ім'я слави і величі нашої Радянської Батьківщини. Знайте, товариші, що з вами могутній Урал, з вами весь Радянський Союз. У дружбі і братерстві всіх радянських людей наша сила і непереможність»⁵⁷.

Ця братерська взаємодопомога продемонструвала переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, у найскладніших умовах забезпечила виконання як воєнних, так і господарських завдань і знайшла широкое відображення в історичній літературі⁵⁸.

Підбиваючи підсумки цього огляду, слід вказати на деякі завдання, що стоять перед істориками у дальшому вивченні досліджуваної проблеми, зокрема на необхідність більш глибокого аналізу та узагальнення діяльності евакуйованих з Донбасу заводів, робітників та інженерно-технічних працівників, визначення їх ролі і місця в економіці глибинних районів країни. Настав час заповнити прогалину у визначенні процента підприємств, які могли бути використані окупантами. Потрібно також чіткіше висвітлити вплив евакуації та саботажу населення на зрив економічних планів фашистських загарбників у Донбасі. У зв'язку з цим потребують узагальнення численні факти героїчної боротьби радянських людей з неависним окупаційним режимом.

В цілому ж радянська історична література вже зараз дає досить повне уявлення про крах економічних розрахунків гітлерівців у Донецькому басейні та вирішальні фактори, що зумовили його: керівну роль Комуністичної партії, безавітний героїзм і відданість нашого народу соціалістичній Батьківщині.

Л. В. КОНДРАТЕНКО

басейна, М., 1955; И. Я. Омеляненко. Назв. праця; Г. Я. Емченко. Назв. праця; В. Г. Харитонов. Коммунисты идут впереди, М., 1961; В. И. Мавроди. Назв. праця; П. І. Денисенко. Комуністична партія України— організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945), К., 1968; М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970; А. В. Митрофанова. Назв. праця; Ю. А. Приходько. Восстановление индустрии. 1942—1950, М., 1973; Н. Ф. Хорошайлов. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса; та ін.

⁵³ Л. Гатовский. Назв. праця, стор. 108.

⁵⁴ В. И. Мавроди. Назв. праця, стор. 31.

⁵⁵ Н. Ф. Хорошайлов. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса, стор. 226.

⁵⁶ Там же, стор. 236.

⁵⁷ Там же, стор. 212.

⁵⁸ Г. Залкиндер. Донбасс восстанавливает вся наша Родина, Сталино, 1947; В. А. Ежов. Всенародная помощь в восстановлении угольной промышленности Донбасса в 1943—1945 гг., Сталино, 1955; Н. А. Буцко. Коммунистическая партия— организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

А. Д. КОЛЕСНИК,
НАРОДНОЕ ОПОЛЧЕНИЕ
ГОРОДОВ-ГЕРОЕВ,
изд-во «Наука», М., 1974, 368 с.

Майже 30 років минуло від вікопомного дня Перемоги. Нове покоління зросло за цей час, покоління, котре вже не пам'ятає війни і для якого вона — історія. І як же потрібно, як важливо, щоб постійно зберігала наша пам'ять подвиг радянських людей у битві проти фашизму, щоб весь світ знав, що свобода і добробут коштували їм величезних зусиль, небаченої мужності, незрівнянних жертв. Отож, даліше вивчення ратного й трудового подвигу радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни, популяризація героїки воєнного часу було, є і залишається одним з найактуальніших завдань дослідників.

Історія війни, незважаючи на інтенсивну розробку її проблем протягом трьох десятиліть, таїть у собі ще багато невисвітлених достатньою мірою сторінок. До числа їх належать і питання створення та діяльності народного ополчення. Наукова значимість і актуальність цієї проблеми величезні, бо воєнна творчість народних мас, що найяскравіше проявилася в патріотичних рухах, спрямованих на посилення боєздатності Червоної Армії, на успішне ведення збройної боротьби на фронтах, була одним із джерел перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Активною формою участі трудящих у боротьбі проти фашистських загарбників є діяльність ополчення. Хоча деякі питання історії народного ополчення і висвітлювалися в працях радянських вчених, найповніше розкривається ця тема в монографії О. Д. Колесника «Народне ополчення міст-героїв».

Як бачимо з назви праці, автор обмежив своє дослідження діяльністю ополчення у захисті лише шести міст — Ленінграда, Москви, Києва, Одеси, Севастополя і Сталінграда, котрим історія визначила особливе місце в боротьбі радянського народу проти фашистських агресорів. Перетворені в потужні вузли оборони, ці міста відіграли важливу роль у зриві планів гітлерівських верховодів здійснити «блискавичну війну» проти Радянського Союзу. Задум О. Д. Колесника можна вважати цілком

обгрунтованим. Адже під стінами цих міст відбувалися вирішальні битви і тому найповніше саме тут проявилися характерні риси й особливості ополченського руху, що фактично визначили обличчя і стан народного ополчення в цілому.

Гортаючи сторінки праці, переконаємося, що проблема дослідження історії народного ополчення — справа дуже нелегка. Причиною цього є передусім обмеженість документальних джерел, особливо про початковий період війни, а також строкатість подій та обставини цього часу. Але автор із своїм головним завданням — забезпечення монографії документальною базою — справився блискуче: у роботі використані оригінальні матеріали багатьох центральних, республіканських, обласних і відомчих архівів, скрупульозно вивчено всі скільки-небудь важливі свідчення створення і діяльності ополчення міст-героїв. Широке використання й узагальнення цінних документальних джерел у поєднанні з літературними матеріалами дозволило О. Д. Колеснику відтворити яскраву і надихаючу картину ратного подвигу ополченських формувань.

П'ять розділів з шести своєї монографії автор присвячує послідовному, відповідно до хронології подій, висвітленню ролі народного ополчення в обороні міст-героїв, а також участі в наступних бойових операціях у складі загалом 25 фронтів, у тому числі Ленінградського, Південно-Західного, Південного, Сталінградського, Донського, Кримського, Західного. Про масштаби задуму автора свідчить і те, що у книжці докладно розповідається про діяльність близько 60 великих ополченських формувань; дійовими особами розповіді є майже 1000 бійців та командирів народного ополчення.

Поряд з найдокладнішим з усіх відомих у радянській літературі описів історії створення ополченських частин і підрозділів у містах-героях (з великим знанням справи висвітлюються патріотичний рух трудящих по створенню народних добровольчих формувань, робота партійних, радянських і громадських організацій щодо відбору до ополчення, забезпечення потреб в озброєнні та боеприпасів, бойова й політична підготовка ополченців) автор детально, часто за допомогою статистичного методу, вивчає чисельний, соціальний, класовий,

віковий склад, партійно-комсомольський прошарок народного ополчення. Ядро ополченських частин становили робітники. Так, наприклад, абсолютну більшість вони склали в 10 з 15 дивізій московського ополчення і в 7 з 10 дивізій ленінградського. Досить значною була питома вага інтелігенції. Більшість ратників народного ополчення мали вік від 18 до 45 років. Так, наприклад, київське ополчення майже наполовину складалося з комсомольців і молоді. Ополченські частини і з'єднання були багатонаціональними за своїм складом; у деяких з них брали участь воїни понад 30 національностей. Душею, бойовим авангардом народного ополчення були комуністи, що нерідко становили 20—30, а подекуди навіть 50% особового складу ополченських частин і підрозділів. На багатьох переконливих прикладах автор показав, що комуністи — завжди попереду: і під час формування, і підготовки, і оборони, і наступу.

Наведені О. Д. Колесником численні дані й факти щодо ополчення міст-героїв дають читачеві можливість судити про ополченський рух в цілому, його місце в історії Великої Вітчизняної війни. Книжка переконує в тому, що народне ополчення було проявом всенародного характеру Великої Вітчизняної війни. Такого масового джерела бойових резервів регулярної армії, як народне ополчення (частини і з'єднання народного ополчення Ленінграда, Москви, Києва, Одеси, Севастополя, Сталінграда налічували загалом 540 тис. бійців і офіцерів), ще не знала історія війн. Випробуване в критичній обстановці, воно відіграло велику роль не тільки в обороні міст-героїв, а й у наступних бойових операціях Радянських Збройних Сил.

Монографія О. Д. Колесника спростовує думку, що свого часу висловлювалася в літературі, про ополчення як про найменш боєздатну частину збройних сил. Ополченські частини і з'єднання не поступалися в героїзмі і стійкості регулярним військам Червоної Армії. Кадровими бойовими одиницями Збройних Сил СРСР стали десятки ополченських дивізій, у тому числі 7 — з ленінградського ополчення, 10 — з московського, 1 — із сталінградського та ін. Багато з них, як про це повідомляється у рецензованій книжці, за відзнаку в боях проти фашистських загарбників були нагороджені орденами СРСР, а деякі удостоєні високого звання гвардійських.

Монографія О. Д. Колесника «Народне ополчення міст-героїв» має не лише наукове значення. Ознайомлення з нею може допомогти у розв'язанні певних державних завдань, зокрема, в організації цивільної оборони. Разом з тим книжка являє вели-

кий інтерес і для широкого кола читачів, оскільки в ній містяться цікаві описи мало-відомих або ж зовсім невідомих подій минулої війни, масового героїзму ратників народного ополчення. Зокрема, увагу українського читача, певно, привернуть сторінки, присвячені ополченню Києва, Одеси й Севастополя. Незважаючи на те, що література про ополченські формування цих міст досить значна, автор рецензованої монографії зумів розповісти чимало нового і про дії київських ополченських бронепойздів, і про одеські комсомольсько-молодіжні добровольчі загони, і про севастопольську дивізію народного ополчення.

Заради справедливості треба сказати і про деякі фактичні неточності, що вкралися в текст. Так, про 4-й мотострілецький полк і полк НКВС говориться як про різні підрозділи, тоді як це — одні й ті ж підрозділи (стор. 220); органи НКДБ передчасно названо органами КДБ (стор. 214); переплутано ініціали А. І. Солодкого (стор. 209 і 212) і Г. М. Балкового (стор. 9); невірно (1957 р.) датовано вихід І тому монографії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», який вийшов у 1967 р. (стор. 27); Переяслав перейменовано в Переяслав-Хмельницький у жовтні, а не у вересні 1943 р. Ці дрібні огріхи, звичайно, не впливають на високу в цілому оцінку монографії нашого московського колеги, що відзначається і стрункою, добре продуманою структурою, і жвавістю та послідовністю викладу матеріалу, і логічністю та чіткістю висновків і узагальнень, а також цікавим фотоілюстративним матеріалом, документальними додатками, покажчиками призвищ і воїнських формувань. Не можна не відзначити, що у підготовці монографії О. Д. Колесника до друку чимала заслуга належить її відповідальному редактору доктору історичних наук Г. О. Куманьову.

Книжка дає відповідь на багато питань, розкриває важливі аспекти історії народного ополчення періоду Великої Вітчизняної війни. Але чи значить, що ця тема цілком вичерпана монографією О. Д. Колесника? Думається, що ні. Майже нічого невідомо про діяльність народного ополчення міст-героїв Керчі й Новоросійська, та й взагалі історія добровольчих формувань трудящих СРСР у роки Великої Вітчизняної війни ще чекає на свого дослідника. Така праця, безсумнівно, буде вагомим внеском у радянську історіографію, послужить благородній справі комуністичного виховання молодого покоління радянських людей.

В. І. Клоков, М. В. Коваль

Ю. А. ПРИХОДЬКО.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ИНДУСТРИИ.
1942—1950, изд-во «Мысль», М., 1973, 287 с.

Темі відбудови народного господарства країни у період Великої Вітчизняної війни та повоєнні роки присвячено чимало праць радянських істориків. У той же час рецензована монографія відзначається композиційними особливостями, вдалим поєднанням загальносоюзного і республіканського матеріалу, відбором потрібних, суворо визначених автором галузей індустрії, висвітленням соціальних процесів, які безпосередньо активно і благотворно впливають на зміцнення дружби народів нашої країни, на становлення і розвиток світової соціалістичної системи.

Для написання книги автор широко використав джерельну базу: документи Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Центрального державного архіву РРФСР, відділу рукописних фондів Інституту історії АН СРСР, статистичні збірники, спогади, монографії, дисертації, періодичну пресу тощо.

Ю. А. Приходько не обмежується якоюсь регіональною областю, а фактично бере всі ті райони, які були тимчасово окуповані гітлерівцями. Крім того, дослідник уперше вводить у науковий обіг цікавий фактичний матеріал, а вже відомі джерела підносять читачеві у власній інтерпретації, не акцентуючи свою увагу на якійсь конкретній галузі промисловості, а не перераховуючи матеріалу, характеризує головні галузі індустрії різних районів, які зазнали фашистської окупації. У тканину рецензованого дослідження органічно вплітається і такий важливий фактор, як розповіді про тих людей, які очолювали виробничі колективи або були героями небаченого трудового пафосу незабутніх післявоєнних років.

Книжка складається із вступу, двох глав і заключення. У першій главі автор відтворює картину тих тяжких днів, коли наша партія спрямовувала зусилля трудящих на гігантське переміщення виробничих сил країни у східні тиллові райони. Яскравим прикладом може служити евакуація цінного устаткування такого крупного індустріального центру, як Запоріжжя. Вона здійснювалася під керівництвом оперативної групи обкому КП(б)У на чолі з його секретарем А. П. Кириленком. З правого берега Дніпра гітлерівці обстрілювали підприємства і залізничний вузол. Але трудящі Запоріжжя і робітники Донбасу, які прийшли на допомогу запоріжцям, ціною величезних зусиль за короткий час демонтували і відправили на схід усе унікальне устаткування і десятки тисяч тонн цінного металу.

Справді героїчним був період відбудови зруйнованих війною великих заводів і підприємств. Ю. А. Приходько детально роз-

повідає про трудові подвиги радянських людей, в основному жінок і молоді. Через три тижні після визволення району країна одержала перші тонни металу.

Величезну увагу партія та уряд приділяли відбудові Донбасу. До червня 1942 р. там уже функціонувало 80 крупних і близько 200 дрібних шахт. У січні—лютому 1943 р. ЦК ВКП(б) відізвав з Казахстану, Узбекистану, Башкирії, Уралу і Західного Сибіру близько 9 тис. комуністів й направив їх на Донбас. Ставала до ладу вітчизняна енергетична база.

Понад 100 великих підприємств країни подавали допомогу у відбудові «Запоріжсталі». Устаткування для слябінга надіслав Новокраматорський завод важкого машинобудування ім. В. І. Леніна, потужні електродвигуни — лєнінградський завод «Електросила», скреперні лебідки — Іркутський машинобудівний завод.

Друга глава книги присвячена відбудові і розвитку промисловості Радянської країни у повоєнні 1945—1950 рр. Автор аналізує й розкриває конкретні причини, які сприяли цьому. Це, перш за все, декілька мільйонів демобілізованих із лав Радянської Армії воїнів, які включилися у відбудовний процес. З величезним ентузіазмом працювала молодь. Лише на Дніпрогесі було 20 тис. юнаків і дівчат. На всю країну прославилася бригада дівчат-вантажниць, яку очолювала Таня Дворцова. Орден Леніна став першою нагородою комсомолки Таїсії Черемської.

Величезну допомогу у відбудові індустрії подавали і радянські вчені. За завданням уряду лише 150 наукових працівників Академії наук працювали над комплексним планом відродження народного господарства республіки.

Цінним у дослідженні є показ відродження промислових підприємств у нових (західних) районах СРСР. Висвітлення цих процесів часто ігнорується окремими дослідниками. У рецензованій же праці розкриваються особливості відбудови індустрії в цих районах. Заслуговує на увагу і постановка питання про подання Радянською країною допомоги народам Європи у відродженні їх народного господарства. Проте автор висвітлив його досить схематично. В основному ж авторська інтерпретація тих чи інших проблем, що досліджуються у монографії, є, на нашу думку, достатньо аргументованою і переконливою.

У рецензованому дослідженні є й недоліки. Окремі місця у книзі потребують більш широких теоретичних узагальнень, кращої систематизації матеріалу. Проте вони ні в якому разі не знижують загальної цінності праці. Вона стане в пригоді для істориків, а також усіх, хто цікавиться діяльністю лєнінської партії, радянського народу у незабутні воєнні та повоєнні роки.

В. Г. Кравченко

В. П. ГОРШКОВ.
ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ
ПРИНЦИПІВ ПАРТІЙНОГО
БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ
(1921—1925 рр.),

*видавниче об'єднання «Вища школа»,
вид-во при Київському державному
університеті, К., 1973, 204 с.*

У відбудовний період (1921—1925 рр.) КПРС та її бойовий загін — Компартия України нагромадили величезний досвід у галузі партійного будівництва, який являє собою невичерпну скарбницю форм і методів організаторської та ідеологічної роботи, розгортання внутріпартійної демократії і підвищення на цій основі активності, ініціативи низових ланок партії і всіх комуністів. Багато з цих форм міцно ввійшли в арсенал партійного будівництва. Вивчення і висвітлення досвіду партії має велике теоретичне й практичне значення, оскільки дає змогу розкрити дієвість ленінських принципів партійного будівництва і норм партійного життя, загальні закономірності будівництва нового суспільства в конкретних умовах, сприяє визначенню ефективніших шляхів зростання керівної ролі марксистсько-ленінських партій у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Слід зазначити, що діяльність Компартії України у відбудовний період висвітлена у багатьох книгах, брошурах, статтях, написаних останніми роками. В них певною мірою відображено й окремі проблеми партійного будівництва, хоча в цілому це питання ще не було предметом спеціального дослідження. Тому цілком зрозумілим є інтерес наукової громадськості до рецензованої монографії. Для її написання автор використав найрізноманітніші джерела: твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, світового комуністичного руху, місцевих парторганізацій, матеріали партійних та державних архівів, пресу. Ряд важливих документів, цікавих даних він вводить до наукового обігу вперше. Багатий теоретичний і фактичний матеріал дав змогу В. П. Горшкову ґрунтовно висвітлити діяльність Компартії України в справі здійснення ленінських принципів партійного будівництва, розкрити їх взаємозв'язок, показати, як антиленінські угруповання і сучасні буржуазні фальсифікатори перекручували і перекручують різні питання теорії і практики партійного будівництва.

Перший розділ монографії присвячений (і, на наш погляд, цілком правильно) перебудові й вдосконаленню організаційно-партійної роботи в умовах нової економічної політики. «Без розв'язання цього основного завдання,— підкреслювалося в резолюції Х з'їзду РКП(б),— не може бути виконана гігантська будівничо-господарська роль пролетарського авангарду»¹. Автор всебічно

аналізує становище в країні на початку 20-х років, завдання, які постали перед партією, показує роль В. І. Леніна у розробці нової економічної політики як єдиної правильної політики на весь перехідний період від капіталізму до соціалізму, в ґрунтуванні необхідності перебудови роботи партії стосовно до умов мирного господарського будівництва, дає оцінку історичним рішенням Х з'їзду РКП(б), в яких було чітко визначено не тільки основні напрямки партійного будівництва в нових умовах, але й конкретні завдання перебудови внутріпартійного життя, зміцнення ідейної та організаційної єдності партії.

На основі величезного фактичного матеріалу дослідник показує, як в умовах переходу до мирного будівництва КП(б)У перебудовувала організаційно-партійну роботу, зокрема розкриває процес створення єдиної організаційної структури партійних організацій республіки, зміцнення фабрично-заводських і сільських партосередків, партійного, державного і господарського апарату керівними кадрами, переважно з числа комуністів-робітників, що відповідало класовій суті Радянської влади. Автор аналізує нові форми і методи зв'язку парткомітетів з партійними організаціями і керівництва ними, висвітлює роль всеукраїнських і місцевих народ партійних працівників у справі узагальнення й поширення передового досвіду організаційно-партійної роботи та ін.

Велике місце в праці відведено питанню керівництва КП(б)У масовими організаціями трудящих — Радами, профспілками, комсомолом тощо, роль і функції яких значно зросли з переходом країни до мирного будівництва. Під керівництвом партійних організацій вони перебудовували свою роботу, очищалися від контрреволюційних, есеро-меншовицьких, націоналістичних, сіоністських елементів.

У монографії ґрунтовно висвітлюється діяльність КП(б)У в справі регулювання свого зростання і поліпшення якісного складу, зміцнення робітничого ядра. Спираючись на ленінські принципи членства в партії, рішення партійних з'їздів, автор показує її зростання як об'єктивно зумовлений і водночас регульований процес. Як відомо, в той період було здійснено цілу систему заходів суворо диференційованого прийому в партію за соціальними категоріями. Найкращі представники робітничого класу, селянства та інтелігенції вливалися до партійних лав. Ленінський призов яскраво продемонстрував тісний зв'язок партії з робітничим класом, зміцнив її єдність.

Водночас у книжці показано діяльність КП(б)У, її контрольних комісій щодо очищення своїх рядів від класово ворожих, бюрократічних елементів. Контрольні комісії стали, як і передбачав В. І. Ленін, справжнім органом пролетарської совісті.

У рецензованій праці всебічно розкрито здійснення КП(б)У ленінського принципу демократичного централізму, насамперед щодо розгортання внутріпартійної демокра-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 487.

тії. Автор розповідає про послідовне втілення в практику партійного життя принципів виборності та звітності керівних партійних органів, їх систематичного оновлення як за рахунок комуністів з дореволюційним стажем, так і молодих робітників, колективності керівництва, розвитку критики і самокритики тощо.

В. П. Горшков висвітлює боротьбу КП(б)У проти порушень і перекручень суті партійної демократії з боку окремих працівників, які не бажали відмовитися від методів керівництва періоду громадянської війни, і, особливо, троцькістів та інших антиленінських угруповань, які намагалися ревізувати організаційні принципи більшовизму.

Велику увагу в монографії приділено такій важливій проблемі партійного будівництва, як ідейно-політичне виховання комуністів, підготовка політично зрілих керівників і організаторів мас. Процес ідейного загартування і підвищення культурного рівня членів партії розкривається в книжці в тісному зв'язку з неухильно зростаючими масштабами соціалістичного будівництва, яке вимагало від кожного комуніста більш глибоких знань, непримиреного ставлення до будь-яких проявів буржуазної ідеології та ревізійонізму.

Використовуючи значною мірою новий матеріал, автор аналізує форми і методи партійно-політичної та виховної роботи, відтворює процес становлення, розвитку і вдосконалення мережі політичної освіти, яка відіграла важливу роль в ідейному загартуванні комуністів, підвищенні свідомості широких мас трудящих, показує велике значення в цій справі видання першого зібрання творів В. І. Леніна, тематичних Ленінських збірників та окремих його праць. Вивчаючи основні положення марксистсько-ленінської теорії в гуртках і школах політграмоти, партійних клубах, комуністи рішуче відстоювали політику партії від нападок троцькістів та представників інших антипартійних угруповань.

Одним з важливих завдань партії у відбудовний період стала масова підготовка керівних кадрів, озброєння їх науковою теорією і революційним досвідом. З перших днів організації радпартшкіл КП(б)У дбала про їх роботу, соціальний, партійний, національний склад слухачів. «За своїм світоглядом, за складом,— підкреслює автор,— це були кадри інтернаціоналістів-ко-

муністів» (стор. 184). Система підготовки партійних і радянських кадрів повністю виправдала себе і багато її принципів діють і нині.

Ідейному загартуванню комуністів і керівних кадрів, посиленню ідеологічної роботи в цілому сприяла непримиренна боротьба партії за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти спроб фальсифікації історії більшовизму з боку Троцького. В праці показано, що в ході дискусії, яка розгорнулася в усіх партійних організаціях республіки, виступ Троцького одержав гідну відсіч. КП(б)У залишилася вірною ленінізму, міцною опорою ленінського Центрального Комітету.

Заслугою автора слід вважати й те, що він уточнює чисельність КП(б)У на початку 1921 р. (стор. 97), кількість пленумів ЦК (стор. 141), губернських партійних конференцій (стор. 127), які відбулися тоді, наводить цікаві таблиці, узагальнюючі дані з ряду питань досліджуваної проблеми. Позитивним є також те, що діяльність КП(б)У в справі здійснення ленінських принципів партійного будівництва висвітлюється не ізольовано, а на фоні загального розвитку партії.

Наприкінці монографії В. П. Горшков наголошує на значенні нагромадженого РКП(б) досвіду в галузі партійного будівництва, його дальшому розвитку в історичних рішеннях XXIV з'їзду КПРС.

Але книжка не позбавлена й окремих недоліків. Автор приділив мало уваги аналізу заходів, які вживала партія в перші роки нової економічної політики,— тижнів зміцнення партійних осередків і огляду їх роботи в пресі, направленні комуністів з радянських установ на виробництво, введенні інституту партприкріплених. Праця значно виграла б, якби автор розкрив структуру партійного апарату, глибше показав боротьбу із зловживанням службовим становищем з боку деяких партійних і радянських працівників. На жаль, у монографії трапляються друкарські помилки і стилістичні погрішності (стор. 102, 142, 178 та ін.).

Загалом дослідження В. П. Горшкова «Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.)» є цінним вкладом у розробку проблем історії партійного будівництва.

П. І. Бахуменко,
В. Р. Сторожук

**ХАРЬКОВЩИНА В ПЕРІОД
ГРАЖДАНСКОЇ ВОЙНИ
И ИНОСТРАННОЇ ВОЕННОЇ
ИНТЕРВЕНЦИИ
1918—1920 гг.**

Сборник документов и материалов,
изд-во «Прапор», Харьков, 1973, 324 с.*

Великий внесок у загальну справу героїчної боротьби радянського народу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та повсюдне зміцнення Радянської влади зробили робітники та селяни Харківщини. Відомо, що тут у роки громадянської війни мали місце важливі події, від наслідку яких залежав успіх боротьби проти сил внутрішньої та міжнародної контрреволюції на Україні.

Викликає інтерес нещодавно випущений видавництвом «Прапор» збірник документів і матеріалів, у якому відображено героїчну боротьбу трудящих Харківщини проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918—1920 рр. У збірнику вміщено 340 різноманітних за своїм характером історичних документів, узятих, головним чином, з архівних джерел.

140 документів, виявлених упорядниками в архівах, надруковано вперше. Крім того, вперше надруковано також значну кількість матеріалів, взятих з періодичної преси тих років, зокрема з більшовицьких газет «Правда», «Біднота», «Комуніст», «Київський комуніст», «Донецький пролетарій», «Вісник УНР» тощо.

Збірник складається з трьох розділів. У першому вміщені документи та матеріали, що висвітлюють боротьбу робітників і селян Харківщини проти німецько-австрійських окупантів, гетьманщини та буржуазно-націоналістичної Директорії (лютий 1918 — січень 1919 рр.). У другому розділі йдеться про відновлення Радянської влади і соціалістичні перетворення на Харківщині у першій половині 1919 р., а також про всенародну боротьбу проти білогвардійсько-денікінської контрреволюції. У третьому розділі вміщені історичні джерела, в яких розповідається про соціалістичне будівництво краю (грудень 1919 — грудень 1920 рр.). Значне місце тут займають документи, в яких показано зусилля трудящих губернії, спрямовані на боротьбу проти білополяків та білогвардійських військ Врангеля.

Відтворюючи події буремних років громадянської війни та пафос революційної боротьби радянського народу, документи збірника дають читачеві реальну картину про різноманітність і надзвичайну складність тих завдань, що їх доводилося ви-

рішувати під керівництвом Комуністичної партії робітничому класові разом з трудовим селянством за збереження здобутків Великого Жовтня.

Глибоко науковий аналіз становища в країні і, зокрема на Україні, що склалося в період громадянської війни, міститься в лєнінських документах, включених у збірник (док. 1, 97, 169, 226, 319). Особливе значення для успішного відновлення Радянської влади на Україні на початку 1919 р. мали вказівки В. І. Леніна про подання всебічної допомоги трудящим Харківщини (док. 97). В авангарді боротьби трудящих краю постійно знаходилися міська та повітові партійні організації, діяльність яких спрямовувалася ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У.

Опубліковані в збірнику численні документи ЦК КП(б)У, Харківського міськкому та губкому партії, а також повітових партійних комітетів дали змогу показати організаторську роботу комуністів щодо мобілізації сил для опору ворогам. У зв'язку з цим великий інтерес викликають відозви та звернення ЦК КП(б)У, Донецько-Криворізького і Харківського обкомів партії, які закликали трудящих республіки до боротьби проти німецько-австрійських окупантів, а також матеріали партійних організацій Харківщини про діяльність більшовицького підпілля, про мобілізацію комуністів і безпартійних робітників і селян на боротьбу проти Денікіна, білополяків і Врангеля.

У багатьох документах розкрито роль комуністів Харківщини у створенні перших загонів і частин Червоної Армії (док. 3, 5, 14, 15, 17, 21, 25—28 та ін.), наведено важливі дані про партійне будівництво в роки громадянської війни.

Великий інтерес викликають матеріали, що ілюструють безмежну любов трудящих України до Комуністичної партії, її вождя В. І. Леніна, їх непохитну віру в перемогу над ворогами. Сюди слід віднести вітальні телеграми та листи трудящих мас В. І. Леніну, резолюції загальних зборів робітників, представників сільської бідноти, Рад та партійних комітетів. Більшість з них друкуються вперше (док. 146—166, 251, 258, 259, 320).

Неоціненну допомогу Радянській Україні в роки громадянської війни подавали трудящі інших радянських республік і насамперед трудящі РРФСР. Про це свідчать документи 59, 113, 142.

Цілком зрозуміло, що переважна більшість вміщених у збірнику джерел присвячена різним питанням боротьби проти сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Але поряд зі збройною боротьбою на місцях інтенсивно провадилися соціалістичні перетворення в різних галузях народного господарства, культури, громадсько-політичного життя. Саме про це і йдеться в ряді цікавих документів та матеріалів (док. 133, 150, 158, 160, 261, 302, 316, 339 та ін.).

*За редакцією І. К. Рибалки. Упорядники: А. Г. Бурик, Є. В. Дягилев, Н. К. Калюжна, Р. С. Липянська, Л. М. Майстренко, В. Г. Панкретєва, Є. П. Шаталіна, Л. Г. Шульга.

Необхідно відзначити високу професійну культуру археографічного видання документів, кваліфіковані коментарі, а також ґрунтовно написану вступну статтю.

Проте, на наш погляд, упорядникам слід зробити і деякі зауваження. Так, у цілому структура збірника не викликає заперечень, але окремі документи про збройну боротьбу проти петлюрівської Директорії в січні 1919 р. (док. 101, 103, 107) доцільно

було б вмістити не у другому, а в першому розділі, де містяться документи аналогічного характеру. Збірник, безперечно, виграв би, якби упорядники включили іменний покажчик та повний перелік вміщених джерел.

Незважаючи на це, рецензований збірник стане в пригоді історикам і викладачам.

О. О. Кучер

В. С. ПЕТРЕНКО.
МЕТОДИКА ПОЗАКЛАСНОЇ
РОБОТИ З ІСТОРІЇ,

вид-во «Радянська школа», К., 1973, 144 с.

Від якості знань і ступеня виховання молоді великою мірою залежать успіхи комуністичного будівництва. Саме в школі юнакам і дівчатам прищеплюють любов до праці, організованість, дисципліну, а головне — комуністичну свідомість. У сучасних умовах забезпечити швидке піднесення економічної могутності країни, досягати високих темпів науково-технічного прогресу і підвищення продуктивності праці неможливо без постійного зростання загальноосвітнього і культурного рівня трудящих, особливо молоді. «Велику справу — будівництво комунізму, — говорив на XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

Ідейно-політичне виховання учнівської молоді, прищеплення їй почуття радянського патріотизму та інтернаціоналізму — основне в діяльності кожного педагогічного колективу, кожного вчителя історії й суспільствознавства. Велике значення у цій справі належить позакласній роботі, яка є важливою складовою частиною навчального процесу. Тому, поряд з постійним підвищенням ідейного і методичного рівня викладання історії та суспільствознавства в класі, треба постійно дбати й про ідейно-політичне виховання учнів у позаурочний час, про поглиблення змісту позакласної роботи та розширення її методичних форм і засобів.

Неоціненну допомогу в цьому подасть учителю історії та суспільствознавства рецензована книжка В. С. Петренка, рекомендована Міністерством освіти УРСР як методичний посібник для вчителів.

Праця складається з чотирьох розділів, кожний з яких розкриває певне коло методичних понять, прийомів і засобів.

¹ Л. І. Брежнев, Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 275.

У першому розділі — «Зміст і виховні завдання позакласної роботи з історії» — автор показує, що ця робота дає великі можливості для глибокого вивчення найрізноманітніших історичних матеріалів, кращого розуміння історичних подій, з'ясування суті суспільних явищ і усвідомлення кожним учнем свого обов'язку перед Батьківщиною.

У книжці наведено багато висловлювань видатних радянських педагогів Н. К. Крупської, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського. Це допомагає читачеві краще зрозуміти складну гаму педагогічних і методичних понять, що застосовуються в радянській школі.

Значну увагу приділив В. С. Петренко вихованню в учнів радянського патріотизму та інтернаціоналізму, а також трудовому, атеїстичному, естетичному і, особливо, військово-патріотичному вихованню, яке слід проводити в тісному контакті з ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної воєн, офіцерами запасу, військкоматами, військовими училищами і частинами, організаціями ДТСААФ.

У другому розділі — «Загальна методика позакласної роботи з історії» — викладено такі принципи цієї важливої роботи, як науковість та комуністична ідейність, зв'язок з життям виробничих колективів, систематичність і доступність, індивідуальний підхід до учня та його активізація, керівництво вчителя позакласною роботою, її плановість. Зі знанням справи розкриває В. С. Петренко методи використання у позакласній роботі кінофільмів, шкільного телебачення, діапроекції тощо.

В рецензованій праці добре викладено методи позаурочних занять та рекомендації щодо роботи учнів з книгою, зокрема з історичним посібником, мемуарами. Автор висвітлює роль художньої літератури у вивченні історії, систему позакласного читання та комплектування шкільної історичної бібліотеки, розповів, як краще провести читальську конференцію тощо. Особливу увагу звертає він на використання книг, написаних такими відомими радянськими істориками, як Герой Соціалістичної Праці академік С. Д. Сказкін, академік М. В. Нечкіна, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, Герой Радянського Союзу професор В. І. Клоков та іншими вченими спеціально для школярів. В. С. Петренко настійно

рекомендує учням читати мемуари представників ленінської гвардії, а також видатних воєначальників і партизанських командирів — С. М. Будьонного, К. К. Рокоссовського, В. І. Чуйкова, С. А. Ковпака, П. П. Вершигори, О. Ф. Федорова та інших, книги про народних героїв — М. О. Щорса, О. Я. Пархоменка, Г. І. Котовського, В. І. Чапаєва, В. Н. Боженка, Олеко Дундича.

Цілком доречними є рекомендації щодо краєзнавчої літератури та матеріалів з історії рідного краю, які, безперечно, треба широко використовувати у позакласній роботі, не забуваючи в той же час про їх допоміжну роль. Це дає змогу створити в учнів певну систему знань, на місцевих прикладах розкрити загальноісторичний матеріал. І тут виняткове значення має ленінська тема, роль якої в історико-краєзнавчій роботі всебічно висвітлена автором.

Цікаво викладено в книжці питання про вивчення юними істориками життя своїх видатних земляків — старих більшовиків, полководців, учених, письменників, акторів, композиторів, художників, кінорежисерів тощо, про методику ведення шкільного літопису та написання учнями історії підприємства чи колгоспу, міста чи села, навіть вулиці.

Уперше в методичній літературі автор ґрунтовно познайомив учителів і старшокласників з методами дослідницької роботи школярів над фактичним історичним матеріалом, показав процес історичного дослідження, що завершується написанням реферату, а то й наукової статті. Треба сказати, що досі ця методика була майже нерозробленою, внаслідок чого можливості, які відкриває загальноосвітня середня школа для науки, зокрема історичної та педагогічної, використовувалися не повністю.

Докладно висвітлено й питання про колекціонування у школі, зокрема, збирання марок, історичних знаків і нагород, та про керівництво педагогів цією корисною роботою.

У третьому розділі — «Методи занять учнівських об'єднань з історії» — йдеться про роботу шкільного історичного гуртка та його секцій, діяльність у школі відділень товариств «Знання», охорони пам'яток

історії та культури, участь учнів у заходах щодо увічнення пам'яті видатних людей. Кращі зразки цієї роботи показано на прикладах Яресківської середньої школи на Полтавщині, середньої школи № 122 м. Києва та ін. У книжці розкрито також зміст і методи діяльності відділень ДТСААФ у школі, політичних клубів, органів учнівських об'єднань — газет і журналів тощо.

Певна увага в посібнику приділена екскурсійній роботі. Зокрема, висвітлено етапи підготовки до учнівського походу, екскурсії, мандрівки; визначено обов'язки керівника екскурсійної групи; розкрито особливості проведення учнівських археологічних екскурсій, екскурсій до місць визначних історичних подій, історико-виробничих, історико-літературних та історико-мистецьких екскурсій; показано, як треба оформляти результати цієї роботи.

У дохідливій формі розповідається в останньому розділі — «Методи масової роботи з історії» — про організацію і проведення учнівських вечорів, конференцій, диспутів. Особлива увага звернута на підготовку до цих заходів самих учнів.

Про місце вікторин та ігор у позакласній роботі з історії у нашій методичній літературі майже нічого не написано. Тим часом практика показує, що вони дають неабиякий педагогічний і методичний ефект. Важливо, що й це питання досить глибоко розроблене В. С. Петренком у рецензованій книжці.

Автор розглянув також коло питань, пов'язаних із створенням шкільного історичного музею, музею В. І. Леніна та картинної галереї, показав типи історичних музеїв у школі, охарактеризував роль кожного з них у павчанні й вихованні учнів.

Очевидно, через невеликий обсяг книжки такі важливі аспекти позакласної роботи, як діяльність історичних гуртків і товариств, проведення екскурсій і походів, роль і виховне значення шкільного історичного музею висвітлені в ній недосить повно.

В цілому ж учителі історії й суспільствознавства одержали посібник, який заслуговує на високу оцінку. «Методика позакласної роботи з історії» — праця, яка принесе чималу користь педагогам у навчанні та вихованні учнів.

Т. М. Шабло

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКО- ЧЕХОСЛОВАЦКИХ ОТНОШЕНИЙ,

т. 1, ноябрь 1917 г. — август 1922 г.,
изд-во «Наука», Москва, 1973, 600 с.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок новій ері в історії людства, справила небачений вплив

на розвиток світового революційного руху. В результаті класових битв у жовтні 1918 р. розпалася Австро-Угорська монархія. На її руїнах виникли незалежні країни, і серед них — буржуазна Чехословаччина.

Основні аспекти радянсько-чехословацьких відносин від перемоги Великої Жовтневої до визволення Чехословаччини героїчною Радянською Армією досить повно висвітлені в історіографії двох братніх

країн¹. Спільна публікація документів і матеріалів з історії радянсько-чехословацьких відносин (1917—1945 рр.), що здійснюється на основі угод між Академією наук СРСР і Чехословацькою Академією наук, дасть можливість науковцям обох країн повніше здійснити комплексне висвітлення радянсько-чехословацьких відносин, їх найбільш кардинальні, ключеві питання в широкому плані.

Опубліковані у першому томі збірника документи і матеріали відносяться до періоду з листопада 1917 р. по серпень 1922 р. Другий том, який уже підготовлений до друку, охоплюватиме хронологічні рамки з серпня 1922 по червень 1934 рр., третій — з червня 1934 по березень 1939 рр., і четвертий — з березня 1939 по травень 1945 рр.

У рецензованому томі вміщено загальний вступ і передмову до всіх чотирьох томів збірника. Загалом у ньому опубліковано 453 документи, що зберігаються головним чином в архівах СРСР і ЧССР. Значна частина їх надрукована уперше. Документи розміщені у хронологічній послідовності, під їх текстами даються кваліфіковані коментарі. У збірнику є хронологічний та іменний покажчики.

Документи і матеріали рецензованого тома відносяться до короткого, за хронологічними рамками (листопад 1917—серпень 1922 рр.), але надзвичайно важливого складного історичного періоду. До збірника включено ряд ленінських положень та документів Комуністичної партії і Радянського уряду, які висвітлюють діяльність Радянської держави, спрямовану на реалізацію ленінських принципів мирного співіснування, за встановлення дружніх відносин між народами.

У багатьох документах збірника розповідається про те, як разом з угорськими, польськими та інтернаціоналістами з інших країн чехи і словаки із зброєю в руках у лавах Червоної Гвардії і Червоної Армії боролися проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції, за збереження завоювань Великого Жовтня.

Багатогранною була робота інтернаціоналістів серед солдатів чехословацького корпусу, спровокованого імперіалістами на виступ проти Країни Рад. Документи свідчать про активну, цілеспрямовану діяльність Радянського уряду, який робив усе для того, щоб ліквідувати збройний конфлікт й нормалізувати відносини з Чехословацькою республікою, викривають антинародну політику правлячих кіл буржуазної Чехословащини.

Пролетаріат Чехословащини на чолі з марксистською лівою соціал-демократичною робітничою, а потім Комуністичною партією активно виступав проти підступних планів міжнародного імперіалізму, вимагав від правлячих кіл буржуазної Чехословащини визнання Радянського уряду й встановлення дружніх відносин між двома країнами, радів успіхам трудящих Країни Рад у будівництві нового суспільства без експлуаторів (док. 278). Збори, мітинги з вимогами до правлячих кіл про негайне укладення миру з Радянською Росією відбувалися у багатьох місцях країни.

Долаючи величезні труднощі, народи Країни Рад виконували свій інтернаціональний обов'язок перед світовим пролетаріатом. Тому рух солідарності з Країною Рад мав важливе значення у зміцненні інтернаціонального єднання трудящих, виховання їх у дусі класової свідомості.

Революційні сили чеського і словацького народів завжди знаходили гарячу підтримку з боку трудящих Країни Рад і особисто В. І. Леніна. Геніальний вождь і мислитель подавав величезну, неоціненну допомогу чехословацькому пролетаріатові у створенні Комуністичної партії, розробці кардинальних питань її стратегії і тактики.

Влітку 1921 р. сталася засуха, що спричинила в Радянській країні голод. Внутрішній класовий ворог і міжнародний імперіалізм намагалися використати це тяжке становище у своїх антинародних цілях. Пролетаріат Чехословащини подав братерську руку допомоги трудящим Країни Рад. 30 липня 1921 р. Виконком чехословацької та німецької секцій КПЧ звернувся з відзивом до всіх робітників і селян інших країн, в якій говорилося: «Трудящі, призначені і експлуатовані всіх націй, всіх професій, всіх партій, всі ви повинні піднятися й допомогти Радянській Росії! Доведіть свою солідарність справами!.. Допомога Радянській Росії — справа всього пролетаріату, всіх трудящих міста і села» (док. 383).

На заклик комуністів серед трудящих Чехословащини почався збір коштів для населення потерпілих від голоду районів. До березня 1922 р. було зібрано речей і

¹ В. А. Шишкин. Чехословацко-советские отношения в 1918—1925 годах, М., 1962; И. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934), К., 1965; й о г. ж. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена, К., 1971; А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословащини, травень 1935 р.—березень 1938 р. Видавництво Київського університету, 1971; Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918—1939. Из истории государственных, дипломатических, экономических и культурных связей, М., 1969 (у ЧССР збірник був опублікований чеською мовою в 1967 р.). J. Sedláček a J. Ávra. Pro zemi milovanou. Z bojů o československo-sovetské přátelství. Praha, 1960; Valká vira a naděj e. Dokumenty o vztazích Československého lidu k národům SSSR v letech 1917—1945. Václav Král. Cesta k leninismu. Prameny k dějinám KSČ v letech 1921—1929, Praha, 1971; Komunistická strana Československa a Sovetský Svaz 1921—1971, Praha, 1971,

грошей на загальну суму понад 37 млн. крон.

Ряд опублікованих у збірнику документів розповідають про те, як у своїх виступах на зборах, мітингах, у парламенті визначні діячі чехословацького і міжнародного робітничого руху Б. Шмераль, А. Запотоцький та інші викривали антинародну суть зовнішньої політики правлячих кіл буржуазної Чехословаччини, вимагали визнання і встановлення добросусідських, дружніх зв'язків з Країною Рад. Все це, як цілком вірно зазначається у передмові до першого тому збірника, примусило Т. Масарика нарешті фактично визнати Радянський уряд. 5 червня 1922 р. у Празі було підписано тимчасовий договір між РРФСР і УРСР, — з одного боку, і Чехословацькою республікою, — з другого.

Проте правлячі кола буржуазної Чехословаччини продовжували орієнтуватися на імперіалістичні країни Заходу. Ігноруючи той факт, що миролюбна зовнішня політика Країни Рад відповідала корінним інтересам трудящих, вони відмовлялися від

нормалізації радянсько-чехословацьких відносин шляхом взаємного юридичного визнання. Тому заключення договору 1922 р. не привело до принципових змін ні у зовнішній політиці Чехословаччини, ні в самих радянсько-чехословацьких відносинах у наступні роки. Лише в 1934 р. були встановлені дипломатичні відносини між обома країнами.

Позитивно оцінюючи фундаментальну працю, підготовлену радянськими і чехословацькими істориками, хотілося б висловити окремі побажання. На нашу думку, слід ширше використати матеріали періодичних видань, а також документів, що містяться в республіканських і обласних архівах.

Незважаючи на деякі недоліки, рецензований збірник є важливим науковим джерелом. Він стане в пригоді для істориків, вчителів, студентів, лекторів, пропагандистів, всіх, хто цікавиться питаннями радянсько-чехословацьких відносин.

О. В. Хланга

*ЕРИХ ХОНЕККЕР. РОЛЬ РАБОЧЕГО
КЛАССА И ЕГО ПАРТИИ
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ,
изд-во «Мысль», М., 1973, 393 с.*

Включені до рецензованого збірника статті, доповіді і промови Першого секретаря ЦК СЄПН Еріха Хонеккера з наукових позицій відтворюють цілісну картину послідовної боротьби німецького робітничого класу та його авангарду — Соціалістичної єдиної партії Німеччини за побудову розвинутого соціалістичного суспільства, зміцнення міжнародного комуністичного й робітничого руху, всіх антиімперіалістичних сил сучасності і характеризують вирішальний вплив соціалізму на хід світового революційного процесу.

Характеризуючи історичні досягнення Німецької Демократичної Республіки, Е. Хонеккер у своїх виступах, і особливо в доповіді на VIII з'їзді СЄПН, підкреслює, що за чверть століття в країні внаслідок корінних соціально-економічних і політичних перетворень створено новий, соціалістичний економічний базис суспільства. Нині НДР входить до числа десяти найбільш розвинутих промислових держав світу. Вона завоювала довіря і авторитет на міжнародній арені, дипломатичні відносини з нею нині підтримують понад 100 країн. Недавно Німецька Демократична Республіка стала членом ООН.

Центральне місце у книзі Е. Хонеккера займають питання провідної ролі робітни-

чого класу у побудові соціалістичного суспільства, що знаходить своє практичне втілення у політиці СЄПН. Партія постійно дбає про підвищення авангардної ролі робітничого класу в державі й суспільстві, зміцнення його союзу з кооперованим селянством, інтелігенцією та іншими верствами населення. У виступах, доповідях і статтях Е. Хонеккера широко висвітлено форми і масштаби участі робітничого класу в управлінні виробництвом, роль робітників у розв'язанні виробничих та соціальних завдань, розвиток соціалістичного змагання і рух новаторів виробництва як необхідної умови розвитку творчої ініціативи мас, формування колективізму тощо.

На великому фактичному матеріалі автор аналізує різні аспекти економічного розвитку соціалістичної НДР в органічному взаємозв'язку з різними соціальними факторами, враховуючи які СЄПН проводить свою внутрішню політику. Характеризуючи ці фактори, він відзначає ті якісні зміни, що сталися в соціальній структурі республіки під впливом науково-технічної революції, показує зміни у професійно-кваліфікаційному складі трудящих, зростання кількості робітничого класу та інтелігенції.

У книзі порушено широке коло проблем, пов'язаних з дальшим зростанням керівної ролі робітничого класу в розвитку соціалістичного суспільства, глибоко розкрито закономірність цього процесу. Історична заслуга робітничого класу НДР, підкреслює автор, полягає в тому, що він на чолі з СЄПН і в союзі з усіма трудящими рес-

публіки розв'язав національне питання. В соціалістичній НДР, на відміну від капіталістичної Західної Німеччини, утвердилася й розвивається соціалістична нація. Е. Хонеккером показано принципову відмінність соціалістичної нації в НДР від буржуазної у ФРН. Ідейно-теоретичною основою соціалістичної нації на сході Німеччини є марксизм-ленінізм і пролетарський інтернаціоналізм.

Виникнення і зміцнення Німецької Демократичної Республіки стало можливим завдяки перемозі Радянського Союзу над гітлерівським фашизмом. Відтоді кожний етап соціалістичного будівництва в НДР здійснювався при дружній підтримці з боку країни великого Леніна. У звітній доповіді ЦК СЕПН VIII з'їздові партії Е. Хонеккер розкрив об'єктивну закономірність і необхідність союзу Німецької Демократичної Республіки з СРСР та іншими соціалістичними країнами. «Соціалістична єдина партія Німеччини, — підкреслює Е. Хонеккер, — розглядає братній союз з СРСР, міцне і необоротне включення НДР у соціалістичну співдружність як головну умову здійснення життєвих інтересів робітничого класу і всіх трудящих нашої країни. Згідно з цим вона буде свою політику. Всі свої сили ми спрямовуємо при цьому на всебічне зміцнення нашої соціалістичної держави, на її дедалі тісніше згуртування і об'єднання з Радянським Союзом та іншими братніми країнами» (стор. 228).

У виступах Е. Хонеккера показано велику і плідотворну роботу ЦК СЕПН, його Політбюро і Секретаріату щодо ідейно-політичного виховання трудящих у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Досвід НДР, як вказує автор, переконливо підтверджує те, що ставлення до Радянського Союзу і КППС було, є і залишається головним критерієм вірності марксизму-ленінізму, соціалістичному інтернаціоналізму. «З могутнім і переможним Радянським Союзом, — говорив Е. Хонеккер на конференції СЕПН округу Карл-Маркс-Штадт, — ми зв'язані на вічні часи узами братньої дружби, бо цей братній союз із країною будівників комунізму і його славною лєнінською партією, Комуністичною партією Радянського Союзу, — основа нашого життя, головне джерело нашої сили, сили нашої НДР» (стор. 32). Великий і багатогранний досвід СРСР і КППС має неocenне значення для НДР, служить дороговказом для її трудящих (стор. 13). Випробуваною формою обміну досвідом, взаємної інформації та координації політики КППС і СЕПН стали регулярні зустрічі їх керівних діячів. Візит Генерального секретаря ЦК КППС Л. І. Брежнєва до НДР у травні 1973 р. з новою силою продемонстрував непорушність братер-

ських зв'язків народів СРСР і Німецької Демократичної Республіки, цілковиту єдність поглядів КППС і СЕПН в усіх питаннях.

У книзі науково обгрунтовано курс на соціалістичну інтенсифікацію виробництва та якісні фактори його зростання. Розглядаючи основні напрямки розвитку економіки країни, Перший секретар ЦК СЕПН вказує, що центральним завданням партії і трудящих республіки є розробка і практичне здійснення такої науково обгрунтованої економічної політики, яка б враховувала як загальні закономірності, так і специфічні особливості у здійсненні конкретних завдань розвитку соціалістичного суспільства, передбачала комплексне розв'язання економічних, науково-технічних і соціально-політичних проблем, органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи.

Велику увагу Е. Хонеккер приділяє проблемам максимального використання можливостей соціалістичної економічної інтеграції. Він вказує, що братерська співдружність соціалістичних держав у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги, Організації Варшавського Договору дає можливість успішно розв'язувати завдання економічного розвитку, відстоювати мир і безпеку народів, розширяти ділове, рівноправне співробітництво з іншими країнами.

У книзі зроблено глибокий аналіз розвитку світової системи соціалізму, висвітлено основні напрямки її впливу на світовий революційний процес, порушено ряд актуальних міжнародних проблем, а також всебічно обгрунтовано основні напрямки зовнішньополітичного курсу СЕПН, визначеного VIII з'їздом партії.

У своїх статтях і промовах Е. Хонеккер розкрив особливості розвитку імперіалізму у ФРН на сучасному етапі, піддав гострій, аргументованій критиці розкольніцьку антиленінську діяльність маоїстського керівництва. Велику увагу приділено проблемам світового революційного процесу, корінним проблемам сучасності. При цьому підкреслюється важливість дальшого зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху на основі принципів марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Таким чином, вихід у світ книги Еріха Хонеккера дасть можливість радянським читачам глибше ознайомитися з історичними досягненнями НДР, різнобічною діяльністю Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Вона стане в пригоді пропагандистам, агітаторам, лекторам, усім, хто цікавиться проблемами розвитку братньої країни.

М. М. Алексівець

Jan Kwiatkowski
(Stanisław Kościelowski).
Urodziłem się w Płofisku...
Wspomnienia z pracy i walki.
Państwowy instytut wydawniczy,
Warszawa, 1972, 539 s.
ЯН КВЯТКОВСЬКИЙ
(СТАНІСЛАВ КОСЦЕЛЕВСЬКИЙ).
Я НАРОДИВСЯ У ПЛОНСЬКУ...

Спогади з праці і боротьби.
Державний видавничий інститут,
Варшава, 1972, 539 с.

У переліку видань мемуарно-історичної літератури, що вийшли протягом останніх років у Польській Народній Республіці, одне з чільних місць належить рецензованій праці. Надзвичайно цінний фактичний матеріал спогадів, які охоплюють близько півстоліття, яскраво доповнює малодосліджені сторінки революційної боротьби польських комуністів. Невимушена, щира розповідь Яна Квятковського, з яким один з авторів цих рядків мав нагоду зустрічатися, посилює враження на читача, не залишаючи його байдужим до описуваних подій.

Типовий представник партійних активістів, для яких понад усе є вірність інтересам пролетаріату, Ян Квятковський зазнав переслідувань з боку властей буржуазно-поміщицької Польщі. Кілька разів був заарештований, сидів у в'язницях.

У рецензованій книжці висвітлюються події, в яких сам автор брав участь. Не маючи змоги докладно познайомити читача із змістом спогадів, ми хотіли б розповісти лише про життя Яна Квятковського на Україні та про його діяльність у керівництві МОДРом у Польщі.

Ще 19-річним юнаком він став свідком, точніше учасником, пролетарської революції в нашій країні (протягом року Квятковський жив у свого брата в Одесі). Тоді ж вступив до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, яка була попередницею Комуністичної партії Польщі. Цей період став для молодого поляка переломним, зумовив усе подальше його життя.

Через півтора десятиріччя Квятковський, згідно з рішенням ЦК КПП, нелегально виїхав з Польщі до СРСР на партійне навчання. Під'їжджаючи до Москви, згадує автор, «відчув надзвичайне піднесення: адже наближався до столиці держави, яка вже 16 років буде своєю вітчизною без капіталістів і поміщиків, яка показала, особливо протягом останніх років, коли більшість держав точили кризи і безробіття, незрівнянні переваги свого ладу» (стор. 433).

Доля автора склалася після приїзду до нашої країни інакше, ніж він думав. Він не прийняв пропозиції навчатися в Комуністичному університеті національних меншостей Заходу (хотів швидше повернутися на революційну роботу в Польщу). В результаті Я. Квятковський став емігрантом і був направлений до Києва, де почав працювати спочатку учнем токаря на заводі «Більшовик», а згодом — бригадиром на взутте-

вій фабриці № 8 (мав професію шевця). Його дружина — Яніна Соколовська, колишня студентка медичного факультету Варшавського університету, викладала в польському педагогічному технікумі в Києві.

Ян Квятковський (це прізвище автор прийняв після приїзду в СРСР з метою маскування на випадок повернення на батьківщину) став безпосереднім учасником соціалістичного будівництва в СРСР. Звичайно, його перебування в нашій країні не було якимось винятком. У 1930 р. в Радянському Союзі проживало 4,5 тис. іноземних спеціалістів, з яких 70% склали робітники. Наприкінці першої п'ятирічки в СРСР працювало 35 тис. (разом з членами сімей) іноземних робітників і спеціалістів¹.

Як відомо, довоєнні п'ятирічні плани здійснювалися в умовах гострої класової боротьби всередині країни і на міжнародній арені. З книги Яна Квятковського ми дізнаємося про те, як реакційні сили Польщі намагалися за будь-яку ціну дискредитувати п'ятирічку в очах польського робітничого класу, перешкодити справі будівництва соціалізму в СРСР. Зокрема, автор пригадує своє незабутнє враження від Дніпропрогесу, який він бачив, повертаючись до Києва після відпочинку в Криму. Варшавська буржуазна преса, яка уважно стежила за ходом спорудження енергетичного велета, писала тоді, що «більшовики замахуються мотикою на сонце» (стор. 451).

У книжці змальовано виручучу атмосферу суспільного життя 30-х років на Україні. Пригадує автор і відвідання заводу «Більшовик» видатним партійним діячем П. П. Постишевим, свою розмову з ним. У Києві мешкало тоді чимало поляків. Квятковський згадує коло своїх знайомих, ділиться спогадами про свою модрівську роботу: виступи перед трудящими Києва і червоноармійцями про міжнародне становище, класову боротьбу трудящих Польщі.

Багато цікавого дізнається читач і про діяльність «Червоної допомоги» — польської секції МОДРу. Протягом десяти місяців, у 1932—1933 рр., Квятковський працював другим секретарем Центрального Комітету МОДРу Польщі.

Жорстокий реакційний режим, встановлений у ті роки в Польщі, викликав обурення і протести з боку трудящих. Як свідчить автор, на той час у 52 в'язницях лише центральної Польщі перебувало 5300 чол., а у в'язницях на території Західної України й Західної Білорусії — 5000 чол. З кожним роком погіршувалися умови політв'язнів. І все ж, незважаючи на це, модрівці активно листувалися з правліннями комун у в'язницях.

Роботу в «Червоній допомозі» Комуністична партія Польщі розглядала як одну з найвідповідальніших ділянок, посилаючи туди найбільш випробуваних революційних борців. За приналежність до МОДРу поль-

¹ Л. С. Озеров. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921—1937 гг.), М., 1972, стор. 113.

ський суд карав довічним ув'язненням.

Польські комуністи, свідчить Квятковський, проявляли чималу винахідливість, щоб у нелегальних умовах встановити тісні зв'язки з політв'язнями, допомагати їх родинам, організувати збирання коштів, розповсюджувати нелегальні модрівські періодичні видання. В Польщі посилювалася кампанія на захист Радянського Союзу, особливо після приходу фашистів до влади в Німеччині. Комуністи, модрівці протиставляли потокам брехні проти СРСР слова правди, виступали за інтернаціональну солідарність з міжнародним пролетаріатом у боротьбі проти імперіалізму, фашизму та війни.

Автор детально розповідає про «техніку» нелегальної видавничої справи, про своїх товаришів по революційній роботі, зокрема про «Вацека» (псевдонім Болеслава Бєру-

та), Стефанію Семполовську, Теодора Дурача, Вацлава Барціковського, Леона Вінавера та інших.

Ідея інтернаціональної єдності, солідарності польських і радянських трудящих проходить через усю книжку Яна Квятковського. Читач ще раз переконається, що робітничий клас Польщі, як і трудящі всього світу, повсякчас мали в Країні Рад могутню підтримку революційного руху. Виступаючи на захист СРСР, вони зберігали найміцнішу опору в боротьбі з буржуазією.

Традиції міжнародної пролетарської солідарності і зараз є джерелом непорушної дружби польського й радянського народів. Праця Яна Квятковського — певний внесок у зміцнення цієї дружби.

*П. М. Калениченко,
В. О. Нерод*

Хроніка та інформація

У ГОЛОВНІЙ РЕДАКЦІЙНІЙ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Випуском у світ тому «Кримська область» завершена робота над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР». У зв'язку з цим відбулося засідання Головної редакційної колегії цієї наукової праці. З інформацією про підсумки роботи на громадських засадах і виданню «Історії міст і сіл УРСР» виступив голова Головної редакційної колегії д. і. н. П. Т. Гроноько. Разом з тим Головна редакційна колегія розглянула доповідні записки директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелева, заступника головного редактора Головної редакції УРЕ проф., д. і. н. І. І. Компанійця і начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР к. і. н. О. Г. Мітюкова про участь ввірених їм установ у підготовці і виданні томів історії міст і сіл республіки.

В обговоренні питання взяли участь члени Головної редколегії: голова Української ономастичної комісії АН УРСР к. філол. н. К. К. Цілуйко, голова Державного Комітету Ради Міністрів Української РСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. К. Білогуров, зав. відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР д. і. н. П. П. Гудзенко, відповідальний секретар Головної редакційної колегії к. і. н. І. С. Слабеев та ін. У своїх виступах вони вказували на необхідність узагальнення досвіду написання історії міст і сіл Української РСР з метою його використання в організації дослідження актуальних проблем історії населених пунктів, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів та створення літератури на історико-краєзнавчу тематику. Висловлювалися також пропозиції про перевидання окремих томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою.

У зв'язку із завершенням видання «Історії міст і сіл Української РСР» Головна редакційна колегія оголосила подяку обласним редколегіям та їх робочим групам, міським і районним комісіям та авторським колективам томів, науковим співробітникам інститутів суспільних наук Академії наук УРСР: історії, археології, економіки, мистецтвознавства, фольклору і етнографії імені літератури на історико-краєзнавчу те-Шевченка, мовознавства імені О. О. Потеб-

ні та Інституту суспільних наук у м. Львові, редакційним працівникам Головної редакції УРЕ АН УРСР, робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям книжкової фабрики ім. М. В. Фрунзе, друкарні «Комуніст» і Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», викладачам суспільних наук вузів і середніх спеціальних учбових закладів, вчителям шкіл, співробітникам державних, партійних і відомчих архівів, а також працівникам бібліотек, музеїв, видавництва, редакцій газет і журналів, радіомовлення, творчим спілкам письменників і журналістів республіки, воєнно-історичним товариствам при будинках офіцерів, всім, хто брав участь у створенні цього багатотомного видання.

Головна редакційна колегія висловила подяку також вченим союзних наукових установ і співробітникам центральних архівів, бібліотек та музеїв СРСР і РРФСР, зокрема: Інституту історії СРСР Академії наук СРСР, Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кафедрі історії СРСР Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституту воєнної історії МО СРСР, ЦДІА СРСР (Москва), ЦДІА СРСР (Ленінград), ЦДАДА СРСР, ЦДАЖР СРСР, ЦДАНГ СРСР, ЦДВІА СРСР, ЦДАРА, Архіву МО СРСР, ЦДАВМФ СРСР, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС; ЦДА КФФД СРСР, Фотоархіву ТАРС, Всесоюзної державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград), Державної історичної бібліотеки РРФСР, Інституту інформації та фундаментальної бібліотеки суспільних наук АН СРСР, бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді, Всесоюзної книжкової палати СРСР, Центрального музею В. І. Леніна, Центрального музею Жовтневої революції СРСР, Державного історичного музею СРСР, Державного музею етнографії народів СРСР (Ленінград), Центрального музею збройних сил СРСР, Центрального музею залізничного транспорту СРСР, Державного музею архітектури ім. О. В. Шусева (Москва), Державного музею образотворчого мистецтва СРСР ім. О. С. Пушкіна, Ермітажу, а також працівникам ряду архівів, бібліотек та історико-краєзнавчих і меморіальних музеїв Білоруської, Литовської і Молдавської РСР, областей РРФСР,

викладачам кафедр історичних наук вузів та всім учасникам створення «Історії міст і сіл Української РСР» з Москви, Ленінграда та з союзних республік, які своєю допомогою — консультаціями, рецензуванням окремих томів, наданням у розпорядження дослідників архівних, бібліотечних і музейних фондів, — сприяли написанню цієї наукової праці.

Головна редколегія заслухала також інформацію члена редакційної колегії начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюкова про хід виконання постанов Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» від 24 грудня 1969 р. та 13 серпня 1970 р. про упорядкування і передачу на державне зберігання до архівів документів і матеріалів, що відклалися під час написання «Історії міст і сіл Української РСР». О. Г. Мітюков повідомив, що редакційні колегії томів 21 області вже передали на зберігання всі документальні матеріали, які утворилися у зв'язку з підготовкою нарисів, довідок і характеристик районів. Обласні архіви провели упорядкування цих матеріалів, і вони вже активно

використовуються дослідниками. У той же час документи Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ та ліквідованого у 1973 р. відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, а також редколегій томів Ворошиловградської, Львівської, Сумської і Харківської областей ще не надійшли до державних архівів. У своєму рішенні Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» за домовленістю з Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР визначила строки, в які решта редколегій, а також Інститут історії та Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР мають завершити оформлення документів і матеріалів, що відклалися в процесі майже 12-річної роботи по підготовці і виданню цієї багатомомної праці, і передати їх відповідно до ЦДАЖР УРСР та обласних державних архівів для дальшого використання. У ЦДАЖР УРСР буде створено колекцію «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР».

М. Я. Петухов

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

20 червня 1974 р. у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю Польської Народної Республіки. Її організували Львівський обком Компартії України, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львівський ордену Леніна державний університет ім. Ів. Франка, правління обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби і правління обласної організації товариства «Знання».

Крім 245 представників з 10 міст республіки, в роботі конференції взяла участь і член бюро Жешувського воеводського комітету ПОРП Г. Старух.

Із вступним словом до присутніх звернувся секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук, який висловив впевненість, що наукова конференція послужить справі зміцнення дружби між радянським і польським народами і побажав успіху в її роботі. З доповіддю «Успіхи соціалістичного будівництва в Польській Народній Республіці» на пленарному засіданні виступив директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов. Доповідач підкреслив, що сучасний етап історичного розвитку характеризується дальшим зміцненням співробітництва Радянського Союзу з ПНР.

З великою увагою учасники конференції заслухали виступ члена бюро Жешувського воеводського комітету ПОРП Г. Старух, яка відзначила величезні заслуги бійців і командирів Радянської Армії у визволенні Польщі від німецько-фашистських за-

гарбників і створенні умов для побудови соціалізму в ПНР.

«Роль ініціативної групи польських комуністів в СРСР у створенні Польської робітничої партії» — тема повідомлення доцента кафедри нової і новітньої історії Львівського університету І. І. Белякевича. Доповідач наголосив, що це питання вивчене ще недостатньо. Тимчасом ініціативна група провела велику роботу щодо створення партії. Величезну допомогу в справі організації ППР подав Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу. 10 січня 1942 р. було прийнято «Відозву до всіх робітників, селян і інтелігенції Польщі», яка знаменувала народження ППР і відіграла величезну роль у піднесенні робітничого руху, визволенні Польщі від німецько-фашистських загарбників та у встановленні в країні народної влади.

Крім того, на пленарному засіданні були заслухані доповіді завідуючого кафедрою історії південних і західних слов'ян, декана історичного факультету Львівського університету В. П. Чорнія — «Дослідження історії соціалістичного будівництва в ПНР у працях радянських вчених», голови правління Львівського обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби Я. Д. Вітошинського — «Розвиток дружніх зв'язків трудящих Львівської області Української РСР і Жешувського воеводства ПНР», завідуючого кафедрою наукового комунізму Львівського політехнічного інституту В. К. Сульженка —

«Пролетарський інтернаціоналізм — основа дружби і згуртованості соціалістичних країн».

Після пленарного засідання учасники конференції продовжували свою роботу на засіданнях двох секцій: першої — «Революційні передумови і боротьба за встановлення народної влади в Польщі» та другої — «Успіхи соціалістичного будівництва в Польській Народній Республіці», де було заслухано й обговорено 23 доповіді.

Зокрема, проблемі радянсько-польської бойової співдружності в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн присвятили доповіді Г. С. Кручкєвич — «Традиції бойової співдружності трудящих України і Польщі (Участь поляків у боротьбі за владу Рад на Україні)», В. В. Трофимович — «Початок революційної співдружності радянських і польських трудящих (Революційні зв'язки російського і польського пролетаріату в 1901—1902 рр.)», Л. О. Любимський — «Проблеми радянсько-польської бойової співдружності в роки другої світової війни в радянській історіографії», Б. А. Білоус — «Радянські рейдові партизанські загони та з'єднання, парашутно-десантні групи в Люблінському і Келецькому воеводствах у 1944—1945 рр.», І. М. Мірошніченко — «Політико-виховна робота в Народному Війську Польському», Д. М. Порєв — «Вплив розгрому Радянською Армією німецько-фашистських військ під Москвою на розвиток руху Опору польського народу та відображення цієї проблеми в зарубіжній історіографії». Цікавими були доповіді Т. Г. Медоварової — «Бойова співдружність Батальйонів Хлопських з Гвардією Людовою в боротьбі проти гітлерівських окупантів у 1943—1944 рр.», М. А. Рудого — «Формування робітничої єдності у конспіративних Радах Народових (липень 1944 — січень 1945 рр.)», Т. Ф. Білан — «Участь польської демократичної еміграції в русі Опору в роки другої світової війни», С. С. Паливоди — «Роль ППР в організації руху Опору в концентраційному таборі Бухенвальд» та ін.

Проблему зміцнення політичної влади в Польщі та роль ППР у демократичних перетвореннях в країні було висвітлено в доповідях Г. А. Перфілова — «Про форми боротьби ППР за встановлення народно-демократичної влади в Польщі», М. Д. Куликівського — «ППР — організатор і керівник проведення аграрної реформи в Польщі (1944—1945 рр.)» та І. І. Мельника — «Роль «Союзу боротьби молодих» у ліквідації контрреволюційного підпілля в Польщі».

Проблему економічного розвитку Польщі широко висвітлили Я. С. Хонігсман («Економічне співробітництво Польщі і СРСР за 30 років») та Ю. І. Макара («Народна Польща в Раді Економічної Взаємодопомоги»), які, зокрема, показали роль ППР у міжнародному поділі праці і процесі інтеграції соціалістичних країн.

З великою увагою були заслухані повідомлення І. Г. Костенко — «Тези до 30-річчя ПНР — важливий партійний документ ЦК ПОРП», Р. А. Зозуляк — «Основні проблеми розвитку системи народної освіти в ПНР», В. С. Поляк — «Про підвищення політичної активності робітничого класу в Польщі у 1961—1965 рр.» та ін. Основні проблеми дослідження історії соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму розкрив у своєму повідомленні В. К. Мороз. Про ідеологічну боротьбу в сучасних умовах говорили Ю. Г. Єрьомін («Ідеологічна діяльність ПОРП на сучасному етапі»), Й. Д. Лось («Газета «Трибуна люду» в боротьбі за здійснення рішень VI з'їзду ПОРП») та ін.

Підсумовуючи роботу конференції, керівники секцій В. П. Чугайов та І. І. Бєлякєвич відзначили творчий характер дискусій, оригінальність тематики, глибину теоретичних розробок проблем, цікаві обґрунтовані висновки.

Наукова конференція сприяла висвітленню багатьох явищ в історії радянсько-польських взаємозв'язків.

В. К. Мороз

КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

5 червня ц. р. в залі засідань Інституту історії АН УРСР відбулася перша наукова конференція молодих істориків, організована дирекцією, партійним бюро та Радою молодих вчених інституту.

З вступним словом виступив директор Інституту історії чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, який підкреслив, що проведення такого роду конференцій є відмінною формою перевірки стану наукових досліджень молодих співробітників інституту, апробації тем початкуючих науковців.

На конференцію було представлено 23 наукові доповіді з питань вітчизняної історії та історії зарубіжних країн, виконані молодшими науковими співробітниками, аспірантами, стажистами-дослідниками та старшими лаборантами інституту.

На пленарному засіданні учасники конференції заслухали і обговорили три доповіді А. Г. Шевелєва, який підкреслив, що програмах КПРС (мол. наук. співроб. відділу дружби народів Т. О. Комаренко), «Допомога трудящих СРСР болгарським

політичним емігрантам в 20—30-х рр. XX ст.», (мол. наук. співроб. відділу зарубіжних соціалістичних країн В. В. Кравченко) та «Возз'єднання Правобережної України з Росією» (аспірант відділу історії феодалізму В. А. Смолій).

На засіданнях секцій вітчизняної історії та історії зарубіжних країн було виголошено 19 доповідей. На секції вітчизняної історії з повідомленнями виступили: стажист-дослідник В. В. Клименко («Єдність національного та інтернаціонального в житті радянського народу»), мол. наук. співроб. В. І. Кучер («Партійно-політична і агітаційно-масова робота на тимчасово окупованій території Української РСР»), аспірант С. З. Заремба («Хронологія українських козацьких літописів XVII — початку XVIII ст.»). Значний науковий інтерес викликала доповідь співробітниці інституту О. М. Дзюби «Питання спільності походження східних слов'ян в українській полемічній літературі кінця XVI — першої половини XVII ст.».

Робота секції історії зарубіжних країн відзначалася багатоплановістю тематики, актуальністю питань. На розгляд учасників

засідання були представлені доповіді, присвячені історії соціалістичних та капіталістичних країн, країн Близького Сходу, проблемам молодіжного руху. Серед них дослідження аспірантів С. В. Віднянського «VIII з'їзд профспілок — важливий етап у консолідації революційного профспілкового руху в Чехословаччині», О. В. Потехіна «Молодіжне безробіття в США», І. М. Хворостяного «Національно-визвольний рух в арабських князівствах Персидської затоки». Значний інтерес викликав виступ стажиста-дослідника відділу історії зарубіжних капіталістичних країн В. О. Врадія «Солидарність трудящих Радянської України з Сакко і Ванцетті».

В роботі конференції взяли участь провідні науковці Інституту історії АН УРСР — доктори історичних наук П. С. Сохань, Ф. Є. Лось, І. М. Кулінич, С. М. Пархомчук, кандидати історичних наук В. Г. Сарбей, Н. В. Комаренко, Л. О. Лещенко, І. Ф. Черніков.

В. Б. Євтух

ВІДЗНАЧЕННЯ 30-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ ЛЬВІВЩИНИ

21 червня 1974 р. у Львові було проведено свято вулиці «Народної гвардії ім. Івана Франка». Вступним словом його відкрила зав. відділом пропаганди та агітації Ленінського райкому Компартії України С. А. Арсірій. З спогадами виступили Н. В. Надашкевич, П. А. Моравський і Ч. М. Кобильник. Секретар комсомольської організації Львівського історичного музею О. Лузан зробила огляд пам'ятних місць.

22 червня ц. р. у Бродівському районному будинку культури відбулася організована Львівським обласним комітетом Компартії України і правлінням обласної організації товариства «Знання» військово-історична конференція, присвячена 30-річчю розгрому Бродівського угруповання німецько-фашистських військ під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1-го Українського фронту під командуванням двічі Героя Радянського Союзу Маршала І. С. Конева. На конференцію були запрошені ветерани Великої Вітчизняної війни та представники Буського, Золочівського, Кам'янсько-Буського та Радеківського районів. Вступним словом її відкрив секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук. З доповіддю «Розгром Бродівського угруповання німецько-фашистських військ під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1-го Українського фронту (липень 1944 р.)» виступив полковник запасу Б. В. Самарін. К. і. н., доц., зав. кафедрою наукового комунізму

Львівського політехнічного інституту В. К. Сульженко зосередив увагу присутніх на темі «Інтернаціональна єдність народів СРСР у боротьбі за визволення Львівщини від німецько-фашистських загарбників», «Економічні та культурні перетворення у Бродівському районі за післявоєнні роки» — така тема виступу першого секретаря Бродівського райкому Компартії України О. П. Глазунова. Учасники конференції прослухали також лекцію П. Д. Випряжкіна — «XXIV з'їзд КПРС про необхідність дальшого зміцнення обороноздатності Радянської держави». Своїми спогадами поділилися колишні учасники боїв за визволення Львівщини від німецько-фашистських загарбників доц. Львівського держуніверситету В. П. Лисицин, полковник запасу М. І. Снегирьов та майор запасу Г. О. Суховій.

28 червня ц. р. Львівським Центральним державним історичним архівом УРСР була організована наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Львова від німецько-фашистської окупації. Доповіддю — «Славне тридцятиріччя» її відкрила директор архіву Н. Ф. Врадій. Цікавими були повідомлення директора обласного державного архіву Л. М. Мінаєвої — «Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистської окупації в документальних матеріалах Львівського обласного державного архіву», офіцера С. Ю. Тимошенка — «Визволення Львова від німецько-фашистської окупації в матеріалах

Музею історії військ ПрикВО» і директора обласного партархіву М. П. Тесленка — «Джерела партархіву Львівського обкому Компартії України про перші заходи партійних і радянських органів по ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації». Старший науковець Львівського історичного музею Н. К. Кривонос зро-

била огляд «Пам'ятники Великої Вітчизняної війни на Львівщині».

Учасники конференції оглянули виставку документів і матеріалів «Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу».

О. П. Криль

МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ В с. ПЛОСКОМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Кілька років тому юні краєзнавці Пłosківської восьмирічної школи Кременецького району Тернопільської області під керівництвом учителя історії Н. О. Сагана почали збирати матеріали про визволення рідного села від німецько-фашистських загарбників. Спочатку організували невелику виставку. Згодом експонатів було вже близько 1 тис., і тому постало питання про створення музею бойової слави. Під експозицію було відведено дві великі кімнати площею майже 90 кв. м.

Експозиція музею, оформити яку допомогли науковці Кременецького краєзнавчого музею, складається із семи розділів. Перший («На захист Батьківщини») розповідає про віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну 22 червня 1941 р. Тут — фотокопії плаката «Родина-мать зовєт!», матеріали кременецької районної газети «Сталінським шляхом» від 23 та 25 червня 1941 р. під рубриками «За Батьківщину, за честь, за свободу» та «Бити ворога по-хасановськи, працювати по-стахановськи». Експонуються фото: «Наліт фашистських літаків», «Палаюче село» тощо. Текстовий матеріал характеризує роль партійних та радянських органів у мобілізації трудящих на захист Батьківщини від ненависного ворога.

У другому розділі показано «новий порядок», який встановили на селі фашисти в період тимчасової окупації. Подано фотокопії наказів кременецького гебітскомісаріату про «добровільний» виїзд на каторжні роботи до Німеччини, про поставку продовольства для німецької армії тощо. Разом з місцевою бандою українських буржуазних націоналістів фашисти розстріляли 41 пłosківчанина, у тому числі п'ять жінок та двох дітей. В експозиції є фотографії, які нікого не лишають байдужими. Це — «Концтабір Бухенвальд», в'язнем якого під № 5506 був Ф. І. Шкрєбтій (нині — вчитель Пłosківської восьмирічної школи), «Розстріл мирних радянських громадян»...

Матеріали третього розділу експозиції присвячені всенародній боротьбі радянських людей проти фашистів під керівництвом Комуністичної партії як на фронті, так і на тимчасово окупованій гітлерівцями території. На карті «Партизанський рух на Тернопільщині в 1942—1944 рр.» позначено рейди партизанських з'єднань

С. А. Ковпака, А. З. Одухи, Я. П. Шкрєбача та інших, які діяли й на Кременеччині.

Значна частина матеріалів експонується у четвертому розділі — «Вони визволяли Пłosке». Так сталося, що найжорстокіші бої з фашистами на підступах до Кременця проходили під Пłosким. Тут у березні 1944 р. у нерівному бою загинули 218 бійців 107-ї стрілецької дивізії, якою командував генерал-майор П. М. Бежко. Серед них — росіянин лейтенант В. П. Гончаров, українець капітан П. Л. Лабузько, грузин ст. лейтенант Д. П. Бокучава, осетин рядовий Р. С. Озів та багато інших синів різних народів СРСР. В музеї представлено портрети багатьох воїнів, які визволяли Пłosке.

Експонується унікальна фотографія, на якій відображено момент відступу фашистів, підпалення ними села. У вітринах виставлені численні особисті речі воїнів. Зокрема, значний інтерес викликають фронтові листи Д. П. Бокучави та Г. П. Бульби, передані рідними загиблих музеєві.

П'ятий розділ експозиції висвітлює участь воїнів-односельців у боротьбі проти фашизму вже після визволення Пłosкого. За бойові заслуги 44 пłosківчани були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. В музеї експонуються ордени, медалі, гвардійські значки, посвідчення, військові квитки, бойові характеристики.

«Шануємо пам'ять героїв» — така назва шостого розділу експозиції. На центральному стенді напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Поруч — портрети воїнів, які загинули у боях за визволення Пłosкого. У вітринах — особисті речі героїв, книги, альбоми, сувеніри — все, що дарують рідні і близькі полеглих, відвідуючи в День перемоги братську могилу. На адресу школи надходять листи, які також дбайливо зберігаються в музеї.

Юним слідопитам вдалося встановити зв'язки з родинами 111 колишніх воїнів. Окремі папки, що представлені в експозиції, — це листування з редакціями «Комсомольської правди», «Пионерской правды» та багатьма військкоматами. Пошуки сімей героїв тривають.

Останній розділ експозиції присвячений розквітові Пłosкого у повоєнні роки. Значний інтерес становлять стенди «Ветерани

війни — ветерани праці», «Наші маяки», «Колгосп ім. Мануїльського у 9-й п'ятирічці». Колишні воїни М. П. Горбатюк, О. Х. Селестенюк, П. А. Братасюк, П. І. Малищук та багато інших сумлінно працюють у різних галузях колгоспного виробництва. За досягнуті трудові успіхи багатьох з них нагороджено орденами і медалями.

Музей став центром патріотичного, інтернаціонального та трудового виховання не тільки учнів, а й усіх жителів Пłosкого та навколишніх сіл. У дні святкування 30-річчя визволення Кременеччини від німецько-фашистських загарбників його відвідали колишні бійці та командири частин Радянської Армії, які визволяли край. Серед них були М. С. Падричев — почесний громадянин Кременця, Герой Радянського

Союзу С. В. Антонюк, Я. І. Гук, В. І. Сошников, І. І. Дорошенко та ін. Тут побували також воїни-односельці, представники радянських, партійних та громадських організацій.

Створено раду музею, яку очолює Н. О. Саган. Обов'язки екскурсоводів виконують старшокласники. За матеріалами музею підготовлені й читаються лекції на теми: «Партизанський рух на Кременеччині в роки Великої Вітчизняної війни», «Вони визволяли Пłosке», «Виховуємо на бойових і трудових традиціях». Нерідко в музеї проводяться уроки з історії, що сприяє кращому засвоєнню школярами програмного матеріалу, прищеплює любов до рідної Радянської Вітчизни.

Г. І. Чернихівський

ФИЛИМОН ПЕТРОВИЧ ОСТАПЕНКО

13 липня 1974 р. на 71 році життя раптово помер доцент кафедри історії партії природничих факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка кандидат історичних наук Філімон Петрович Остапенко. Від нас пішов комуніст, який усе своє життя присвятив великій і благородній справі комуністичного будівництва в нашій країні.

Народився Філімон Петрович 22 грудня 1903 р. в м. Кременчуку Полтавської губернії. З восьми років розпочав трудову діяльність, працюючи спочатку наймитом у місцевого поміщика, а потім робітником механічного заводу. П'ятнадцятирічним юнаком він стає бійцем легендарної 25-ї Чапаєвської дивізії і бере активну участь у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та інтервентами. Після закінчення громадянської війни продовжує службу в Червоній Армії, громлячи банди басмачів у Середній Азії.

У 1928 р. Ф. П. Остапенко закінчив історико-філологічний факультет Вінницького пединституту, а в 1934 р. — Інститут червоної професури.

У передвоєнні роки Філімон Петрович працював секретарем Київського міськкому КП(б)У, Московського райкому партії м. Києва, у складі інтернаціональних бригад захищав республіканську Іспанію.

Під час Великої Вітчизняної війни Ф. П. Остапенко брав активну участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками, будучи комісаром лівого сектора оборони Києва, комісаром ударного оперативного угруповання військ Ростовського напрямку Південного фронту, начальником політвідділу 44-ї армії.

У січні 1944 р. Ф. П. Остапенка було відкликано з фронту і обрано першим секретарем Радянського райкому партії м. Киє-

ва, а потім головою Київської облпрофради. Куди б не послала його партія, він завжди перебував на передньому краї боротьби за здійснення її накреслень.

Ім'я Ф. П. Остапенка широко відоме в нашій республіці та за її межами. Майже 40 років він присвятив великій і благородній справі виховання студентської молоді. Лекції з історії партії Філімон Петрович читав цікаво і дохідливо, на високому ідейно-теоретичному та методичному рівні. Під його керівництвом було підготовлено 18 кандидатських дисертацій. Будучи одним з тих, кому пощастило бачити і слухати В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу, очолюючи університетську раду ветеранів Великої Вітчизняної війни, Ф. П. Остапенко проводив велику роботу по військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління.

Свою педагогічну діяльність Ф. П. Остапенко тісно пов'язував з науково-дослідною роботою. Визначним внеском в історико-партійну науку є його кандидатська дисертація «Зміцнення більшовицьких організацій України у 1912—1914 рр.», численні статті, брошури, рецензії, методичні розробки загальним обсягом більше 100 друкованих аркушів. Він був одним з авторів тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.».

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги Ф. П. Остапенка, нагородивши його 6 орденами і 14 медалями.

Світла пам'ять про Філімона Петровича Остапенка, вірного сина Комуністичної партії, полум'яного патріота соціалістичної Батьківщини, чудової людини, чуйного товариша, назавжди залишиться у серцях всіх тих, хто його знав.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

9 квітня 1974 р. Президія Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і Компартії України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій і монографій:

Нагайник В. П. (Одеса) — Боротьба більшовиків за здійснення ленінської тактики «лівого блоку» в період першої революції в Росії (1905—1907 рр.). На матеріалах України.

Фещенко В. Т. (Умань) — Боротьба більшовиків за здійснення ленінської тактики в роки нового революційного піднесення в Росії.

Книш Г. М. (Дніпропетровськ) — Боротьба більшовиків за учнівську молодь напередодні і в роки першої російської революції. На матеріалах України.

Сапун М. М. (Київ) — Діяльність національних комуністичних секцій при ЦК КП(б)У в період громадянської війни (1918—1920 рр.).

Панасюк Г. І. (Львів) — Діяльність КПЗУ по залученню трудящих жінок у революційно-визвольну боротьбу (1919—1938 рр.).

Пиріг Р. Я. (Харків) — Партиєне будівництво на Україні (липень 1918 р.—січень 1919 р.).

Юнак М. Й. (Київ) — Ідеологічна робота Комуністичної партії України у період здійснення колективізації сільського господарства (1928—1932 рр.).

Карабанов М. М. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія України в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929—1934 рр.).

Дем'янова Т. О. (Миколаїв) — Керівництво Комуністичної партії України розвитком української радянської літератури (1932—1934 рр.).

Кічигіна Н. Р. (Миколаїв) — Діяльність Комуністичної партії по організації шефства міста над селом у відбудовний період (1921—1925 рр.). На матеріалах України.

Хорошун Б. І. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії України підготовкою і вихованням кадрів сільського господарства у відбудовний період (1921—1925 рр.).

Попова В. О. (Київ) — Комсомол — активний помічник Комуністичної партії по мобілізації молоді на самовіддану працю в початковий період Великої Вітчизняної війни. На матеріалах України.

Боровикова В. М. (Ворошиловград) — Використання партійними організаціями України героїчних традицій «Молодої гвардії» у виховній роботі серед молоді (1943—1973 рр.).

Юровський В. М. (Київ) — Роль Військових рад і армійських політорганів в організації партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Скоробогатов В. П. (Київ) — Ідейно-політична робота Комуністичної партії у військах Сталінградського фронту та прифронтового тилу (серпень — грудень 1942 р.).

Сможаник В. Ф. (Ужгород) — Керівництво партійних організацій України розвитком культури (1950—1958 рр.). На матеріалах західних областей України.

Серкіз Я. І. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії України по інтернаціональному вихованню колгоспного селянства республіки (1950—1958 рр.).

Підвербна Л. А. (Харків) — Комсомол — помічник КПРС в справі підготовки та виховання кадрів молодих робітників (1966—1970 рр.).

Берсенев А. І. (Харків) — Діяльність партійних організацій України в справі дальшого розвитку машинобудівної промисловості (1966—1970 рр.).

Гузенко С. А. (Донецьк) — Діяльність КПРС по зміцненню єдності армії і народу (1966—1973 рр.). На матеріалах України.

Яремчук Я. М. (Львів) — Керівництво Комуністичної партії України культурним будівництвом (1966—1970 рр.).

Навроцький М. О. (Київ) — Партиєно-радянська преса — бойова зброя партії в

інтернаціональному вихованні трудящих (1971—1974 рр.). На матеріалах України.

Черватюк В. Н. (Чернівці) — Діяльність Комуністичної партії України по добору, розстановці та вихованню інженерно-технічних кадрів (1966—1970 рр.).

Басенко В. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій України в справі виховання комуністичного ставлення до праці працівників промисловості (1971—1974 рр.).

Баланюк М. І. (Львів) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі профспілок у комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.). На матеріалах України.

Міндар Е. М. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по військово-патріотичному вихованню учнівської молоді загальноосвітніх шкіл (1966—1970 рр.). На матеріалах України.

Бережний А. М. (Київ) — Виховання особового складу Радянської Армії в системі партійної освіти (1966—1970 рр.). На матеріалах Київського, Одеського і Прикарпатського Військових округів.

Іщенко В. А. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по залученню трудящих до управління виробництвом (1966—1970 рр.). На матеріалах Донбасу.

Британ В. Т. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій вузів в справі зміцнення зв'язку науки з виробництвом (1966—1970 рр.). На матеріалах важкої промисловості і технічних вузів УРСР.

Савченко Я. А. (Одеса) — Партійне керівництво соціалістичним змаганням трудівників сільського господарства (1971—1975 рр.). На матеріалах України.

Козакова М. С. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії по раціональному використанню природних багатств Донбасу (1965—1974 рр.).

Марченко М. М. (Львів) — Комсомол — бойовий помічник партійних організацій України в боротьбі за виконання плану восьмої п'ятирічки в галузі промисловості.

Підсадна А. І. (Полтава) — Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню культурного співробітництва українського народу з народами братніх республік СРСР (1961—1965 рр.).

Заграй З. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України в справі розвитку сфери побутового обслуговування трудящих (1966—1970 рр.).

Пашенко В. Г. (Київ) — Партійне керівництво підготовкою кадрів масових професій для сільського господарства (1966—1970 рр.). На матеріалах України.

Баранова Л. П. (Комунарськ) — Діяльність Комуністичної партії України по підготовці та вихованню кваліфікованих кадрів робітників в системі профтехосвіти (1966—1971 рр.). На матеріалах України.

Черепакін Є. В. (Київ) — Діяльність комсомольських організацій України в справі марксистсько-ленінського виховання молоді в системі політичної освіти (1971—1974 рр.).

Глаголь Р. В. (Полтава) — Діяльність партійних організацій України в справі підготовки і перепідготовки кадрів промислових підприємств (1966—1970 рр.).

Черкашин О. Є. (Київ) — Керівництво ідеологічною роботою партійних організацій України в умовах розвинутого соціалізму (1966—1970 рр.).

Михальченко В. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному вихованню інтелігенції в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. На матеріалах України.

РЕЗЮМЕ

А. И. Беднягин. Вооруженные Силы СССР в боях за освобождение Советской Украины.—В статье рассматриваются события на Украине в 1943—1944 гг., связанные с изгнанием немецко-фашистских войск с территории республики.

Д. Ф. Григорович, В. Н. Немятый. Коммунистическая партия — организатор борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Советской Украины.—В статье рассматриваются некоторые вопросы деятельности Коммунистической партии по организации всенародной борьбы в тылу врага на временно оккупированной территории Советской Украины, раскрывается деятельность нелегального ЦК КП(б)У, показывается совершенствование структуры руководства всенародной борьбой против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны.

Л. Е. Кизья. Идеологическая работа в тылу врага.—Автор освещает деятельность партийного подполья и партизанских отрядов в области идеологической борьбы на территории Западной Украины в период Великой Отечественной войны.

SUMMARIES

A. I. Bednyagin. Armed Forces of the USSR in Battles for Liberation of the Soviet Ukraine.—The events connected with banishment of the German-fascist troops from the territory of the Ukraine in 1943—1944 are considered.

D. F. Grigorovich, V. N. Nemyaty. The Communist Party — an Organizer of Struggle against Fascist Invaders in the Temporarily Occupied Territory of the Soviet Ukraine.—The article deals with certain problems of the activity of the Communist Party in organization of nation-wide struggle in the enemy rear in the temporarily occupied territory of the Soviet Ukraine. The activity of the underground Central Committee of the CP(b)U and perfection of the structure of leadership of the nation-wide struggle against Hitlerite invaders in the years of the Great Patriotic War are described.

L. E. Kizya. Ideological Work in the Enemy Rear.—The author elucidates the activity of the Party underground and partisan detachments in the field of ideological struggle in the territory of the Western Ukraine during the Great Patriotic War.

АЛЕКСЕЄВА Н. Л. — Культура нового села, вид-во «Каменяр», Львів, 1974, 144 с. Археологические открытия 1973 года. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 559 с.

БИЛОГУБЕЦЬ С. — Люди залізного потоку. Спогади. Літературний запис М. Голованевського та О. Гурейва, вид-во «Таврія», Сімферополь, 1974, 136 с.

БИСТРОВ М. А. — Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937), «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, 1974, 142 с.

ВАСИЛЕНКО В. — Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), Політвидав України, К., 1974, 166 с.

Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903—1917, изд-во «Наука», М., 1974, 418 с.

ГОНЧАРЕНКО Н. Г. — В битвах за Октябрь. Март 1917 — март 1918 гг. Исторический очерк, изд-во «Донбасс», Донецк, 1974, 254 с.

ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я. — Шляхом розвитку і зближення [Закономірності розвитку соціалістичних націй], «Вища школа», Головне видавництво, К., 1974, 240 с.

ДУДКО І. — Живуть брати над Жеведою, Політвидав України, К., 1974, 94 с.

ЄНІНА В. — Чотири довгих роки. Спогади воєнних літ, вид-во «Радянський письменник», К., 1974, 188 с.

Забота партії и правительства о благе народа. Сборник документов. Октябрь 1964—1973, Политиздат, М., 1974, 847 с.

ЗАГРОБСЬКА А. Ф. — Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 112 с.

История второй мировой войны. 1939—1945. В 12-ти томах, т. 2. Накануне войны, Воениздат, М., 1974, 479 с.

КОЛОМІЙЧЕНКО І. — Кирило Васильович Сухомлин, Політвидав України, К., 1974, 158 с.

Коммунистическая партия в политической системе социалистического общества. Коллективная монография, изд-во «Мысль», М., 1974, 204 с.

КОТЛОВ П. Ю. — Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951—1958 рр.), «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, 1974, 144 с.

ЛОБУРЕЦЬ В. Є. — Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921—1932 рр.), «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, 1974, 158 с.

ЛУКОВЕЦ А. И. — На разных полюсах. Дорогами социализма. Мифы терпят крах, изд-во «Мысль», М., 1974, 502 с.

Материалы по истории освободительного движения в России в период капита-

лизма, изд-во «Советская Россия», М., 1974, 152 с.

НЕЧАЙ П. — Неосяжне поле дружби. Розповідь про змагання трудівників Київщини і Підмосков'я, Політвидав України, К., 1974, 106 с.

НЕЧКИНА М. В. — Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества, изд-во «Наука», М., 1974, 638 с.

Новатори, вид-во «Молодь», К., 1974, 180 с.

НОВОМІНСЬКИЙ А. і ПОПОВ В. — Лауреати премії імені В. І. Леніна, Політвидав України, К., 1974, 208 с.

Образование и развитие СССР — торжество ленинской национальной политики КПСС. Материалы научно-технической конференции, посвященной 50-летию образования СССР, изд-во «Высшая школа», М., 1974, 151 с.

ОЛІЙНИК І. — Знамення нашої епохи [Світова соціалістична система — велике завоювання трудящих], Політвидав України, К., 1974, 160 с.

Основные проблемы истории США в американской историографии. 1861—1918 гг., изд-во «Наука», 1974, 359 с.

ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. — Наша радянська загальнонаціональна гордість, вид-во «Знання», К., 1974, 64 с.

ПЕТРОВ В., БЕЛОВ В., КАРЕНИН А. — Ленинская внешняя политика СССР: развитие и перспективы, Политиздат, М., 1974, 335 с.

Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв., изд-во «Наука», М., 1974, 299 с.

Працею звеличені, вид-во «Техніка», К., 1974, 216 с.

РАДОВСЬКИЙ В. і ДЕГТЯРЬОВ П. — Голос «Малой Москви», вид-во «Каменяр», Львів, 1974, 88 с.

Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 383 с.

РИМАРЕНКО Ю. І. — Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 384 с.

СКЛЯРЕНКО Є. М. — Нариси історії профспілкового руху на Україні 1917—1920, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 192 с.

Університет мільйонів, вид-во «Знання», К., 1974, 136 с.

ФИЛИППЕНКО Д. Н. — Разбитые окопы. Из истории антиколониальной борьбы маляйского народа, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 272 с.

ФРОЯНОВ И. Я. — Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории, Издательство Ленинградского университета, 1974, 159 с.

ЧИРКО В. — Великий Жовтень і утвердження нових міжнародних відносин. Політвидав України, К., 1974, 80 с.

ЯКУШЕВСКИЙ А. С. — Пропагандистская работа большевиков среди войск интервентов в 1918—1920 гг., изд-во «Наука», М., 1974, 187 с.

Технічні редактори *Т. Р. Спекторова, С. М. Кузнєцова*
Коректор *В. Ф. Фролова*

БФ 31872. Здано до складання 29.VIII 1974 р. Підписано до друку 18.IX 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0+0,5 вкл.=10,5. Умовно-друк. аркушів 14,7. Обліково-видавн. аркушів 16,69. Зам. К-84. Тираж 6636. Ціна 40 коп.

«УКРАЇНСКИЙ И СТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 9, 1974 г. (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 10,0+0,5 вкл.=10,5. Условно-печ. листов 14,7. Учетно-изд. листов 16,69. Тираж 6636. Цена 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

ПОПРАВКА

На стор. 152 в правій колонці 4-й рядок знизу треба читати: «віді: «Національне питання в трьох про-» і далі з текстом.